

Джус О. В.

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ СОФІЇ ФЕДОРІВНИ РУСОВОЇ (1856-1940)

Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
Педагогічний інститут
Кафедра педагогіки імені Богдана Ступарика

Джус О. В.

**ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ
СОФІЇ ФЕДОРІВНИ РУСОВОЇ
(1856-1940)**

Івано-Франківськ
«НАІР»
2016

УДК 37. (091)+396 (477)
ББК 83.3 (4 Укр)
Д-42

*Рекомендовано до друку вченою радою Педагогічного інституту
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
(протокол № 5 від 10 лютого 2016 р.)*

Рецензенти:

***Нагачевська З.І.** – доктор педагогічних наук, професор (ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»);*

***Коваленко О.В.** – кандидат педагогічних наук, доцент (Київський університет імені Бориса Грінченка)*

Джус О.В.

Д-42

Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856-1940): науково-методичний посібник / О.В.Джус. – Івано-Франківськ: НАІР. – 2016. – 216 с.

ISBN 978-966-2716-69-6

Науково-методичний посібник, приурочений до 160-х роковин із дня народження Софії Федорівни Русової, адресований викладачам, здобувачам наукових ступенів, студентам вищих навчальних закладів, учителям загальноосвітніх шкіл і вихователям дошкільних закладів, працівникам культурно-освітніх установ, широкому освітянському загалу – усім, хто цікавиться творчою спадщиною визначного державно-громадського діяча і педагога.

УДК 37. (091)+396 (477)
ББК 83.3 (4 Укр)

ISBN 978-966-2716-69-6

© Джус О. В., 2016

© ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2016

*«Тисячі, мільйони жінок
родились, жили і повмирали, не
дбаючи про щось більше, як лиш
про свій маленький світ – про
свою родину. Лиш винятково-
чутливі, гострозорі, пильні
бачили поза родиню весь народ,
яко родину... Колись, коли
український народ житиме
вільно й культурно, згадувати-
муть нашу добу відродження і
каменярської праці, то з жінок
історія культури відзначить...
Русову, що доложила своєї праці,
виводячи народ з культурного
дитинства...»*

*Русова у нас така українська
Господиня-Мати, що з маленької господині-матері в родині
виросла на Господиню-Матір в Народі...»*

(Микита Шаповал)

ВСТУП

Розвиток національної системи освіти і виховання вимагає неодмінного включення у цей складний процес багатовікового педагогічного досвіду попередніх поколінь українського народу, осмислення творчого доробку педагогів-просвітителів, визначних культурно-освітніх діячів минулого. У цьому контексті зростання уваги до освітньої діяльності та творчої спадщини визначних персоналій української педагогіки є аксіоматичним і таким, що визначає перспективні шляхи її подальшого розвитку.

Закономірність актуалізації в Україні персоналістичних студій підтверджується появою низки наукових досліджень, присвячених теоретичним і методологічним аспектам еволюції історико-педагогічної науки, її понятійно-термінологічного апарату, концептуальних підходів до розкриття ролі та значення персоналій в історико-педагогічному процесі, а також власне вивченням спадщини видатних представників української педагогічної думки.

У 2016 році українство світу відзначатиме 160-ліття від дня народження Софії Федорівни Русової – видатної представниці української культури, державної, громадсько-політичної та «жіночої» діячки, вченої-педагога, літературного критика, мемуариста, письменниці.

Постать вченої, колосальний масштаб творчого доробку «жінки великого духа і сильної волі» викликає щире захоплення, повагу та, почасти, гіркоту, що таких людей надзвичайно мало. Не випадковим, на наш погляд, є факт проголошення у 1991 р. ЮНЕСКО роком Софії Русової: незалежність нашої держави співпала з ювілеєм людини, яка все життя наближала її.

Жодній владі, за якої довелося жити С.Русовій, вона не була «угодною»: зазнала переслідувань і заборон жити на території України, сиділа у п'яти тюрмах у часи російського самодержавства; за нею стежили, писали доноси і називали небезпечною «петлюрівкою» з утвердженням більшовицької влади. Успадкувавши методи царської охоранки, радянський режим

оголосив її ворогом українського народу, буржуазною націоналісткою (саме таким чином ще донедавно були означені її світоглядні засади в особистому фонді вченої – 3889 – у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) за те, що все життя боролася за відродження української нації, з міжнародних трибун лунало її палке слово на захист понівеченої батьківщини, однією з перших на міжнародному рівні заявила про голод і геноцид української інтелігенції в СРСР, у Галичині, на Буковині та в Закарпатті.

Чи не найточніше, мабуть, охарактеризував Софію Русову її син Юрій: «Софія Федорівна Русова дає нам приклад української жінки-патріотки, яка понад півстоліття свого свідомого і активного життя незламно несла на собі тягар боротьби світлої України з темними силами царської і червоної Росії. ...вона вмiла перемагати свої персональне горе і цілком підкоряти себе гордй девізі своїх предків «LE DEVOIR AVANT TOUT» («Обов'язок понад усе!»). А цей свій обов'язок вона вбачала у праці й боротьбі на користь України»¹.

Сьогодні чимало зроблено з огляду повернення імені і творчої спадщини Софії Русової на рідну землю: перевидаються її праці – спочатку в періодичних виданнях², згодом – як складові навчально-методичних посібників і хрестоматій, окремі зібрання праць видатного педагога (додаток А), її епістолярна спадщина³; захищаються дисертації (додаток Б) чи координуються теми

---

¹ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху» / упоряд. З.Нагачевська, О.Джус. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. – С. 290.

² Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітител: до 155-річчя від дня народження: біобібліогр. покажч. / Нац. акад. пед. наук України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В.О.Сухомлинського, Ніжин. держ. ун-т ім. М.Гоголя; упоряд.: А.М.Доркену, Т.В.Лога; наук. ред.: П.І.Рогова, А.М.Доркену; наук. консультант, авт. вступ. ст. Є.І.Коваленко. – К., 2010. – С. 48-50, 55.

³ Дацюк Г. На хресній дорозі: історія родини Ліндфорс-Русових у листуванні / упоряд. та пер. Г.Дацюк та О.Михалевич-Рудакевич. – Чернівці: Букрек, 2013. – 244 с.

нових⁴; виходять друком монографії та навчально-методичні посібники (додаток В); систематично проводяться педагогічні читання, науково-практичні конференції з вивчення творчої спадщини та реалізації ідей С.Русової в сучасній педагогічній практиці⁵, публікуються статті у збірниках праць і науково-методичних виданнях; вивчення доробку вченої включено до програми “Педагогіка національної школи”, відповідно – відомості про Софію Русову відображені в енциклопедіях і довідниках, підручниках і посібниках із педагогіки й історії педагогіки (додаток Д); школа в рідному селі Олешня на Чернігівщині носить її ім’я (як і низка організацій та освітньо-виховних закладів нашої держави (додаток Е), при ній відкрито музей Софії Русової; онука Ніна Михалевич та правнучка Ольга Рудакевич зі США заснували стипендійний фонд для здібних учнів із незаможних родин⁶; знято науково-популярний фільм «Софіїн день» (із циклу «Лицарі духу», Укртелефільм, 1992; автор сценарію – Г.Дацюк).

1998 року Київський міжрегіональний інститут удосконалення вчителів імені Б.Д.Грінченка (сьогодні – Київський університет імені Бориса Грінченка) у рамках програми «Вчитель» запропонував запровадити іменну медаль Софії Русової для відзначення особливих успіхів педагогічних працівників⁷, а в 2005 р. Міністерство освіти і науки України започаткувало Заохочувальну відзнаку – нагрудний знак «Софія Русова» (додаток Ж). Із 2009 р.

---

⁴ Комісар І. Теоретичні ідеї та організаційно-педагогічна діяльність С.Ф.Русової в управлінні національною освітою в 1917-1921 рр. (13.00.01, тема закординована у 2007 р.); Логай (Курліщук) Н. Розвиток ідей західноєвропейської педагогіки у творчій спадщині Софії Русової (13.00.01, тема закординована у 2013 р.).

⁵ Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітитель: до 155-річчя від дня народження: біобібліогр. покажч. ...С. 78-80; 137-145; 150-151.

⁶ Тарнашинська Л. Дорога до Софії Русової // Літературна Україна. – 1998. – 27 серпня. – С. 7.

⁷ Слюсаренко В. П’ять іменних медалей найвидатніших українських педагогів / В. Слюсаренко // Освіта України. – 1998. – 21 січ. (№ 4). – С. 4

в Чернігівській області діє Благодійний фонд ім. Софії Русової⁸, 2010 року побачив світ біобібліографічний покажчик «Софія Русова – видатний педагог, державний діяч, просвітитель»⁹, 29 вересня 2011 р. у Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т.Г.Шевченка було урочисто відкрито меморіальну дошку (першу в Чернігівській області) на честь видатної землячки¹⁰, а з 18 лютого 2016 р. Національний банк України вводить в обіг пам'ятну монету «Софія Русова» із серії «Видатні особистості України»¹¹.

Багатоманітність інформації про Софію Русову та її творчу спадщину спричинило дещо інше завдання пропонованих науково-методичних матеріалів: надати студентам, аспірантам, молодим чи зрілим дослідникам і науковцям, громадським діячам, зрештою, широкому колу читачів, яких цікавить українська історія загалом і педагогіка зокрема, безпосередню можливість самостійно пізнати творчість С.Русової та з'ясувати багатогранність цієї величної постаті.

Науково-методичний посібник містить вступну статтю «Феномен Софії Русової (заповіти для нащадків...)», біографічні

---

⁸ Благодійна організація «Благодійний фонд ім. Софії Русової» створена з метою соціально-культурного розвитку, фінансування освітньої і просвітницької діяльності; тел.: +38(0462)640-165, +38(050) 313-44-68; e-mail: s_rusova@i.ua; веб-сайт <http://rusova.at.ua>.

⁹ Підготовлений Державною науково-педагогічною бібліотекою України імені В.О.Сухомлинського під егідою Національної академії педагогічних наук України та за підтримки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя; став шостим випуском серії «Видатні педагоги світу» після аналогічних, присвячених життю і педагогічній діяльності Я. Корчака (2003), А. С. Макаренка (2008), В. О. Сухомлинського (2001, 2008) та К. Д. Ушинського (2010).

¹⁰ Ініціатором і спонсором її встановлення став лауреат Національної премії України імені Т.Г.Шевченка, Народний артист України кобзар-лірник Василь Нечепя, а творцем – Михайло Белень, відомий скульптор з Ужгорода, доктор мистецтвознавства, заслужений художник України.

¹¹ Витяг із постанови Правління НБУ від 18.12.2015 № 910 [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=19698609

відомості («Хроніка дат і подій життєдіяльності Софії Русової»), висловлювання про неї сучасників, послідовників та практичних реалізаторів її ідей («Суспільно-педагогічна думка першої половини ХХ ст. про Софію Русову»). У ньому вміщено також бібліографію публікацій С.Русової та додатки, які репрезентують науково-практичний інтерес громадськості України і зарубіжжя до її творчої спадщини. Орієнтуванню у представлених у посібнику матеріалах сприятимуть цитати із друківаних та рукописних праць С.Русової афористичного характеру, які, на нашу думку, перегукуються із державотворчими й освітніми викликами сучасності.

Сподіваємося, що підготовлений науково-методичний посібник як довідник життя і творчості Софії Федорівни Русової допоможе зорієнтуватися у надзвичайно багатоаспектній і невичерпній спадщині видатного педагога, розширить горизонти сприйняття її доробку – педагогічних, літературознавчих, громадсько-політичних, філософських творів. Адже життя Софії Русової – це «...велика посвята жінки й терпіння матері, якій доводилось родити дітей по тюрмах, виховувати на засланні та чужині», це «...не тиха пристань кабінету вченої, це терниста дорога людини, що бунтується проти існуючого ладу, проти тяжкого поневолення народу, серед якого довелось їй жити та якому віддала вона з любов'ю свою багату громадянську й наукову працю на всіх ділянках»¹².

Отож, рушаймо тернистими шляхами Софії Русової, які, за словами М.Обідного, «...не вибрав Їй Бог, а взяла Вона від Нього сама»¹³.

---

¹² Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 177.

¹³ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 266.

ФЕНОМЕН СОФІЇ РУСОВОЇ (ЗАПОВІТИ ДЛЯ НАЩАДКІВ...)

Педагог, літературознавець, громадянка, політик, державотворець, етнограф, історик, жінка, мати, бабуся – ці соціальні ролі виконувала упродовж свого довгого і плідного життя Софія Федорівна Ліндфорс-Русова.

Родючий ґрунт української землі другої половини ХІХ століття виявився надзвичайно плідним для духовних зерен, що їх зронила чужинка за походженням. Адже «прийшла на світ», коли безсмертний Шевченко «...палав гнівом проти гнобителів нашого народу, доростала тоді, як М.Драгоманов розгортав свої сили, коли із Західної Європи ширилися ідеї поступу, національної і соціальної справедливості... літ доходила в добу великих людей і великих ідей». У ті ідеї людяності, рівності, волі, демократії сама увірувала й пішла на працю для їх здійснення¹⁴.

Сьогодні постать Софії Федорівни Русової та її творча спадщина поступово стають хрестоматійними і займають поважну нішу в історії української педагогічної думки. У цьому контексті надзвичайно актуальним і повчальним для сучасних державотворчих процесів видається усвідомлення першооснови її твердих національних переконань, фантастичної працездатності, сутності ментальності видатного педагога і просвітителя як сукупності рис характеру, граней її особистості, способу мислення, загальної духовної налаштованості, «установки» до навколишнього світу, що власне й зумовлюють феномен Софії Русової.

Через десятки років після смерті Софії Русової вже відомо, що її знали і високо поцінювали перший президент незалежної України М.Грушевський, побіч якого вона працювала в Центральній Раді; перший президент Чехо-Словацької республіки (ЧСР) Т.Г.Масарик, із яким учена була знайома ще до Першої світової війни; перший президент вільної Підкарпатської Русі

---

¹⁴ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 251.

А.Волошин; перший міністр освіти України І.Стешенко та міністр освіти в уряді Директорії, ректор першого державного українського університету в Кам'янці-Подільському І.Огієнко (Митрополит Іларіон); рідний дядько Лесі Українки М.Драгоманов, що був посадним батьком на їхньому з Олександром Русовим весіллі, та М.Лисенко, який у помешканні сестер Софії та Марії Ліндфорс здійснив постановку першої української опери «Різдвяна ніч» і підготував їй найдорожчий весільний подарунок – рапсодію на пісню «Золоті ключі»; педагоги-реформатори світового масштабу – бельгійський творець «школи для життя через життя» О.Декролі та швейцарський пропагандист «діяльної» школи А.Фер'єр¹⁵. Софію Русову знали й такі видатні громадсько-культурні та політичні діячі, як В.Антонович, Д.Багалій, Ф.Вовк, Д.Донцов, Д.Дорошенко, О.Єфименко, П.Житецький, М.Заньковецька, О.Кобилянська, М.Коцюбинський, М.Кропивницький, П.Мирний, О.Олесь, М.Садовський, П.Саксаганський, В.Сімович, С.Смаль-Стоцький, М.Старицький, І.Франко, С.Черкасенко, П.Чубинський, А.Шептицький, І.Ющишин та ін.

За життя про неї писали Л.Білецький, В.Дорошенко, О.Дучимінська, А.Животко, К.Малицька, А.Лотоцький, М.Рудницька, С.Сірополко, І.Франко, М.Шаповал і багато інших визначних особистостей. Її життєвий шлях ліг в основу сюжету повісті Н.Романович-Ткаченко «Мандрівниця» із заувагою автора: «Присвячується Софії Русовій», що побачила світ на сторінках львівського «Літературно-наукового вісника» у 1913 та 1918 роках. Історичну драму «Северин Наливайко», яка вперше з'явилася в ужгородському часописі «Самостійна думка» в 1934 р., також присвятив ученій С.Черкасенко. Постать і творча праця Софії

---

¹⁵ О.Декролі та А.Фер'єр не лише особисто знали С.Русову, цінували її як теоретика і практика, а й сприяли запрошенню її як професора педагогіки Українського високого педагогічного інституту імені М.Драгоманова у Празі на світові педагогічні конгреси і з'їзди [ЦДАВО України. – Ф. 4437, оп. 1, спр. 17, арк. 76-76 зв.].

Федорівни стали поштовхом до появи поезій Уляни Кравченко й М.Обідного.

Щоправда, після смерті С.Русової 1940 року в Празі було півстолітнє замовчування імені та творчої спадщини ювілянтки, залишалося лише тавро, виведене на її засекреченому до 1991 р. особистому архівному фонді в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України – «буржуазна націоналістка».

Вона ж – шведка Ліндфорс по батьківській лінії, французенка Жерве – по материнській, російська дворянка, що виросла в оточенні задушливої атмосфери царської Росії останнього півстоліття її існування, вже у 20 років ознайомила європейську громадськість із життєвим подвигом українського пророка Тараса Шевченка, опублікувавши у провідному паризькому виданні «Revue des deux mondes» статтю про нього, і разом з чоловіком того ж року нелегально переправила через Австро-Угорщину в Росію видані ними в Празі твори Кобзаря¹⁶. Про велику популярність цього видання в народі (особливо другого тому, куди ввійшли заборонені російською цензурою поезії) засвідчує такий факт: будучи зовсім неграмотним, сусід визначного громадського діяча, благодійника, мецената української культури Євгена Чикаленка не пошкодував заплатити за нього 25 карбованців – суму, за яку в той час можна було купити десятину поля.

Не маючи університетської освіти (всі її документи – це атестат про закінчення із золотою медаллю восьмикласної Фундуклеївської жіночої гімназії в Києві та диплом про можливість викладання французької мови у вищих школах), Софія Русова стала професором педагогіки і доктором соціології *Honoris causa* у Празі. Читала лекції на Бестужевських курсах у Санкт-Петербурзі, в комерційному та Фребелівському інститутах у Києві, в Кам'янець-Подільському державному університеті. В еміграції викладала чи не в усіх українських високих школах Чехо-Словаччини –

---

¹⁶ Див. детальніше: Джус О. Шевченкіана Софії Русової / О. Джус. – Івано-Франківськ: НАІР, 2013. – 226 с.

Українській господарській академії, Українському високому педагогічному інституті ім. М.Драгоманова, Українському соціологічному інституті. Куди б не закидала її доля, повсюдно організовувала дитячі садки, недільні школи, народні читальні, притулки, вела широку просвітницьку роботу. С.Русова співпрацювала з найвпливовішими педагогічними та культурно-просвітницькими товариствами, зокрема була почесним членом галицької «Просвіти» і товариства «Взаємна поміч українського вчителства».

Софія Русова – це й заснування та співредагування першого українського педагогічного часопису Наддніпрянської України – «Світло» (Київ, 1910 – 1914 рр.), це і діяльність першої Всеукраїнської учительської спілки, створеної та керованої нею в роки національно-визвольних змагань за українську державність.

Софія Русова – одна з 11-ти жінок у першому парламенті незалежної української держави – Центральній Раді, керівник департаменту дошкільної та позашкільної освіти в її уряді.

Софія Русова – це й близько півтисячі наукових праць і матеріалів педагогічної, «жіночої» тематики, літературно-критичних і художніх творів, мемуаристики¹⁷.

Трагічна розв'язка національно-визвольної боротьби українського народу та вимушена еміграція у 65-річному віці не підірвали віри С.Русової у відновлення української державності. Вільно володіючи французькою, англійською, німецькою та чеською мовами, вона ширила знання про Україну, її педагогічні здобутки й інформацію про події на захоплених більшовиками українських територіях на міжнародних і українських конгресах і з'їздах у Відні, Женеві, Львові, Празі, Римі, Ужгороді, аби всі знали, що Україна – «...не якась Патагонія, що в нас теж є деякі педагогічні думки»¹⁸.

---

¹⁷ Див. детальніше трилогію «Софія Русова: З маловідомого і невідомого» (2006, 2007, 2012).

У міжвоєнний період вчена поєднала свою долю з українським жіночим рухом, очоливши Українську національну жіночу раду, спочатку в Кам'янці-Подільському, а згодом – у Празі, ставши почесним членом «Союзу українок» в Галичині, товариства «Мироносиць» на Буковині та досмертним почесним головою Всесвітнього союзу українок із осідком у Львові.

Софія Русова – одна з небагатьох представниць українського жіноцтва на конгресах і з'їздах, організованих міжнародними жіночими об'єднаннями в Австрії, Голландії, Данії, Італії, Франції, Чехо-Словаччині та ін. Водночас «жіноче питання» для громадської діячки було перш за все загальнолюдським питанням. За її переконанням, поки «...не запанує в житті людяність, поки не шануватимуть прав людини взагалі, не може й жінка мати жодного забезпечення своїх прав»¹⁹. Останнє яскраво проявилось в еміграції. Так, особливою гостротою позначене її звернення «до усіх Червонохресних організацій» і жіночих товариств, що з'явилося у празьких і паризьких українськомовних часописах з приводу голодомору в Радянській Україні 1933 року: «...стає дивно, – писала громадська діячка, – як можуть організовані держави Європи, Америки визнавати таку безладну державу, яка руйнує... край і нищить без війни мільйони населення»²⁰. Тим же роком датоване звернення С.Русової «До жінок світа», опубліковане в американському виданні «Жіночий світ». Основна його думка – це потреба порятунку від фізичного вимирання маленьких українців – жертв громадянської війни і червоного терору, від моральної загибелі, пов'язаної з практикою залучення дітей до шпигування за рідними батьками як за «ворогами народу», з розгортанням атеїстичної пропаганди та через перетворення школи в «партійно-політичний мітинг». «Для рятування дітей, – стверджувала

---

¹⁸ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 1. «Несторка української педагогічної літератури ...» / упоряд. О.Джус, З.Нагачевська. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. – С. 219.

¹⁹ Русова С. Мої спомини / С.Русова. – Львів: Хортиця, 1937. – С. 266.

²⁰ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 85.

С.Русова, – нема територіальних кордонів, ані політичних пересторог. Мусить панувати один закон вселюдного гуманізму, вселюдний обов'язок захищати усіх дітей, як найдорожчий скарб»²¹.

Софія Русова – це не лише педагог, культурно-освітня і жіноча діячка, освітянин-державотворець – це й безкомпромісний політик. Як член Народної української ради в Празі, вона була співорганізатором звернення до Верховного комісаріату при Лізі Націй з приводу абсурдності практики записувати у паспортах українських емігрантів «руськими» чи «поляками», називала цей вчинок «найбільшим політичним насильством»²². У 1930 р. вона гаряче виступала проти незадовільного становища української меншини в Польщі, а 1931 року була делегована українським громадянством Чехо-Словацької республіки (понад 60 організацій) захищати інтереси галицьких українців на засіданні комітету національних менших при Лізі Націй. У листі до сина Юрія вона писала: цей вибір був зумовлений не лише її знанням французької мови, а й тим, що «...ніхто не скаже того, що скажу я». «Не честолюбіє, не легкодухість» керували 75-літньою жінкою, коли вона погоджувалася на цю відповідальну справу, а, за її словами, «...бажання прикласти сили на маленьку користь Україні»²³.

Прізвище С.Русової – і серед десяти найвідоміших представників української еміграції в Чехо-Словацькій республіці, які в 1928 р. направили петицію на ім'я президента Т.Г.Масарика з приводу позбавлення права на працю політичних втікачів у Закарпатті, що входило до складу ЧСР. Виявом активної громадянської позиції С.Русової стали її зусилля, спрямовані на скликання Всеукраїнського національного конгресу в 1933 р., який

---

²¹ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 90.

²² Григорієв Н. До верховного комісаріату в справах еміграції при Лізі Націй / Н.Григорієв, С.Русова // Вільна спілка. – Прага-Львів, 1927-1929. – Зб. 3. – С. 168.

²³ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 301.

мав об'єднати всіх українців і задекларувати усьому світові, що «...існує один дужий український нарід; хоч тимчасово і переможений чужими, але єдиний по своїй національній свідомості, об'єднаний у своїх змаганнях до вільного життя». Актуальними для сучасності є думки С.Русової про те, що «...пора вже від словесних дискусій переходити до організаційних міркувань», слід дещо приглушити особисті амбіції і піти на компроміс розпорошеній політично та ідейно українській інтелігенції²⁴. Лише в 1967 р. ця ідея матеріалізувалася у вигляді Світового конгресу вільних українців, що постав у США.

Навіть схематично викладені окремі факти з життя С.Русової викликають природне запитання: як це змогла зробити одна людина?

- П'ята дитина в сім'ї, на яку через кволість навіть мати не захотіла поглянути в перші дні життя, оскільки була переконана, що вона не виживе.

- Дівчинка-підліток, яка в десятирічному віці залишилась сиротою.

- Молода жінка, яка за активну народницько-просвітницьку діяльність за царату сиділа в п'яти тюрмах, маючи на руках трьох маленьких дітей дошкільного віку.

- Державно-громадська діячка і досвідчений педагог, яка з приходом більшовиків стала свідком нищення і паплюження ними усіх здобутків молоді української держави, на благо якої вона самовіддано працювала; котра із жахом спостерігала, як замість храмового свята в її родовому маєтку – селі Олешні на Чернігівщині – нова влада «ушкварила народний театр». «Ніколи в житті гіршого знуцання я не пережила, – згадувала С.Русова, – як тоді, коли перед самою виставою «доморощений оратор» лаяв усіх Ліндфорсів – мого батька, брата, племінників, лаяв, не подаючи проти них жодних фактів, лаяв у тому самому будинку, що ми

---

²⁴ Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 3. «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...» / упоряд. З.Нагачевська, О.Джус. – Івано-Франківськ: Прикарп. нац. ун-т ім. В.Стефаника, 2012. – С. 491.

поставили для школи, лаяв навмисне в моїй присутності, перед дітьми останнього покійного Ліндфорса. Защо? Щось таке погане, слиняве, нечисте було навкруги ...»²⁵.

Як подужала все це 65-річна бабуся, яка за третьою спробою темної морозяної грудневої ночі 1921 року, напівроздягнена, під постріли більшовицьких куль разом з онукою Олею таки перейшла тодішній кордон Польщі з більшовицькою Україною і розпочала нову сторінку свого довгого 86-літнього життя?

Що керувало, що вело цю дивовижну, непересічну людину, жінку, маму, педагога, просвітителя, державотворця?

***

«Перетворення» себе на українку Софія Федорівна вважає заслугою свого чоловіка – теж неукраїнця, російсько-грузинського походження, водночас одного з основоположників української статистики, видатного етнографа й фольклориста Олександра Русова. За його порадою молода гімназистка вирушила до маєтку Ліндфорсів на рідній Чернігівщині, щоб зібрати пісні, колядки, щедрівки, і повернулася щаслива до сестри Марії в Київ «...з текою, напханою матеріалами з етнографії Алешні». Пізніше вона напише, що якраз на цьому ґрунті розпочалася їхня взаємна з О.Русовим симпатія²⁶, а остаточно поєднала молодих людей любов до музики. Вивчивши оперу О.Даргомизького «Кам'яний гість» до кінця, згадувала С.Русова, «...ми вже знали, що кохаємо одне одного і що ніякі національні, ані соціальні перешкоди вже нас не розлучать»²⁷.

Треба віддати належне силі почуттів, сміливості й відвазі 17-річної Софії, яка всупереч волі брата як її опікуна поїхала за своїм нареченим до Петербурга і ніколи про це не пошкодувала: «...ми не могли ще повінчатися, але я зосталася з Русовим як його жінка». Їй, вихованій «у прозоро-чистій атмосфері», це життя в одній кімнаті з

---

²⁵ Русова С. Мої спомини... С. 242-243.

²⁶ Русова С. Мої спомини... С. 48.

²⁷ Русова С. Мої спомини... С. 52.

майбутнім чоловіком видалося кошмаром²⁸.

30 серпня 1874 р. Олександр Русов і Софія Ліндфорс повінчалися у церкві св. Симеона в Петербурзі. Посадним батьком став М. Драгоманов, який прислав молодятam своє благословення листовно, а єдиним весільним дарунком, як зазначалося вище, стала рапсодія М. Лисенка (як дружби) на пісню «Ой, глибокий колодязю, золоті ключі» (Українська рапсодія № 1).

У самому подружжі Русових простежується щось фантастичне: мабуть, доля не випадково поєднала таких різних за національною належністю, вдачею, темпераментом і характером людей на українській землі, витворивши з них українців «по духу».

«Волна и камень,
стихи и проза,
лёдъ и пламень

не столь различны межъ собой» –

так висловив перше враження від знайомства з цією парою Д. Дорошенко²⁹. Але якраз ця протилежність і давала змогу Софії й Олександрові Русовим переможно виходити з усіх життєвих колізій: «...всі, хто згадує Русових, дивуються, як вони могли так багато працювати при своїм циганським житті, вічних переїздах, а головне – чисто ярмарковій метушні у власній хаті...»³⁰.

Відповідь на запитання про те, звідки бралися енергія, бажання, жага до життя, безкомпромісність, на яких підвалинах будувалися стосунки в родині, знаходимо в працях Софії Русової. Незважаючи на важкі переживання, на «страшні клопоти», які чоловік мав через численні арешти й переслідування дружини та пов'язані з ними хвороби і недогляд дітей, О. Русов, за її словами, «...ніколи не забороняв моїх революційних змагань». Сам «еволюціоніст, культурник і народник у найширшому значенні цього слова», він

²⁸ Русова С. Мої спомини... С. 54.

²⁹ Дорошенко Д. Мої спогади про Ол. Ол. Русова / Д. Дорошенко / Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів: Накладом НТШ, 1938. – Т. V. – С. 90.

³⁰ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 227.

ніколи не зупиняв С.Русову в її «симпатіях», у змісті діяльності. У своїй дружині він визнавав «...свобідну людину й нічим ніколи не обмежував її свободи...»³¹.

Найвірогідніше, такі стосунки молоді люди привнесли у свою сім'ю з батьківського дому, де панували повага до особистості, жінки, матері, віра в людину, демократизм, взаємопідтримка, милосердя і любов. Це, ймовірно, було зумовлене як віросповіданням батька-шведа (до одруження з Ганною Жерве – матір'ю С.Русової – він був протестантом) і матері-француженки (її предки – гугеноти – емігрували з Франції ще в XVI ст.), так і стосунками між ними. «Батьки мої, – згадувала С.Русова, – дуже любилися, були шляхетні, високо освічені люди з добрим серцем»³². Федір Ліндфорс збудував невеличку церкву у своєму обійсті для дружини і для потреб селян, школу та гончарську майстерню, оскільки олешняни були переважно гончарями. Через те останні довший час згадували свого «пана» добрим словом. Лояльним було ставлення родини і до кріпаків: 1861 року батька Софії Федорівни було вибрано мировим посередником і він із захопленням запроваджував «уставні грамоти» на користь селян»³³.

Атмосфера взаєморозуміння, взаємопідтримки, добра панувала і в сім'ї небагатого військового лікаря з Костромської губернії – батька О.Русова. Після його ранньої смерті (заразився холерою від своїх хворих) мати Олександра залишилася з чотирма дітьми і самотужки, власною працею підняла їх на ноги. Звичка до невибагливих обставин життя залишилася в О.Русова назавжди. По смерті чоловіка С.Русова напише: «Ми ніколи не знали й не добивалися комфорту, завше жили в невеличких кватирях, які діти наповнювали своїм галасом, і свої статистичні праці Ол. Ол. [Олександр Олександрович – *О.Дж.*] написав на тому столі, під

---

³¹ Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 3. «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...»... С. 409-410.

³² Русова С. Мої спомини... С. 8-13.

³³ Русова С. Мої спомини... С. 16.

яким весело вовтузились діти»³⁴.

У важкі роки заборони рідного слова помешкання сестер Марії та Софії Ліндфорс у Києві стало місцем зустрічі найвидатніших представників українства: В.Антоновича, Ф.Вовка, М.Драгоманова, П.Житецького, П.Косача, М.Лисенка, П.Мирного, Олени Пчілки, М.Старицького, П.Чубинського та ін. Саме тут була здійснена постановка першої української опери («Різдвяна ніч») та рідномовної театральної п'єси («Чорноморський побут») М.Лисенка (через відмову композитора перекладати твори російською мовою влада заборонила ставити їх на оперній сцені царської Росії). Неукраїнське прізвище «Ліндфорс», яким підписався за згоди Марії М.Старицький, дало змогу уникнути пильного ока цензури та з'явитися на світ не одному його шедевру. У помешканні сестер був також відкритий перший у Києві дитячий садок (1871 р.), хоч неукраїнський (про це в тогочасних умовах не могло бути й мови), та пройнятий українським духом завдяки вихованцям із родин Лисенків і Старицьких.

Своєрідною виявилась і перша весільна подорож Софії та Олександра Русових: за дорученням київської «Старої громади» навесні 1875 р. вони вирушили до Праги з метою видання першого «суцільного» «Кобзаря» Т.Шевченка з усіма його російською цензурою забороненими творами³⁵. Ця подорож дала Україні безцінний скарб, а сім'ї – першу втрату. Чехо-Словаччина стала останнім притулком для їхньої тримісячної доні Людмили. «Тяжко на чужині ховати близьких, тяжко було нам поховати на празькому цвинтарі нашу першу дитину», – писала з цього приводу С.Русова³⁶.

Відтоді почався тернистий шлях жінки-матері та дружини і жінки-громадянки. На перший погляд, із цих соціальних ролей вона

---

³⁴ Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 3. «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...»... С. 399.

³⁵ Див. детальніше вступну статтю «Шевченкове слово у творчій спадщині Софії Русової» (Джус О. Шевченкіана Софії Русової / О.Джус. – Івано-Франківськ: НАІР, 2013. – С. 6-15).

³⁶ Русова С. Мої спомини... С. 159.

головною вибрала другу. Та й сама С.Русова зізнавалася: «...життя моє постійно калічилось суперечкою між цими двома обов'язками: родина, діти, чоловік – всіх їх я так кохала, а з другого боку – громада, рідний край. Нікому з жінок не бажаю такого роздвоєння, бо з цього виходить і погана праця, і страшенна драма в серці»³⁷. Найбільш вдало, повно і точно, на нашу думку, пояснив «природу» Софії Русової М.Шаповал: «Тисячі, мільйони жінок родились, жили і повмирали *не дбаючи* про щось більше, як лиш про свій маленький світ – про свою родину. Лиш винятково-чутливі, гострозорі і пильні бачили поза родиною *весь народ, яко родину...* Русова у нас така Господиня-Мати, що з маленької господині-матері в родині виросла на Господиню-Матір в Народі»³⁸.

Ці дві господині-матері в особі С.Русової переслідували єдину мету: вивести народ із «культурного дитинства»³⁹. А досягала вона її власним прикладом і взірцевим вихованням своїх дітей. Якщо Олександр Русов віддав Україні свої знання, свій великий розум, – писала Н.Дорошенко, – то Софія Русова віддала їй своє серце, свою кров. Бо вона виховала дітей у патріотичному дусі і «...впоїла так міцно любов до України, що й слідує покоління натхнулося нею до творчої праці»⁴⁰.

Дані дослідження підтверджують висновок сучасниці С.Русової. Маленьке тримісячне дитячко Людмила мимоволі, опосередковано долучилася до видання творів Великого Кобзаря.

Син Михайло (1876 – 1909) вже у трирічному віці став свідком арешту матері. За її твердженням, жах, що світився в його очах, був тою першою іскрою, що зробила його на все життя палким революціонером⁴¹. У чотирнадцять років «Мишуня» (так ласкаво

---

³⁷ Русова С. Мої спомини... С. 93.

³⁸ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 200-201. (Виділено в оригіналі, О.Дж.).

³⁹ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 200.

⁴⁰ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 303.

⁴¹ Русова С. Мої спомини... С. 91.

називала С.Русова свого сина) на власному досвіді відчув, що він – дитина «революціонера, сепаратиста», яку «треба навчити, щоб тим самим шляхом не йшла». Директор II-ї Харківської гімназії його «навчання» після арешту матері розпочав із того, що без будь-якої провини посадив хлопця в карцер, звелів одягти в арештантське вбрання та протримав на хлібі й воді до самого вечора⁴². У шістнадцять років Михайло відбув перше ув'язнення як член нелегальної політичної організації «Братство Тарасівців». Бурхлива діяльність юнака не могла пройти повз увагу царської жандармерії. Через своє «українство» він змушений був залишити гімназію, а згодом – і Харківський університет. Будучи «драгоманівцем» і прихильником еволюційного соціалізму, восени 1897 р. він разом із П.Андрієвським, Д.Антоновичем, Б.Камінським, О.Коваленком та ін. створив «Харківську Українську студентську громаду». За участь у студентських заворушеннях у лютому 1901 р. Михайла Русова виключили з університету і вислали до Полтави, де він був ув'язнений⁴³.

Із притаманним Русовим гумором Софія Федорівна таким чином прокоментувала вердикт про позбавлення сина права на отримання вищої освіти в Росії: «Чимало жвавості додавав нашому життю Миша, виключений з Харківського університету за студентські демонстрації. Жив тепер з нами... і оснував невеличкий український гурток молоді, де були Петлюра, Іваницький, Кохановський і ін.»⁴⁴. Цей «невеличкий гурток» став фундаментом для створення в 1900 р. у Харкові Революційної Української Партії (РУП) – першої політичної організації, ідеологом якої був М.Міхновський – тоді активний діяч харківської української студентської громади.

Крім набутих у домі батьків здібностей громадського діяча,

---

⁴² Русова С. Мої спомини... С. 139.

⁴³ 135 років з дня народження Михайла Русова [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusova.at.ua/news/2011-10-26>

⁴⁴ Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 3. «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...»... С. 417.

Михайло володів кількома мовами, був добрим промовцем, журналістом, ученим. Предметом його наукового пошуку стали археологія, етнографія, географія. Ще навчаючись у Харківському університеті, він завершив працю «Флора наших степів».

Після звільнення з полтавської тюрми Михайло Русов виїхав за межі України, де продовжив політичну працю: був співредактором закордонних журналів РУП «Гасло» і «Селянин». Навчання ж продовжив у Лейпцигському університеті в 1902 р. У вимушеній еміграції Михайло став одним із улюблених слухачів видатного німецького географа, етнолога, соціолога, засновника антропогеографії та геополітики Ф.Ратцеля в Лейпцигу. Тоді ж М.Русов почав працювати над докторською дисертацією «Будинки в прикарпатських горах і долинах»⁴⁵. Матеріали для її написання він збирав під час подорожей Галичиною, частина з яких побачила світ у Санкт-Петербурзькому журналі «Вестник Европы».

Однак рання смерть (у 33-річному віці) внаслідок тривалої хвороби обірвала так стрімко розпочату політичну й наукову кар'єру. А на руках у Софії Федорівни залишилася 4-річна донька Михайла Оля – та сама тендітна дівчинка, яка в темну грудневу ніч 1921 р. переходила з бабусею Збруч, «втікаючи від большевицького наїзника»⁴⁶. У своїх спогадах Софія Русова не пояснює, чому онука не залишилася з матір'ю – «гарною на вроду» німкенею, а лише зазначає, що під час лікування сина – батька Олі, залишати її під доглядом цієї жінки було «цілком неможливо». Тому вона забрала Михайла й маленьку онучку до себе додому⁴⁷. Напевне, це було прагнення матері утримати біля себе частину своєї, вже другої втраченої кровинки, а достовірно – дати їй «правдиве національне виховання», «...вирвати її з того пекла, де вона могла лише притупити розум і огрубити серце». Саме останнє бажання стало

---

⁴⁵ Русова С. Мої спомини... С. 173.

⁴⁶ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 304.

⁴⁷ Русова С. Мої спомини... С. 174.

однією з причин еміграції вченої⁴⁸.

Щодо відчуття обов'язку перед родиною, вміння згуртувати її, то варто зауважити таке: коли важко захворів, а згодом помер брат Софії Русової, вона не лише сама доглядала його, але й заопікувалася всією його великою сім'єю (дружиною і сімома дітьми).

18 лютого 1880 р. у родині Русових з'явилася на світ донька Люба, яка ще немовлятком стала учасником «конспіративної» діяльності батьків: «компрометуючі» папери (примірник «Громади» М.Драгоманова) мама заховала під час обшуку жандармів у пелюшки. «Боже, – писала С.Русова, – як обережно я її клала, щоб папери не зашелестіли, як щільно вкрила її, щоб, бува, ніжками не порозкидала пелюшок...»⁴⁹. Дочку не оминула доля бачити свою маму за тюремними ґратами та зазнати «кочового» способу життя. Про свої побачення з дітьми в катеринославській в'язниці С.Русова у споминах зауважувала: «Миші було вже 5 років і він з ненавистю ставився до жандармів, що раз-у-раз забирали в нього маму. Маленька трьохлітня Люба не розуміла політики, вона обіймала за шию старого жандармського полковника (він давав дозвіл на побачення), вимагала від нього одного: «випустіть мою маму, пустіть мою маму!..»⁵⁰.

Тернистою і навіть трагічною виявилася доля Любові Ліндфорс-Русової: перейшовши «різні влади, уряди», держави, еміграцію, табори інтернованих, вона закінчила життєвий шлях у Монреалі (Канада). Усе її життя було перейнято прагненням допомагати людям – рідним і близьким, зовсім чужим, використовуючи всі свої здібності і талант, не чекаючи подяки чи винагороди – так, як вчили її батьки, як робили вони самі.

Випускницею гімназії, у сімнадцятирічному віці, вона поїхала волонтером до Казані допомагати голодуючим. «Страшно нам було

---

⁴⁸ Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 3. «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...»... С. 380.

⁴⁹ Русова С. Мої спомини... С. 98.

⁵⁰ Русова С. Мої спомини... С. 108.

пускати її так далеко... але її бажання були для нас законом», – згадувала С.Русова⁵¹. Повернувшись із Поволжя з твердим бажанням опанувати медицину, Люба вирушила до Франції, обравши медичний факультет університету в Монпельє. У таку далеку дорогу батьки не наважилися відпустити юну абітурієнтку саму. Її супроводжували мама і молодший брат Юрко. Саме Монпельє стало місцем першого закордонного публічного виступу Софії Русової про Україну. Його текст був надрукований у місцевій пресі і надісланий О.Русову «як найкращий трофей... першої спроби ширити знання про Україну в Європі»⁵².

Вважаємо за потрібне навести ще один факт, який характеризує С.Русову як маму. 1904 року її було вислано з Петербурга і вкотре розлучено з сім'єю. Та немає перешкод і жандармських заборон для матері, коли одружується її єдина донька. Д.Дорошенко (він був дружною) так описує скромну шлюбну церемонію: поруч зі знайомими гостями він побачив «...даму під дуже густим вуалем, що й обличчя не впізнати. Боже мій! Та це ж Софія Федорівна! Це вона, порушивши приписи, прилетіла... з Києва, щоб провести один день – зранку до вечора – в Петербурзі, побувати на весіллі коханої доні, і знову помчати на місце свого заслання, до далекого Києва...»⁵³.

У 1905-1917 рр., перебуваючи в маєтку батьків в Олешні, Любов Ліндфорс заснувала безплатну амбулаторію для селян. А з приходом радянської влади займала посаду головного лікаря в Любечі (тепер – селище міського типу Чернігівської обл.). Гірко було С.Русовій, яка з останніх сил, хвора, таки добилася від більшовиків дозволу на «командировку», аби побачити, що сталося з її родиною за нової влади. «Не буду описувати... як тяжко було вислухувати все те дійсно жахливе, що прийшлося моїй дочці пережити в своїй хаті, серед того рідного населення, яке ніколи ні від кого з нас нічого не бачило, окрім добра, щирости, користи...» –

---

⁵¹ Русова С. Мої спомини... С. 147.

⁵² Русова С. Мої спомини... С. 148.

⁵³ Дорошенко Д. Мої спогади про Ол. Ол. Русова... С. 98.

згадувала вона. Уже по смерті своєї бабусі онука Оля так напише про ці «гостини» С.Русової: «...мабуть бабуся, як «старша в роді», хотіла згуртувати своїх дітей і вивезти з большевицького пекла, а також, мабуть, хотіла глянути востаннє на своє рідне село, на свій родинний дім, де стільки літ жила вся її родина. Хотіла попрощатися назавжди, бо передчувала, що вже ніколи цієї садиби не побачить»⁵⁴. І справді, уже в перші роки перебування в еміграції С.Русовій вдалося забрати сім'ю доньки до Праги: «...саме на новий рік 1924 р. вони приїхали, обідрані, але здорові, веселі – і щастю моему не було краю...»⁵⁵.

У Чехо-Словаччині Любов Ліндфорс працювала лікарем в Українському громадському комітеті та викладачем співу (вона блискуче закінчила Московську консерваторію, навіть досить вдало гастролювала) і французької мови в Українському високому педагогічному інституті ім. М.Драгоманова. 1945 року виїхала до Німеччини, де в таборі Берхтесгаден була професором вокалу. Згодом емігрувала до США, а 2 листопада 1960 р. загинула в автомобільній катастрофі⁵⁶.

За незвичайних обставин з'явився на світ молодший син Русових – Юрій (1895-1962) – у майбутньому відомий вчений і громадський діяч. Випускник природничого факультету Київського університету, він 1917 року став делегатом від студентської громади до Центральної Ради. Доцент зоології та іхтіології у Кам'янець-Подільському університеті, доктор філософії Віденського університету, лектор, згодом доцент високих шкіл у Чехо-Словаччині, директор секції рибальства у Національному зоотехнічному інституті в Бухаресті (1930-1941 рр.), науковий співробітник університету в Монреалі та його дослідної станції у Національному парку Монт-Тамблан; дійсний член Наукового

---

⁵⁴ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 315.

⁵⁵ Русова С. Мої спомини... С. 273.

⁵⁶ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 327.

товариства імені Тараса Шевченка в діаспорі – таким є «послужний список» наймолодшого сина С.Русової. Його Софія Федорівна народила, відбуваючи чергове ув'язнення в Харківській тюрмі за зберігання «перепакованих» із Галичини українських книжок. Воду для першої купелі немовляти носили жандарми, які жили у помешканні вченої (її було звільнено на поруки) і стежили, щоб така небезпечна «для цілоти Росії українка не втекла»⁵⁷. З гумором згадувала про ці події С.Русова: тут уже трагедія переходила у фарс: надзирателі, що жили в помешканні Русових, «...з великим співчуттям ставилися до нашого життя, – рубали дрова, носили воду. Та ще мій син, вже гімназист 5-ої класи пробував їх «українізувати», все давав їм читати українські книжки. Вони ними страшенно захоплювались. Смішно сказати, коли... їм треба було покидати наш закамарок, вони з сумом верталися в тюрму, і прощання наше було цілком щире й сердешне»⁵⁸.

«Малий арештантик» (так лагідно називала С.Русова свого молодшого сина) став її опорою в найважчі хвилини життя: коли разом у далекому Саратові під час Першої світової війни вони зустріли смерть чоловіка і батька та в період вимушеної еміграції. Почуття, які С.Русова пережила в перші дні розлуки з рідною землею, вилилися на папір переповненими туги, смутку, розпачу і водночас віри, словами: «Ідемо порожніми вулицями [з онукою Олею – *О.Дж.*], і ось серед усіх темних вікон блиснуло одно освітлене, – це й було те вікно, що, як провідна зірка, перевело мене через Збруч, через усі перешкоди й небезпеки далекого шляху. Юрко пізно працював над якоюсь роботою»⁵⁹. А в одному з листів читаємо: «Дорогий мій Юра, чекаю, як щастя, твого листа або картки. Чогось дуже погано себе почуваю... і здається, що від однієї твоєї строчки стало б мені легше. Насувається

---

⁵⁷ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... 289.

⁵⁸ Русова С. Мої спомини... С. 142.

⁵⁹ Русова С. Мої спомини... С. 264.

Різдво...»⁶⁰.

Всі, хто знали Юрія та Софію Федорівну Русових, зауважували не тільки «незвичайну» любов, а й дружні стосунки між матір'ю і сином: «Сміло можна сказати, що для цих вищих духовних людей не існує прірви й непорозумінь між старшими й молодшими. Ця вісімдесятьлітня мати, як не можна краще, розуміє й живе духом з своїм сорокалітнім сином»⁶¹.

Під час Другої світової війни (1942 р.) Юрій Русов наважився побувати в окупованому німцями Києві. Прагнув відвідати могили дідусів і батька перед еміграцією в далеку Канаду, та не застав їх. Георгіївську церкву, де стояв гріб з тлінними останками Федора Ліндфорса перед перевезенням до фамільного склепу в Олешню, було зруйновано «московськими дикунами». Не вдалося вклонитися пам'яті діда – Олександра Захаровича Русова і батька – Олександра Олександровича Русова на Байковому цвинтарі, – і ці могили були знищені. Така ж доля спіткала й каплицю в Олешні⁶².

Проте загалом про своє перебування в Києві у 1942 р. він згадував із теплотою: «...до мене не раз приходили вже підстаркуваті вчительки, керівниці дитячих садків, і показували, оглядаючися, по звичці, на двері й вікна, пожовклі і часто підмочені з переховання від «недремлючого ока» московських окупантів фотографії. «Це група наших фребеличок, які закінчили у вашої матері навчання. Гляньте, я сиджу третя поруч з С.Русовою...»⁶³.

Друга дружина Ю.Русова – Наталія Геркен-Русова – теж залишила свій слід в історії української культури, зокрема театрального мистецтва. Онука видатного українського історика Володимира Антоновича (по материній лінії) та нащадок древнього

---

⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4437, оп.1, спр. 17, арк. 19. (До фрагменту листа внесено деякі граматичні та пунктуаційні поправки – О.Дж.).

⁶¹ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 162-163.

⁶² Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 293.

⁶³ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 294.

французького аристократичного роду Геркен де Ляваль (прадід Наталії був генерал-губернатором Литви; батько – начальником усіх південнозахідних залізниць царської Росії, зусиллями якого в Києві трамвай з'явився значно раніше, ніж у Петербурзі), вона отримала блискучу освіту: навчалася в Київській гімназії, Академії мистецтв у Франції, студіювала в університетах Флоренції, Парижа, Праги, здобувала ступінь магістра в Монреальському університеті; працюючи, намагалася ввести в українське театральне мистецтво героїчний, а не побутовий стиль. Чи не першою у своїх постановках показала Тараса Шевченка «...не в сільському кожусі і смушкській шапці, а елегантно вбраного у великосвітському салоні князів Репніних»⁶⁴. Н.Геркен-Русова прагнула впровадити нове розуміння театру – «Ars – arma pro patria» («Мистецтво – це зброя за батьківщину»). У схвальній рецензії на працю Н.Геркен-Русової «Свято державності» Софія Русова писала: «Наша художниця хоче зробити з сценічного мистецтва чинник боротьби за наші державні ідеали і вірить, що таким чином воно стане переможною зброєю в національній боротьбі»⁶⁵.

Не забули свого рідного краю і свого походження й онуки Софії Федорівни. Син Юрія Русова, Роман, «з першими» повернувся в 1941 р. до Києва, коли «наша молодь» пробралась туди, щоб «злитися знову зі своїм народом» (не витримав випробування, згас у молодому віці і похований під однією могильною плитою зі своєю бабусею на Ольшанському цвинтарі в Празі). Онука Ніна – молода мати з немовлятком на руках – теж прибула до української столиці, аби «...діткнутися землі, що натхнула її предків»⁶⁶.

Онуки залишили цікаві спогади про бабуню «Нону» (так вони називали С.Русову), ніжні й трепетні слова захоплення

---

⁶⁴ Лугова Л. Творець героїчного театру / Л.Лугова // Наше життя. – 1958. – Ч. 6. – С. 9.

⁶⁵ Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 3. «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...»... С. 256.

⁶⁶ Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 303-304.

найдорожчою для них людиною. За словами Олі, Софія Русова зовсім не була подібна до інших бабусь, що були в її подруг. «Не пам'ятаю, – згадувала вона, – щоб коли-небудь щось її боліло, або щоб вона хворіла... завжди в неї було повно планів про громадську роботу, безліч знайомих, все якісь зустрічі й засідання... Лиш одну розвагу признавала бабуся для себе. Це була гра на фортепіані... І досі вважаю, що ніхто так не вмів передати Шопена, як вона...»⁶⁷.

Смерть Софії Русової, попри поважний вік (86 років), стала важким ударом не лише для її родини, а й усієї національно свідомої української громадськості. Онучка Оля, яка не змогла прибути на похорон бабусі, писала: «...я весь час думаю... усе згадую минуле і не можу собі уявити, що такої людини надзвичайної і небуденної, вічноживої вже нема, наша Бабочка була людина, яких тепер нема і не буде, і ніхто Її не зрозумів, і не зрозуміє. У Неї душа була зовсім відмінна і ми Її не могли зрозуміти, могли тільки любити...»⁶⁸.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в особистому фонді С.Русової міститься велика тека з телеграмами і листами співчуття родині з приводу смерті Софії Федорівни з усіх куточків світу, від людей різних національностей, різних політичних переконань, із різним світоглядом і різних за віком. І це не вияв ввічливості чи данина традиції – говорити про померлих тільки хороше. С.Русова (особливо в еміграції) була опорою, зразком відданості ідеї, працелюбства, людяності, безкомпромісності, доброти. «Подумаєш над її життям, працею, стражданнями, самотністю і негасимістю її духа – то й стає легше жити на світі і розуміти його», – писав М.Шаповал⁶⁹.

А в одному з листів читаємо такі рядки: «...Спи спокійно,

---

⁶⁷ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 313-314.

⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3889, оп. 2, спр. 29, арк. 22.

⁶⁹ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 203.

дорога Небіжчице, нехай буде чужа земля тобі легкою. Україна тебе не забуде. Ти віддала їй все»⁷⁰.

На дні терпіння осідає золото – говорить народна мудрість. А сучасні психологи стверджують, що у мріях є доля передбачення. Можливо, зерно, яке кинула в родючий ґрунт української землі чужинка, діждалося таки свого часу, а сподівання, мрії і надії Софії Русової («Коли ми вернемо домів? Так хочеться доки сили, своїм служити...»⁷¹) таки збуваються. Берегиня Роду – не лише Ліндфорс-Русових, а й взагалі українського роду – таки дочекалася пробудження своїх дітей.

Першого року незалежності України вона з усіх куточків Землі (США, Канада, Чехословаччина, Росія) збрала свою родину в рідній вільній Олешні на Чернігівщині на свій ювілей – 135-річчя від дня народження. Зворушливо було бачити представників одразу трьох поколінь – бабусю чи дідуся, їхніх дітей і внуків. Так, 86-річна онука С.Русової Ніна Олександрівна Михалевич прибула з Філадельфії разом із доньками Ольгою та Лесею й онукою Софійкою. Її рідний брат, Олександр Ліндфорс, приїхав із Праги. Внучатий племінник ювілянтки (в роки війни капітан бойового судна) Андрій Якович Жданович дістався із Санкт-Петербурга – теж із донькою Наталією та онуком Микитою. Його сестра Наталія Яківна Жданович живе у Москві і є головним дослідником історії роду Русових. Ще одна внучата племінниця – Наталія Левицька – прилетіла із Канади. Збрала Софія Русова й українську громадськість: науковців, педагогів-практиків, митців, активістів жіночого руху⁷².

Ніна Ліндфорс-Михалевич з сумом і водночас з оптимізмом писала про враження від подорожі на батьківщину: «Україна – це повна руїна... У нашому родовому маєтку не залишилося

---

⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3889, оп. 2, спр. 29, арк. 29.

⁷¹ Кисілевська О. З моїх мандрівок. У наших на Чехах / О.Кисілевська // Жіноча доля. – 1928. – Ч. 12. – С. 2.

⁷² О. Г-о. Берегиня української національної школи (Урочистості на Україні до 135-річчя з дня народження Софії Русової) / О. Г-о // Рідна школа. – 1992. – № 1. – С. 86.

нічогісінько!⁷³. І що дивно – навіть криниці з чудовою холодною водою теж нема. Ні садів, ні господарських забудовань, ні липової алеї – лише пара дерев там зовсім ні до чого стирчать. Будинок ніби згорів і на його місці побудований одноповерховий довгий шпиталь. Добре, що хоч у такий спосіб наш маєток став корисним для... селян. А навколо замість садів і двора – порожнеча... Та нічого! Дайте лиш час... Ось тільки треба закасати рукави і стати кожний до роботи... Наша бо Батьківщина потребує кожного з нас, щоб поставити її могутньою і вільною в копії вільних народів Європи...»⁷⁴.

Зауважимо, що вересневі «Софіїні дні» стали вже доброю традицією. Щороку українська і зарубіжна громадськість, нащадки Софії Русової вшановують пам'ять видатної просвітительки на її малій батьківщині. Так, 2012 року до Олешні завітали зі США правнучка С.Русової – Ольга Рудакевич разом із рідним братом Тарасом Михалевичем та чоловіком Євгенієм. Вони передали до Благодійного фонду ім. Софії Русової численні родинні матеріали (особисті речі, листи, фотографії, публікації, книжки, оригінали рукописів, вишивані роботи), які існують лише в одному екземплярі. Всі ці, без перебільшення, скарби, знаходилися в Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В. Тарновського і стали основою експозиції для відкриття 27 вересня 2013 р. у селі Олешня Ріпкинського району Історико-меморіального музею Софії Русової, який розмістився в будиночку на території садиби Ліндфорсів, де народилася Софія Федорівна⁷⁵.

Вищезазначене, звісно, позитив. Однак заповіт Софії Русової «А ви працюйте!..», висловлений на схилі літ у далекій від рідної землі Празі, – не зовсім виконуємо...

Галина Дацюк – авторка першого науково-популярного фільму «Софіїн день» (із циклу «Лицарі духу») про видатну просвітительку і педагога в унікальній праці «На хресній дорозі: історія родини

---

⁷³ Підкреслено в оригіналі (О.Дж.).

⁷⁴ Ліндфорс-Михалевич Н. Уклін тобі, земле рідна! / Н.Ліндфорс-Михалевич // Наше життя. – 1992. – Ч. 11. – С. 9-10.

⁷⁵ Відкриття Музею Софії Русової на Чернігівщині [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.choim.org/?p=1804>

Ліндфорс-Русових у листуванні», написаній спільно з правнучкою Софії Русової О.Михалевич-Рудакевич, з гіркотою зауважує: «...не покидає біль від того, що головного свідка життя великої родини – власне, *хати*⁷⁶, ми не відстояли». І далі: «...вона [хата – О.Дж.], ще недавно світла, привітна й жива, сьогодні світить порожніми віконницями, облупленими стінами і дірявим дахом, який протікає...»⁷⁷.

Парадоксально, але будинок Русових, виявився непотрібним, він не вписався у «концепцію» садиби, за відродження якої взялися добродійники в особі членів Благодійної організації «Благодійний фонд ім. Софії Русової».

Прикро, адже інколи з маленьких шматків цегли й черепиці відроджуються садиби видатних людей. З попелу й руїн постають пам'ятки архітектури...

---

⁷⁶ Виділено в оригіналі (О.Дж.).

⁷⁷ Дацюк Г. На хресній дорозі: історія родини Ліндфорс-Русових у листуванні... С. 240-241.

Будинок родини Ліндфорсів у с. Олешня на Чернігівщині (1906, 2007). Сьогодні зруйнований

Коли виселяли родину Русових у 1922 році, впало лелече гніздо зі старого осокора. 2010 року не встояв «від болю і несправедливості» старезний, «у вісім обхватів» дуб у родинному

маєтку Ліндфорсів в Олешні. Він звалився з коренем! «Дерева теж вмирають від інфаркту?»⁷⁸

*«Русівці» біля вікового дуба
на родинному обійсті Ліндфорсів в Олешні (2007 р.)*

«Своєрідними» чи такими, що насторожують, або ж частково пояснюють багато речей, які відбуваються у нашій державі сьогодні, видаються коментарі з приводу відкриття у Чернігівському національному педагогічному університеті ім. Т.Шевченка меморіальної дошки на честь видатної землячки на офіційному сайті Благодійного фонду ім. Софії Русової: «Нашли Русову. Кто она такая в мире педагогики – националистка, ненавидящая всё русское. Придет время и она уйдет из жизни, как опавший листок» (Максим, 18.10.2011 19:31)⁷⁹

---

⁷⁸ Дацюк Г. На хресній дорозі: історія родини Ліндфорс-Русових у листуванні... С. 242.

⁷⁹ В Чернігові відкрито меморіальну дошку Софії Русовій [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rusova.at.ua/news/v_chernigovi_vidkrito_memorialnu_doshku_sofiji_rusovij/2011-10-02-86#comments

*Віковий дуб у родовому маєтку Ліндфорсів
(с. Олешня Ріпкинського р-ну Чернігівської обл, 2007 і 2010 р. р.).
Підпалений і знищений у 2010 р. невідомими)*

А на далекій чужині – у Празі, на Ольшанському кладовищі, жовто-блакитна стрічка навколо гранітної плити і свічки. Там шанують українство Великої Українки навіть після семидесяти років по її смерті.

*Могила Софії Русової
(Чеська Республіка, Прага, Ольшанський цвинтар)*

Як це не парадоксально, але Софія Русова-Людина, її творча спадщина й сьогодні «неугодна» «максимам», яких в Україні не бракує. Мабуть, це від незнання, небажання (часто впертого, заскоружлого) зрозуміти й досягнути велич таких особистостей, як Софія Русова, – «великих одиниць, які роблять історію», жінок, на яких «тримаються суспільства», які не творять легенди з життя, а перетворюють саме життя на легенду. Бо, за словами М.Шаповала, «...той народ, що не має великих жінок – бідний і невмитий, як родина без матері»⁸⁰.

Як мати, Софія Русова вважала, що «...всі однаковими родяться, лиш доля їх в суспільстві не однакова», тому вийшла зі «світу педагогіки» і йшла по життю шляхом «вищого мистецтва»: «переробляла дійсність і відображувала дійсність». Як педагог, вона знала, що суспільне оточення робить людей тим, чим вони є: «рабське оточення – і одиниці виходять рабами; неосвічене – і одиниці неосвічені; хліборобське – і одиниці стають хліборобами. По одиницях розуміємо оточення, по оточенні – одиниць»⁸¹.

А те, яку роль Софія Русова могла відіграти, відіграла й продовжує відігравати для відродження України – бути «живою силою українського руху»⁸², – чітко розуміли уряди Російської імперії, більшовицький, а деколи й світова «чепурна» європейська спільнота, яка не хотіла бачити в худенькій дамі під чорною вуаллю у чорній аскетичній сукні (тільки так виступала С.Русова на міжнародних конгресах і з'їздах, щоб підкреслити силу своїх слів на захист України й українства), «некоректність», «проблему», «подрозник».

М.Шаповал з цього приводу зауважував: «Тисячі і мільйони молодих і дужих ніхто в тюрму не замкне, бо... *нема защо*. Вони вродились, проживуть весь вік і зійдуть в землю без любови й без

---

⁸⁰ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 203.

⁸¹ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 199-201.

⁸² Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 202. (Виділено в оригіналі (О.Дж.).

гніву, тихими споживачами їжі – їх лиш статистично рахують, але з ними не рахуються... Коли такі тисячі і мільйони вегетують, спокійно лягаючи спати, то в цей час озброєні вороги України йдуть до убогої хати Софії Русової, щоб вирвати її з життя, щоб викрасти моторову силу українського відродження, щоб ограбувати Україну з одного з її найвідважніших *мущин* – Софію Федорівну...»⁸³.

Та попри зазначене вище, ми переконані, що Софія Русова через своїх дітей, онуків, правнуків, перевидані праці та втілення ідей побудови нової національної школи і нового виховання таки повертається на рідні терени. Бо її любов до рідної землі – не пафосна, не «мітингова», приурочена до певних дат і подій, а глибока, правдива, неосяжна, генетична, – не просто дивує, а й присоромлює нас, громадян вільної незалежної Української держави. У листівці до Надії Білецької (дружини Л.Білецького⁸⁴) з приводу її іменин, С.Русова не тільки бажає традиційних здоров'я і добробуту, а й щиро переживає, що для України «...слабкі наші руки, щоб допомогти їй в її жахливому нещастю. Аби дітей наших, нову нашу генерацію зберегти для активної відданості своєму народу»⁸⁵. Свою біографію, що міститься в «Особистій справі професора С.Ф.Русової» в Українському інституті громадознавства у Празі, вона завершує такими словами: «Тепер, на краю могили, твердо вірю, що наука, національне виховання приведуть український народ до визволення від ланцюгів усякої чужої

---

⁸³ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 202. (Виділено в оригіналі – О.Дж.).

⁸⁴ Леонід Білецький – український літературознавець, доктор філології, професор і ректор Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова у Празі, Президент Української вільної академії наук (1948-1952), голова культурно-освітньої ради Комітету українців Канади, професор колегії святого Андрея (Канада), дійсний член Наукового товариства ім. Т.Шевченка.

⁸⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3876, оп. 1, спр. 58, арк. 27.

окупації, і Україна – незалежна, соборна – стане однією з видатних культурних держав всесвіту»⁸⁶.

Викладене, а також потужне персоналістичне тло, на якому розгорталися життя і творчість Софії Русової, зумовлюють визначення головних ознак, ціннісних імперативів творчої спадщини вченої у контексті сучасних націотворчих процесів в Україні, «беззастережних, категоричних вимог, велінь, наказів» (саме так трактує терміни «цінність» та «імператив» «Новий тлумачний словник української мови»⁸⁷), які є актуальними і мають практичне застосування в сучасних умовах.

Як один із провідних виокремлюємо громадянськість. «Лишень про громадянське життя, школу, літературу, визначних діячів вселюдської культури, про освіту, мистецтво, географію, педагогіку, психологію...», – так у 1931 р. визначив коло теоретичних уподобань своєї видатної соратниці М.Шаповал⁸⁸.

Беззаперечно погоджуючись із цією тезою, необхідно наголосити: вустами шведко-француженки за походженням, яка зростала переважно в чужомовному оточенні і гартувалася в протистоянні йому, до своїх сучасників і нащадків звертається не просто українська громадська, а й державна діячка – член першого українського парламенту – Центральної Ради.

Біль за втраченим простежується тільки в листах, частково – у спогадах. А в публікаціях для широкого загалу – міркування про «...всі гріхи нашої... політичної недосвідчености», осмислення політичних помилок, допущених організаторами й активними учасниками національно-визвольних змагань. Серед найважливіших вимог-порад громадянки розглядаємо передусім її спонукання до єдності «всіх Українців, на рідних землях, за океаном і в розсіянні суцях», яку вона вважала запорукою

---

⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3793, оп. 1, спр. 283, арк. 2 об. (У фрагмент рукопису внесено деякі пунктуаційні правки – О.Дж.).

⁸⁷ Новий тлумачний словник української мови. У 3-х томах. – К.: Аконіт, 2007. – Т. 1. – С. 788; Т. 3. – С. 739.

⁸⁸ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 199.

«рятунку свого народу». По-сучасному сприймається і її постійне намагання забезпечити політичне та культурне об'єднання східних і західних земель України, яке простежується у багатьох працях, зокрема у статті «До культурного об'єднання з Галичиною»⁸⁹.

Із громадянськістю творчого доробку Софії Русової тісно пов'язана його яскраво виражена національна спрямованість. Зокрема, у 1920-х – 1930-х рр. вона ставила у пряму залежність визнання незалежності кожної нації від розуміння її зовнішніх «символів» (мови, звичаїв, історичних і географічних кордонів, архітектурного стилю, ноші) та тлумачення внутрішньої сутності нації; простежувала співвідношення між ідеями «національності XIX ст.» та «вселюдности», міжнародного братерства, які широко пропагувалися в першій третині XX ст.⁹⁰.

Український націоналізм Софії Русової перейнятий «...не вовчим, а людяним духом»⁹¹. Націоналізму агресивного, – підкреслювала в 1929 р. Софія Русова, – треба уникати, але «...націоналізм свідомий, творчий треба берегти, бо він вносить чимало скарбів в культуру всього світа»⁹².

Чи не найголовнішою рисою С.Русової як громадської діячки її сучасники вважали невсипущу працю «служення українському народові»⁹³. Не випадково її студент, згодом етнограф, музеолог і поет Михайло Обідний називав свою велику наставницю «матір'ю народу». У присвяченому їй у 1936 р. вірші він наголошував:

Цілий вік – для народу свого,
Нескладаючи рук ні на мить.
Шлях терновий не вибрав Вам Бог,

---

⁸⁹ Софія Русова і Галичина: Збірник статей і матеріалів / упоряд. Нагачевська З.І. – Івано-Франківськ: Вік, 1996. – С. 14-16.

⁹⁰ Русова С. Бібліографія. Порівнюючий трактат за Національності / С.Русова / ЦДАВО України. – Ф.3889, оп.1, спр.3, арк.68-69 а.

⁹¹ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 283.

⁹² Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 1. «Несторка української педагогічної літератури...»... С. 240.

⁹³ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 250.

А взяли Ви від Нього сами⁹⁴.

Саме народність є ще однією важливою ознакою її творчого доробку. Все, що робила і творила Софія Русова впродовж усього життя, – все на благо свого народу. Ненависть до поневолювачів, боротьба за його визволення зі злиднів і темноти поєднувалися з великою любов'ю, гуманізмом, вірою в щасливу долю рідного народу.

Водночас як провідний життєвий дороговказ у діях і творчості С.Русової всі, хто з нею спілкувався, був обізнаний із її працями, підкреслювали «заповіт любови», гуманізм⁹⁵. Для неї кожна людина, хто б вона не була, «уявляє собою цінність, як одиниця, яка має право на життя і щастя»⁹⁶.

Важливою ознакою творчості С.Русової виступає європеїзм. Сама представниця європейської культури, просвітителька «кликала» Україну й український народ до європейських знань, «приміряла» українську справу до європейських мірок.

При цьому сучасники підкреслювали, що європеїзм Софії Русової «...знаходив собі підпору в наших традиціях, що виховувались в нас видатними представниками старої нашої культури...», часто неукраїнцями: Володимиром Великим, який, прийнявши християнство, зблизив Україну з цивілізованим світом; сином молдавського господаря Петром Могилою; німцем за походженням Інокентієм Гізелем; шотландцем від народження Максимом Кривоносом. Як і перелічені особистості, вона прагнула синтезувати людяність взагалі з «...її національним одбиттям в кожній українській душі, подібно тому, як сонце відбивається в малій росині»⁹⁷.

---

⁹⁴ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 266.

⁹⁵ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 259.

⁹⁶ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 282.

⁹⁷ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 283.

Спільним для всієї творчості Софії Русової є виховний (виховуючий) характер її праць. Воістину вона була «виховницею поколінь», і цей практичний виховний досвід віддзеркалився не лише в педагогічних, а й у літературознавчих працях, у творах «жіночої» тематики, у спогадах, рецензіях, навіть у невеличких нотатках та в її листах.

Власне, саме освітня діяльність і педагогічна творчість Софії Русової найбільш чітко ретрансльована загальнолюдськими та національними цінностям. До перших можна віднести трактування нею місця і ролі освіти у долі різних народів і держав, мети і завдань виховання, яке вона вважала могутньою соціальною силою, турбота про дитину як найбільшу цінність. Водночас у педагогічному доробку С.Русової домінуючою є думка про те, що навчання і виховання у кожного народу повинні бути рідномовними й вестися в національному дусі. Проголошене ще на батьківщині гасло «Рідна школа – на Україні!» Софія Русова перенесла у творчість і в практичну освітню діяльність еміграційного періоду. Повчальною для сучасників є позиція жінки-державника й педагога, яка 85 років тому заявила: «У народа, що живе вільно, є дві святині: власна школа й власне військо. Школа дає зброю проти злиднів, проти приниженого стану серед других народів; військо – то певна оборона незалежності й волі народу»⁹⁸. Актуальними для нашого сьогодення є й оприлюднена нею в 1938 р. думка про те, що українському народові особливо потрібна «...не тільки сама вже освічена більш-менш маса, йому потрібні міцні духом діячі, потрібні особи з міцним характером і ясним розумінням народного життя, науково освідомлені про його потреби», потрібна «...духова еліта, видатні особи, яких так бракувало в Україні в 1917 р., бракувало в цілому історичному її житті»⁹⁹.

---

⁹⁸ Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 3. «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...»... С. 372.

⁹⁹ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 1. «Несторка української педагогічної літератури...» ... С. 113.

У багатогранній творчій спадщині й організаційно-практичній діяльності С.Русової як жінки-громадянки важливе місце посідають проблеми національного і морального відродження української жінки, підготовки її до творчої громадської праці, підвищення відповідальності за освіту й виховання дітей і молоді. Лейтмотивом публікацій цієї тематики є такі слова: «На нас, жінках лежить обов'язок зміцнити в усіх поколіннях пошану до ідеалу та закликати до служення йому»¹⁰⁰. Ідеалом, якому сміливо й безкомпромісно має служити жінка-українка, за переконанням С.Русової, є незалежна українська держава. Цьому ідеалові вона відповідала впродовж усього життя.

Одним із головних ціннісних імперативів літературно-критичних праць С.Русової є її судження про значення художнього слова, книги, періодичних видань у просвіті народу та вихованні його молодого покоління. По-сучасному, актуально звучить її заклик-порада: «Книжки – от чого тепер більш за все потребує український нарід, української книжки, що дала б йому наукову й літературну освіту, – не шукаючи до неї чужих ключів, не користуючись проти своєї волі чужими культурними засобами»¹⁰¹. У пряму залежність від кількості книжок вчена ставила вільний самостійний розвиток освіти українського народу. Літературно-критичні праці вченої містять також низку вимог до змісту, художнього й технічного оформлення книжок для дітей, чимало з яких не втратили своєї цінності й сьогодні. Варто зазначити і неймовірно легкий, доступний стиль творів С.Русової, від читання яких отримуєш естетичну насолоду.

Чи не найповніше громадсько-політичні та педагогічні погляди Софії Русової відтворює її мемуарна спадщина, у якій вона хотіла поділитися із сучасниками, залишити нащадкам усе найцінніше, що ввібрала її пам'ять за довгі роки життя, водночас сподівалася, що її спомини майже за півстолітній період життя українського

---

¹⁰⁰ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 12.

¹⁰¹ Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 3. «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...»... С. 269.

громадянства «...допоможуть декому ліпше зрозуміти і хиби й заслуги наші в справі визволення України...»¹⁰².

Одним із найважливіших уроків для сьогоднішнього покоління громадян України, зафіксованих у мемуаристиці С.Русової, є усвідомлення нами всіма громадянського обов'язку, який вона виклала таким чином: «не шукати захисту в Європі», а виконувати його тут, у рідному краю. Бо еміграція, насамперед політична, – це «...гріх перед своїм народом і біда власна»¹⁰³.

Сучасниця Софії Русової Н.Дорошенко назвала її життя зразковим прикладом для українських матерів на чужині. На нашу думку, воно є зразком і для сучасних матерів незалежної України, коли зміщуються акценти у вихованні дітей, коли прогресує таке жахливе і потворне для українського суспільства явище, як соціальне сирітство, коли масово залишає свою рідну, вже незалежну державу, її інтелектуальний потенціал, її майбутнє – молодь. Важко об'єктивно оцінити останні хвили еміграції, та все ж таки вважаємо, що мала рацію Софія Русова, коли у 1922 р. писала: «...еміграція – спроба сили народу і доказ слабости його»¹⁰⁴. Хочеться вірити, що та спроба сили народу, що проявилася у міжвоєнну добу і втілилася у житті та праці С.Русової, оціниться належно її нащадками.

Віддаючи данину пам'яті Софії Федорівни Русової, спробуймо взяти для себе, для нинішніх поколінь українців хоча б краплину її мудрості, мужності, передбачливості й сили волі, а головне – віри в Україну й українство, бо коли «...діти доростають до зрозуміння любови й жертви їхньої матері – це її свято. Коли українські люди доростають до зрозуміння історичної ролі великих Матерів – це їх свято обопільне. Вони святкують, що у їх є така Мати, а вона святкує, що нарешті у неї є такі діти...»¹⁰⁵

---

¹⁰² Русова С. Мемуари. Щоденник. – К.: Поліграфкнига, 2004. – С. 12.

¹⁰³ Русова С. Мемуари. Щоденник... С. 397.

¹⁰⁴ Бі-бо. Емігрантські афоризми / Бі-бо // Українська еміграція. – Прага, 1922. – Зб. 1. – С. 14.

¹⁰⁵ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 204. (Виділено в оригіналі – О.Дж.).

ХРОНІКА ДАТ І ПОДІЙ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СОФІЇ РУСОВОЇ

1856

18 лютого (3 березня за новим стилем) – народилася у с. Олешня на Чернігівщині (тепер с. Олешня Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.) у родині французької Ганни Жерве і шведа Федора Ліндфорса.

1866

Переїзд до Києва. Вступ до третього класу Фундуклеївської дівочої гімназії.

1871

Закінчення Фундуклеївської дівочої гімназії із золотою медаллю.

Смерть батька.

Початки утвердження як педагога (відмовилася вступати до Петербурзької консерваторії, хоча мала неабиякі музичні здібності), стала слухачкою «фребелівських» дошкільних курсів.

Відкриття першого дитячого садка у Києві спільно зі старшою сестрою Марією (він вважається першим українським дошкільним закладом у Наддніпрянській Україні, хоча виховна робота провадилася російською мовою через дію Валуєвського циркуляру).

1872

Через вихованців дитячого садка та їхніх батьків (родини Старицьких, Лисенків) поступово утверджується в українському середовищі Києва. Поруч із В. Антоновичем, Ф. Вовком, М. Драгомановим, П. Житецьким, О. О'Коннор, П. Косачем, М. Лисенком, О. Русовим, М. Старицьким, П. Чубинським та ін., стає разом із сестрою Марією повноправним членом київської «Старої громади».

1873

Початок активного громадського життя, «нав'язання» духового зв'язку з тодішньою свідомою українською громадою Києва.

У помешканні сесер Ліндфорс у Києві відбулась постановка першої української опери «Різдвяна ніч» М.Лисенка, а згодом, за їх фінансування і моральної підтримки, – і на сцені київського театру.

1874

30 серпня – одруження з Олександром Русовим у Петербурзі. Посадним батьком став М. Драгоманов, що прислав у листі своє благословення, а єдиним весільним дарунком була рапсодія на пісню «Ой, глибокий колодязю, золотії ключі», яку присвятив Софії Федорівні М. Лисенко-дружба.

Вчителювання у школах Петербурга.

Як концертмейстер О. Русова, бере участь в «українських концертах» у Петербурзі. Знайомство з М. Мусоргським, який цінував українську музику.

Виходить друком перша книжка російською мовою «Жители сада».

1875

За дорученням «Старої громади» Олександр і Софія Русови вирушають до Праги, щоб зібрати, упорядкувати та видати заборонені російською цензурою твори Тараса Шевченка. Допомагала чоловікові в коректурі рукописів; з метою ознайомлення західноєвропейського читача із життям і зразками творчості Т. Шевченка переклала французькою мовою біографію поета, низку його віршів і зміст кількох поем, які за підтримки І. Тургенева побачили світ у французькому журналі «Revue des deux mondes».

1876

Народження і смерть (через три місяці) доньки Людимили (похована у Празі).

У видавництві часопису «Narodni Listy» у Празі подружжя Русових видрукувало повне видання «Кобзаря» Т. Шевченка, куди ввійшли заборонені рукописні вірші поета без цензурних скорочень та спогади про нього видатних сучасників. Перший том («легальний») за підтримки галицької інтелігенції було ввезено у Наддніпрянську Україну, другий (до нього ввійшли заборонені російською цензурою твори) залишився для розповсюдження в Галичині.

Переїзд до Чернігова. Помешкання Русових стало осередком духовного життя у місті. С. Русова бере участь у концертах (акомпонує українському хору), кошти від яких були використані для відкриття першої громадської бібліотеки (сьогодні Чернігівська обласна бібліотека імені В. Г. Короленка): просвітителька була секретарем президії з її заснування.

Знайомство з Леонідом Глібовим.

Організація дитячого садка, який згодом був закритий поліцією, як і статистичне бюро, де працював О.Русов.

1877

Через активну громадську діяльність потрапляє під пильний нагляд поліції.

1878

Спроба Русових «іти в народ»: у Борзенському повіті (Чернігівщина) купують 150 десятин землі, будують хату й починають господарювати, вести просте селянське життя.

Русови стають ближчими до народовольчого революційного життя, провадять громадську працю серед українського селянства. Однак скрутні матеріальні обставини, несприйняття селянами сусідів-«панів» та поліцейський нагляд, який завершується арештом Софії Федорівни, примушують подружжя припинити «народництво».

Переїзд С.Русової до Олешні, де вона нелегально працює вчителем.

1879

Задля кращого єднання з простим народом успішно складає іспити при Лікарській управі й отримує фельдшерський диплом.

1880

Починає лікарську практику у близьких до Олешні селах.

Повернення до Києва; надає уроки музики та французької мови. Дім Русових стає осередком українського й революційного життя (зокрема, у їх помешканні розроблявся план повстання 1 березня 1881 р., який не був реалізований через убивство царя Олександра II).

Викладання музики у Київському кадетському корпусі.

1881

Перший арешт С.Русової за зв'язки з народовольцями (шеф жандармської поліції в Києві полковник Новіцький сказав, що вона «...гірш за всякого терориста, бо вміє приваблювати до політичної праці ширше громадянство»).

Через три місяці перебування у Лук'янівській тюрмі в Києві її випустили на поруки брата Олександра Ліндфорса, але з того часу С.Русова була під постійним наглядом поліції.

Переїзд до Одеси – до дітей і О.Русова, де він працював керівником статистичного бюро Херсонського губерніяльного земства.

Праця в українській Одеській громаді.

1882

Весна – другий арешт, повернення до Києва, у Лук'янівську тюрму. Після кількох місяців ув'язнення випущена на волю під поліцейський нагляд.

Переїзд до Єлисаветграда (тепер – Кіровограда), де на той час перебував О.Русов з дітьми, здійснюючи перепис Єлисаветградського повіту. Тут Русови замешкали у Карпа Тобілевича – батька видатних діячів українського театру.

Однак через те, що Херсонська губернія перебувала під особливим наглядом і в ній було заборонено проживати «піднадзорним» особам, С.Русову було вислано за її межі.

1883

Переїзд до Катеринослава (тепер – Дніпропетровська).

Літо – третій арешт.

Перебування 13 місяців у тюрмі, де почалася її літературна праця: нариси «Діти тюрми», «Дунька Криворучка», матеріали для яких дали спостереження над ув'язненими жінками (були опубліковані в «Одеському віснику»); читанка «Книга для дітей» (вийшла згодом друком у Києві), оповідання для дітей.

1884

Осінь – випущена з тюрми «під гласний надзор» на 5 років. Не маючи змоги виїхати до чоловіка, який тоді перебував у Херсоні, проживала з дітьми в Афанасівці (біля Катеринослава), а після дозволу родині об'єднатися – переїхала до Херсона.

1888

Русових виселено з Херсонської губернії як «небезпечних для ладу і порядку» людей за особистим наказом одеського генерал-губернатора Х.Роопа.

Софія Федорівна з дітьми поїхала до Олешні (Чернігівщина), а її чоловік – до Харкова.

1889

Переїзд С.Русової до Харкова. Входить у місцеве громадське життя, бере активну участь у праці Харківського Товариства грамотності, видає під його егідою низку популярних книжок для народу.

Поруч із літературною працею, гуртує біля себе шкільну молодь для читання творів українських письменників, улаштовує публічні народні читання.

1894

Знайомство з видатним українським істориком Олександром Єфименко.

Працює у недільній школі та підтримує зв'язки зі студентською молоддю, організовує для 16-17-річних дівчат літературні читання.

Після чергового поліцейського обшуку в помешканні Русових знайшли українську літературу, перевезену таємно з Галичини. Черговий арешт О.Русова, вагітної С.Русової та їхнього сина-гімназиста Михайла (гімназиста 5-го класу).

Перебування С.Русової у Харківській в'язниці.

1895

Народження сина Юрія: воду для першої купелі немовляти носили жандарми, які жили в помешканні С.Русової (її було звільнено на поруки) і стежили, «...щоб така небезпечна для цілоти Росії українка не втекла». Тюремний наглядач жив у помешканні Русових, доки ще тривав домашній арешт, хрещеним батьком став тюремний лікар В.Піснячевський (член Харківської української громади).

1895-1899

Проживання в Чернігові: включилася у «новий» український рух, працю місцевої української громади; викладання, написання популярних творів для народу.

Для випускниць гімназії організовує курси української історії та літератури.

1899

Супроводжує на навчання у Франції доньку Любу.

Участь у святі на честь Містралю у Монпельє: перший виступ у Європі про Україну, надрукований у місцевій пресі.

Зусиллями львівської «Просвіти» виходить друком її «Український буквар» (лише в 1906 р. він став доступним для користування у царській Росії).

1900

Русови в Полтаві; Софія Федорівна організовує дитячий садок і керує ним, провадить активну громадську роботу.

1901

17 жовтня – арешт Софії та Михайла Русових у Полтаві через нелегальну (українськомовну) літературу у їх помешканні та проукраїнську пропагандистську працю серед народу.

По відбуттю арешту за особистим наказом міністра внутрішніх справ царської Росії В.Плеве С.Русовій наказано покинути місто упродовж 24 годин.

1902

Вимушений переїзд Русових до Петербурга через переслідування царською жандармерією і звинувачення у сепаратистських революційних ідеалах (бажання «отделить Малороссию от России»).

У Петербурзі Русови стають активними членами Української громади, включаються в роботу добродійного видавництва «Товариство розповсюдження загальнокорисних і дешевих книг».

1904

Участь Софії та Олександра Русових як експертів у роботі комісії петербурзької Академії наук під головуванням О.Шахматова для розв'язання питання про українську мову (рішенням академії українську мову було визнано не за діалект, а за незалежну, відмінну від російської, мову).

1905

С.Русова – член президії (як представниця українського вчительства) Всеросійського товариства учителів, створеного у Фінляндії.

Участь С.Русової у Всеросійському з'їзді вчителів у Петербурзі.

Викладач української літератури на Вищих жіночих («Бестужевських») курсах – провідному жіночому вищому навчальному закладі Російської імперії у Петербурзі (конспіративно).

1906

Участь у роботі Третього з'їзду Всеросійської спілки вчителів і діячів з народної освіти, на якому було прийнято резолюцію про дозвіл учительству різних народностей Росії створювати окремі професійні організації як складову єдиної Всеросійської спілки учителів; вироблення першого статуту Української учительської спілки; початок співпраці з чеськими педагогами (Товариством чеських професорів середніх шкіл).

Виходять друком підручники українською мовою «Початкова географія» і «Буквар».

1908

Січень – за рекомендацією-проханням М.Коцюбинського С.Русова бере участь у з'їзді «Діячів товариства народних університетів» у Петербурзі.

Переїзд до Києва. Обрання С.Русової головою видавничого відділу київського Товариства грамотності та професором педагогіки Фребелівського інституту.

Упродовж 1908-1911 рр. – член Товариства поширення в народі початкової, середньої і вищої освіти в межах Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської і Подільської губерній.

1909

Продаж родиною Русових хутора на Борзенщині і придбання садиби під Вінницею. Взимку – переїзд до Києва, де С.Русова викладала французьку мову в Комерційному інституті.

Смерть сина Михайла в Петербурзі. С.Русова стає опікункою його доньки Ольги.

1910

С.Русова – активна учасниця громадсько-політичного життя Києва, член Українського клубу. Читає лекції на педагогічних курсах, зокрема на Вищих жіночих курсах А.Жекуліної як професор педагогіки; бере участь у всіх освітніх і педагогічних з'їздах, активно співпрацює з різними часописами.

Член редакції (поруч із Г.Шерстюком, С.Черкасенком та ін.) першого українського педагогічного журналу в Наддніпрянській Україні «Світло» (виходив до 1914 р.).

Участь у Всесвітньому з'їзді преси в Брюсселі як представниця українства на запрошення часопису «Рада»: виступила з доповіддю про становище української преси, тяжкі умови політичного життя та цензурні утиски.

Була присутня на виставці дитячих садків у Брюсселі та відвідала дім Фребеля-Песталоцці в Берліні. Виступ у Фребелівському товаристві в Києві з рефератом, де виклала свої враження від побаченого. Після цього директор Фребелівського Інституту запропонував їй посаду професора педагогіки та викладання курсу дошкільного виховання.

Виступ С.Русової на з'їзді Товариства українських поступовців (як делегат однієї з його київських секцій).

Увійшла до складу учительської колегії Комерційної школи і Учительського товариства.

У Комерційному інституті продовжувала викладати французьку мову.

1911

Участь у роботі педагогічної комісії при Київському товаристві народних дитячих садків (систематичні виступи на її засіданнях, зокрема: «Про іграшки і дитячий театр», «Про екскурсії» та ін.).

1912

Участь у з'їзді вчителів Києва (лейтмотивом доповіді стали захист національної школи, рідномовної освіти, соціально-виховні завдання педагога).

1913

23-30 грудня – участь у I загальному російському з'їзді учителів (робота в «інородчеській» комісії: доповідь «Ручна праця в національній школі»).

1915

Евакуація родини Русових разом із Фребелівським та Комерційним інститутами із Києва до Саратова; продовження праці лектором педагогіки; на запрошення саратівської жіночої організації викладала на курсі родинного виховання для робітників.

За підтримки С.Русової було організовано «гурт колядників», який ознайомлював місцевих жителів з українськими звичаями й обрядами.

Смерть Олександра Русова.

1916

Повернення до Києва: професор педагогіки у Фребелівському інституті, викладач французької мови у Комерційному інституті.

1917

5-6 квітня – співорганізатор і активний учасник I Всеукраїнського учительського з'їзду (доповідь «Націоналізація школи»).

8 квітня – від освітніх організацій Києва обрана делегатом Українського національного конгресу.

10-12 серпня – співорганізатор і учасник II Всеукраїнського учительського з'їзду, наслідком якого стало згуртування українського вчительства в єдину громаду: за її участю влітку 1917 р. постала Всеукраїнська учительська спілка, головою

центрального бюро якої була обрана С.Русова.

Початок серпня – осінь – член Цетральної Ради; на запрошення генерального секретаря освіти І.Стешенка С.Русова обійняла посаду керівника відділу дошкільної і позашкільної освіти в уряді Української Народної Республіки; співорганізатор повітових і губернських курсів із педагогіки та українознавства для учителів; організація «Просвіт» і дитячих садків у містах і селах України; вжиття заходів щодо українізації Фребелівського інституту (була проректором його українського відділення упродовж 1917-1918 рр.); член редакційної колегії часопису «Вільна українська школа».

20 вересня – виступ на урочистому відкритті І-го Всеукраїнського з'їзду «Просвіти» (поруч із М.Грушевським і С.Петлюрою).

7 листопада – один із співзасновників Педагогічної Академії для підготовки вчителів українознавства.

Із 20 листопада – розпочали роботу інструкторські курси з позашкільної освіти, відкриті Генеральним секретаріатом, де С.Русова прочитала лекцію «Історія та сучасний стан позашкільної освіти у Росії та за кордоном і його організації».

1918

Виступ С.Русової – єдиної жінки – на засіданні Національного Союзу, який, за словами С.Петлюри, спровокував переворот і повалення Гетьманату.

Вийшов друком курс лекцій «Дошкільне виховання» як результат 10-річного викладання у Фребелівському інституті – перша ґрунтовна українськомовна праця із дошкільного виховання.

1919

10-13 січня – участь у роботі з'їзду діячів позашкільної освіти та дошкільного виховання в Києві (доповідь «Роль позашкільної освіти і її зв'язок зі школою»).

Участь у роботі комісії для укладання плану єдиної української школи під керівництвом П.Холодного.

Переїзд з Києва до Кам'янця-Подільського на особисте запрошення ректора Українського державного університету І.Огієнка, де працювала лектором педагогіки, організувала і «вела» дитячий садок при ньому.

Співорганізатор, член Товариства дошкільного виховання ім. Й.Песталоцці та його почесний голова.

Обрання заступником голови української філії Жіночої національної ради.

1920

Постання під керівництвом С.Русової Жіночого комітету в Кам'янці-Подільському з метою організації громадського шпиталю для українських військових.

У складі комісії Червоного Хреста¹⁰⁶ як її голова вирушила до таборів полонених у Тарнові, Домб'ю, Пикуличах (Польща) задля полегшення умов перебування там українських воїнів-учасників I світової війни та набуття досвіду організації аналогічних шпиталів і притулків (захворіла на тиф).

Після повернення з Польщі до Кам'янця-Подільського – член редакції і активний дописувач місцевого дитячого журналу «Ранок».

На запрошення Товариства дошкільного виховання ім. Й.Песталоцці читала курс дошкільного виховання (Кам'янець-Подільський).

Отримала запрошення на з'їзд Міжнародного суфражистського союзу в Женеві, однак через брак коштів в українському Міністерстві закордонних справ не змогла взяти участь у його роботі.

З початку встановлення радянської влади в Кам'янці-Подільському (друга половина 1920 р.) відмовилася від евакуації, продовжила працю в місцевому університеті за радянського керівництва.

Участь у роботі учительського з'їзду, організованого більшовицькою шкільною владою в Кам'янці-Подільському, де виступила в обороні національної школи, створивши опінію «безнадійної петлюрівки».

1921

Середина грудня – з онукою Олею нелегально (після двох невдалих спроб і арештів більшовицької влади) перетнула радянсько-польський кордон, на деякий час зупинилась у Борщеві (Тернопільщина).

---

¹⁰⁶ Український Червоний Хрест постав у квітні 1918 р. з ініціативи Всеукраїнського з'їзду лікарів у Києві, співпрацював із Міжнародним Комітетом Червоного Хреста в Женеві (О.Дж.).

Кінець грудня – прибула до Львова, де львівська українська громадськість відзначила 65-річчя від дня її народження та 50-річчя педагогічної діяльності.

1922

1 січня – лекція у Товаристві наукових викладів імені П.Могили (Львів) на тему «Індивідуалізм у вихованні й суспільному житті».

7 січня – переїхала до Тарнова (Польща), де нею заопікувалася родина Івана Огієнка.

14 січня – прибула до сина Юрія в Баден (Австрія); започаткувала співпрацю з українським видавництвами «Земля» і «Чайка» як перекладач із французької мови.

Лютий – участь у конгресі українських парламентарів у Празі.

Кінець травня – початок червня – участь у Міжнародному жіночому конгресі (Гаага, Голандія), де від С.Русової світова громадськість дізналася про голод в Україні.

Серпень – переїхала до Чехо-Словацької республіки, оселилася в Подєбрадах (під Прагою).

Вересень 1922 – середина 1923 – викладач французької мови в Українській господарській академії у Празі.

Друга половина 1922 – стала членом Українського громадського комітету (УГК), очолила секцію допомоги жінкам і дітям при ньому.

10 жовтня 1922 – початок 1923 – відкриття й функціонування дитячого притулку під загальним наглядом С.Русової та М.Мартос.

1923

Переїзд і активна громадсько-культурна діяльність у Празі.

15 січня – стала членом спеціальної організаційної комісії із заснування Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова (УВПІ) у Празі.

6-11 травня – участь у Міжнародному педагогічному конгресі (Рим, Італія).

12-20 травня – участь у IX конгресі Міжнародного союзу за громадянські права жінки (Рим, Італія).

3 червня – участь у спеціальному засіданні управи УГК та першого складу професорської ради УВПІ.

7 липня 1923 – відкриття у Празі Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова (функціонував до

1933 р.): очолила кафедру педагогіки, стала викладачем педагогічних дисциплін і французької мови.

Серпень – участь у роботі V Міжнародного з'їзду середньої школи у Празі.

14-29 серпня – участь у «Літній соціальній школі» – курсах Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи (Подебради): доповідь «Почуття братерства до народів в українській народній поезії»; участь у конференції «Комісія для Сходу Європи».

1924

Початок співпраці із заснованим при УВПІ видавничим товариством «Сіяч».

Червень-липень – участь у з'їзді Міжнародних жіночих рад (Копенгаген, Данія).

1925

Березень – початок співпраці з Українським інститутом громадознавства у Празі (із 1929 р. – Українським соціологічним інститутом (УСІ)).

22 квітня – відкриття притулку для українських дітей дошкільного та шкільного віку в с. Горні Черношиці під Прагою, яким упродовж п'яти років керувала С.Русова.

9 липня – професорська рада УВПІ підтвердила статус С.Русової як професора *Honoris causa*, уповноваживши до подальшого керівництва кафедрою педагогіки.

23 грудня – загальні збори товариства «Просвіта» у Львові обрали С.Русову своїм почесним членом.

1926

15 січня – участь С.Русової у святочній пропам'ятній Академії на честь Лесі Українки: доповідь «Значення Лесі Українки для української справи взагалі».

Лютий-березень – святкування у Празі 70-річного ювілею С.Русової та 55-річчя її громадської, педагогічної і літературної діяльності.

17 квітня – виступила одним із співзасновників Союзу українських установ і організацій у ЧСР.

28 червня – 3 липня – участь у IV Міжнародному конгресі бібліотекарів і бібліографів (Прага).

30 вересня – урочисте святкування 55-річного ювілею громадської та літературно-педагогічної діяльності С.Русової з ініціативи й за участю членів Української та Чеської національних

жіночих рад, Інституту громадознавства, Українського Громадського Комітету у Празі, представників наукових і громадських установ в ЧСР.

3-7 жовтня – участь в Українському науковому з'їзді у Празі: реферат «Розвиток дошкільного виховання за останні роки».

1927

16-20 квітня – участь у Міжнародному з'їзді «Через школу – до миру» (Прага).

Друга половина – остаточно зосередилася на науково-педагогічній діяльності в Українському інституті громадознавства (дійсний член відділів соціології й політики та народознавства, з 1928 р. увійшла до складу Кураторії інституту); викладач Українського робітничого університету.

1928

Стала членом Наукової колегії Українського національного музею-архіву в Празі.

Спільно з провідними громадськими діячами української еміграції в Чехо-Словацькій республіці направила петицію на ім'я президента Т.Г.Масарика з приводу позбавлення права на працю політичних втікачів у Закарпатті, що входило до складу ЧСР.

Січень – участь в академії на честь О.Кобилянської; голова почесної президії пропам'ятної академії, присвяченої восьмій річниці з часу смерті Н.Кобринської.

10 травня – участь С.Русової як почесної голови Громади студенток-українок у Празі в ювілейному засіданні з нагоди 5-річчя заснування цієї організації.

1929

Стала членом Народної української ради в Празі¹⁰⁷ (до 1939 р.).

25 липня – 4 серпня – участь у конгресі Світового союзу освітніх товариств (Женева, Швейцарія).

23-29 серпня – учасниця конгресу Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи (Прага).

---

¹⁰⁷ Народна українська рада (НУР) – політична організація, заснована 1929 р. у Празі представниками української політичної еміграції для координації її діяльності щодо відновлення української державності. Головними діячами НУР були М.Шаповал (голова Президії), С.Шелухин, Н.Григорієв, С.Русова (секретар Ради Старшин НУР), С.Довгаль, А.Животко та ін. (О.Дж.).

22-24 вересня – участь у II Всеукраїнському освітньому конгресі з нагоди 60-ліття «Просвіти» (Львів): реферат «Моральне виховання в позашкільній освіті».

29 вересня – виступ на розширеному засіданні «Союзу українок» у Львові: реферат «Міжнародний педагогічний конгрес у Женеві».

10 грудня – загальні збори Наукової ради Українського соціологічного інституту постановили присвоїти проф. С.Русовій ступінь доктора соціології *Honoris causa*.

1930

3 березня – виступ на спільному засіданні Української національної жіночої ради (УНЖР) та Українського жіночого союзу в Празі з нагоди 80-ліття з дня народження президента ЧСР Т.Г.Масарика.

Квітень-травень – участь у з'їзді Міжнародних жіночих рад (Відень, Австрія).

19 травня – виступила з рефератом «Н.Кобринська як письменниця» на пропам'ятній академії в Празі, присвяченій піонерці жіночого руху в Галичині.

19 листопада – на зборах Товариства українських письменників і журналістів у Празі виголосила доповідь про Олену Пчілку.

1931

19-20 січня – представляла інтереси галицьких українців на засіданні Комітету національних менших при Лізі Націй (у справі пацифікації в Галичині).

Лютий-березень – урочистості з нагоди 75-річчя від дня народження С.Русової в Українському високому педагогічному інституті ім. М.Драгоманова й Українському соціологічному інституті у Празі.

7 травня – урочиста ювілейна академія в Українському високому педагогічному інституті ім. М.Драгоманова у Празі з нагоди 75-річного ювілею С. Русової.

8 червня – урочиста Академія в Празі з нагоди 75-річчя С.Русової за участю української емігрантської, східногалицької та чеської громадськості й наукових установ у ЧСР.

1932

20-24 березня – II Український науковий з'їзд: на запрошення

його організаторів підготувала доповідь «Краєзнавство в школі», яка з невідомих причин не була оприлюднена.

14-19 травня – участь у VII конгресі Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи (Гренобль, Франція), де С.Русова донесла до світової громадськості інформацію про важке становище українства у складі СРСР та Румунії. Виступ вченої та інтерв'ю з нею опублікувала місцева газета «Пті Дофінуа».

1933

Липень 1933-1938 – праця С.Русової в Закордонному комітеті з підготовки Всеукраїнського національного конгресу, ідея якого матеріалізувалася у вигляді Світового конгресу вільних українців, що постав у США в 1967 р. Неодноразові звернення (як члена Народної української ради, голови Української жіночої національної ради) до міжнародної громадськості з приводу голодомору, масової загибелі дітей і дорослого населення в радянській Україні.

1934

21 лютого – участь у засіданні Товариства українських письменників і журналістів у Празі, присвяченому пам'яті М.Садовського: доповідь про М.Садовського на основі власних спогадів.

23-27 червня – участь у роботі Українського жіночого конгресу в Станиславові (тепер – Івано-Франківськ): почесний член президії; реферат «Роль жінки в дошкільному вихованні».

Червень – відвідини О.Кобилянської у Чернівцях.

1935

6-7 липня – участь у VI конгресі українського вчителства в Ужгороді.

2-3 листопада – Перший український педагогічний конгрес у Львові (з невідомих причин участі не брала, але надіслала вітання як голова Української жіночої національної ради).

1936

Перше півріччя – урочисте відзначення у Празі та Львові 80-річчя від дня народження С.Русової.

23 лютого – відкриття української народної школи на базі притулку в Подєбрадах, у налагодженні та національно-патріотичному спрямуванні навчально-виховного процесу якої брала активну участь С.Русова.

Кінець березня – початок квітня – перебування у Львові: участь у загальному з'їзді Союзу українок, у загальних зборах Видавничої кооперативи «Союзу українок»; зустрічі з громадськими діячами Галичини, Волині, зокрема у справі організації Всеукраїнського національного конгресу; ювілейні імпрези з нагоди її 80-ліття; відвідання Митрополита А.Шептицького, Наукового товариства ім. Т.Шевченка, товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Ревізійний союз українських кооператив», «Маслосоюз» та ін.

1937

27-31 липня – участь у IX конгресі Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи (Лугачовиці, ЧСР).

9-10 жовтня – загальний з'їзд «Союзу українок» у Львові (член почесної президії).

Жовтень – остаточне сформування Всесвітнього союзу українок: обрана почесним досмертним головою Всесвітнього союзу українок.

1938

Березень – С.Русову запрошено до участі в ювілейному (з нагоди 70-річчя діяльності) конгресі «Просвіти» у Львові та направлено ювілейну відзнаку товариства.

Липень – заснування жіночої політичної організації «Дружина княгині Ольги» у Львові; відкрите привітання С.Русової з нагоди цієї події в галицьких жіночих часописах.

1939

Моральна та матеріальна підтримка українських навчально-виховних закладів і культурно-освітніх інституцій у ЧСР та українців-політемігрантів.

1940

5 лютого – смерть С.Русової: похована на Ольшанському цвинтарі в Празі.

ІЗ ПЕРШИХ УСТ... (роздуми, поради, настанови Софії Русової)¹⁰⁸

В житті кожної шляхотної людини має світити велика ясна зірка: щаслива доля рідного народу...

...перед нами в сучасний момент один святий обов'язок: праця для визволення українських мас із темноти, злиднів і чужого знущання. ...багато може бути шляхів до нашої мети, але хай вони будуть абсолютно чесні, безкорисні для самих мандрівників; щоб у цій подорожі ми ніколи не забували про самопошану, не захоплювались би першою спокусливою чужинецькою допомогою, а спирались би виключно на власні сили. Мені здається, на цій платформі погодяться усі, хто справді хоче чесно працювати для України.

Діти

«Коли громадянству доводиться занадто гірко страждати від неприємних умов життя, коли розпач палить душу від розпусти, неволі, брехні, що панує по-над усім суспільним життям – тоді одна надія гріє душу задубілу, один промінь, мов легенька блискавка, освічує нашу страшну темну безодню: то думка про наших дітей: вони¹⁰⁹ змінять ці кепські умови, вони поборють ніч, доборються до ясного саява волі, правди, упорядкують майбутнє життя на кращих громадських підвалинах. Діти, молодь – то ж надія, скарб найкращий кожного громадянства; тому кожна недбалість, байдужість до їх виховання є гріх великий».

«Республіка молоді в Америці», 1914

«Найдорожчий скарб у кожного народу – його діти, його

---

¹⁰⁸ У цитати з праць С.Русової внесено деякі орфографічні та пунктуаційні виправлення.

¹⁰⁹ Виділено в оригіналі (О.Дж.).

молодь, й що свідоміше робиться громадянство, то з більшою увагою ставиться воно до виховання дітей, до забезпечення їм найкращих умов життя. Дитина взагалі уявляє з себе таку ніжну істоту, на яку впливають дуже тяжко усі несприятливі обставини життя, як фізичні, так і моральні».

...Коли дитячий «ранок»¹¹⁰ проходить в несприятливих обставинах, дитина виростає слабою, з хисткою волею і небезпечними нахилами...

Діти! Любіть! Любіть свою рідну хату, свою школу, свій нарід, усе людство. Ця любов pomoже вам неоднo перенести, неоднo здобути!"

«Дошкільне виховання», 1918

«Діти навчаються любити, коли самі себе почувають любленими».

«Сучасні течії в новій педагогіці», 1932

«Діти – то є скарб не тільки у кожного народу, це скарб всеї людності. Люди передають новій генерації своє знання, свої найкращі заповіді, в дітях своїх люди бачать одинокую можливість реалізувати свої найкращі сподіванки на майбутнє».

«До жінок світа. (Відозва в справі рятування дітей)», 1933

Рідна школа як чинник становлення незалежної держави та засіб формування громадянина-патріота

«...Без просвіти не збудиться в народі національне почуття».

«Народник в українській літературі», 1902

«Для пробуждения народа из умственной спячки нужна прежде всего национальная школа».

«Поэзия земледельческой жизни», 1903

«На яким же ґрунті заснується наша майбутня українська школа, якими принципами вона має керуватися? Мусить вона... вбирати в себе поступові погляди закордонних реформаторів, але одночасно будувати свою нову форму на національному ґрунті, відповідаючи

---

¹¹⁰ Дитинство, дошкілля (О.Дж.).

на перші потреби краю, на національні вимоги люду. Єднаючи своє й чуже, може вона дати новий тип школи, що відповідатиме найкращим поступовим педагогічним принципам, але разом з цим не розірве живого зв'язку з народним життям, з характерними рисами нашого культурного розвитку й громадського життя».

«Ідейні підвалини школи», 1913

«Школа – это то, что отвечает и материальным, и духовным запросам народа, школа – это лучшие заветы нравственности, какие взлелеяны народом в глубине веков его сознательной жизни, это лучшие идеалы, какие от поколения к поколению передаются детям все в более светлом, более широком миропонимании. Школа не насаждается извне, она вырабатывается в необходимой преемственности лучшими духовными силами народа в соответствии с общим мирозерцанием народа и запросами того или другого времени. Тот народ силен духом, у которого наиболее старинная школа и наиболее национальная школа. Такому народу не страшны ни гонения, ни отсутствие политической цельности... каждый народ, каждая нация имеют право на свою родную школу, и в творческом приспособлении научно-мировых принципов воспитания к национальной жизни лежит обязательная работа педагогов каждого народа».

«О национальной школе», 1916

«В педагогіці не може бути загальних світових шаблонів, по яких утворюється навчання, виховання, на яких ставиться школа: є один науковий принцип – школа срізь повинна відповідати психології дітей, їх індивідуальним нахилам і задовольняти місцеві потреби людности. Срізь на протязі історії ми бачимо одно: де тільки народ прокидався, відроджувався від занедбання, з-під утисків – він перше за все утворював свою рідну школу, давав національний напрямок вихованню й навчанню...

Рідна, національна школа, це є перша політична і соціально-педагогічна вимога кожного народу, який скидає з себе ланцюги, скидає ту кригу байдужости, якою скуто було його серце за часів утисків і пригноблення його вільної думки, його національної свідомости. Тільки рідна школа може виховати громадянську свідомість, почуття своєї людської гідності. Раби утворювалися в ...чужій школі, раби-учні, які у стінах школи мали зрікатися усього

рідного, нехтувати усім тим, що вони поважали в рідній хаті, забувати матернюю¹¹¹ мову і ставати перевертнями, зрікатися рідного краю, рідного люду.

Рабами ставали в тій школі учителі, раби формули, чужої, нав'язаної їм мови, якої вони і самі добре не знали, раби екзамена ...а не навчання, раби інспектора, волосного писаря, урядника...».

«Націоналізація школи», 1917

«...які б всесвітні принципи не давала наукова і практична педагогіка, а кожна школа, кожна педагогічна ячейка мусить дати перш за все дітям національне виховання. В національному мистецтві, в рідній природі знаходиться найкращий матеріал для розвитку розуму і почуття дітей. Тільки той народ може наблизитися до незалежного, вільного життя, хто зуміє створити свою національну школу... і над її підготовкою мусимо всі працювати усіма силами».

«Педагогічні основи нової школи», 1923

«З перших виявів культурних змагань усіх народів школа стає не лише головним засобом для поширення народної освіти, а й тим осередком, де зароджується, виховується та найкраще зміцнюється народна свідомість, де кладеться основа державного об'єднання всіх мешканців однієї території й де будується їх національна свідомість. На протязі довгосотлітньої всесвітньої історії... великими переможцями бували ті народи, що мали свою добре організовану школу...

...ніяка держава не може жити нормально, поки не матиме своєї єдиної національної школи, і навіть більше: кожна держава, що через ті чи інші обставини дійшла до руїни, може з неї вирятуватися, коли добре зорганізує свою єдину, від низу до гори, національну школу.

...В діяльній школі не мусить бути пригноблюючої влади вчительського авторитету, не мусить бути багато навчання, вербалізму, а замість того якнайбільше свідомого перетравлювання матеріалу, самостійних висновків із власних спостережень учнів, психічне задоволення від добре виконаних праць...

---

¹¹¹ Тут – «материнську» (О.Дж.).

Не треба переймати всіх деталей зразкових шкіл у других народів, ні, – кожний народ має утворити свою власну школу, згідно з найновішими принципами педагогії, але цілком своєрідну, національну школу, з своїми особливими рисами, в своїх життєвих потребах і формах свого власного національного життя».

«Єдина (діяльна) трудова школа», 1923

«...процес пробудження національної свідомості у різних народів... тісно пов'язаний з утворенням у кожного народу своєї рідної національної школи».

«Національна школа у різних народів» (рукопис), 1927

«...щаслива та країна, де вимоги як до школи, так і до виховання взагалі, як і до самого громадянства, так і до державного нагляду не стають в розріз між собою...

Всім школа має дати ті знання, те виховання, при якому ці діти не ляжуть тягарем на суспільство, а стануть діяльними, чесними робітниками, корисними і для себе самих, і для свого осередку, в якому їм доведеться жити, а може, і для цілого суспільства.

...суспільне завдання школи є приготувати правдивих громадян, тобто людей, які в кожному потрібну хвилину готові життя своє офірувати на досягнення якого-небудь суспільного здобутку – чи то буде мета наукова, чи політична, чи виключно суспільна.... Малозначна буде така школа, яка не ставить перед учнями якого великого ідеалу, бо без нього нема суспільства, нема нації...

Сучасна школа є правдивий зразок суцільної держави, держави демократичної в найкращому значенні слова, з можливим здійснюванням ідеалів волі, щастя, братерства. В цих гаслах діти мають бути ведені з самого малого віку, від їх вступу у першу виховуючу клітину – в дитячий садок. На усіх щаблях шкільного навчання діти мають бути щасливі – щасливі тим, що вони в осередку любові, тим, що мають змогу задовольняти свою природню рухливість, творити те, що наростає в їх умі, почувати себе з кожним шкільним днем свідомішими, самостійнішими.

Жодна правильна, розумно поставлена школа не може бути і не буде ненаціональною. Школа існує для конкретного народу, який визнає її своєю дорогою для себе, потрібною йому установою, коли він бачить у ній щось своє, рідне – чує свою мову, бачить свій орнамент, свої свята, чує свою пісню, бачить у школі свою працю.

Все це мусить відбиватися в шкільному житті. Кожна школа, щоби бути близькою своєму народові, повинна бути пройнята його духом. Її учні мають виховуватися, вчитися на елементах національної творчості, повинні ознайомитися з світоглядом нації, як він виявився в її народній творчості, звичасвому праві, в давніх громадських звичаях та установах. Учні повинні добре знати природу рідного краю, історію та літературу рідного народу, знати промисел, працю, професійні нахили і господарські умови життя цього народу і завжди через усе своє шкільне навчання свідомо ставитися до своїх національних обов'язків. Усяке усупільнення дітей без їх національного виховання було б лише абстрактною (відірваною від дійсного ґрунту) метою, висіло б у повітрі, якби воно не провадилося на національному підкладі. Школа виховує громадян французьких, японських, німецьких відповідно до того, серед якого народу вона працює, для якого народу вона готує громадських діячів. Яке уявлення ширше, чи суспільне, чи національне, залежить від широти розуміння самої суспільної мети школи. Ця мета – виховати свідомих громадян, які в усякому суспільстві свідомо ставилися б до своїх суспільних обов'язків і чесно їх виконували».

«Суспільні питання виховання», 1929

«У народа, що живе вільно, є дві святині: власна школа й власне військо. Школа дає зброю проти злиднів, проти приниженого стану серед других народів; військо – то певна оборона незалежності й волі народу».

«Пам'яті лицарів. (Спогади)», 1930

«Школа – це та соціальна організація, в якій соціальні потреби й змагання мають урівноважитися і з якої мають виходити ані люде законсервовані в традиціях минулого, ані мрійники-ідеалісти, не здатні до практичного сучасного життя. І зрозуміти цю рівновагу, виплекати справжніх громадян свого народу, свого часу може лише соціально зорганізована школа і свідомий учитель, добре перенятий законами соціології як науки і чуло розуміючий народне життя його часу.

...школа мусить стати тою соціальною інституцією, яка провадить дитину від вузько-родинного виховання через дитячий сад, ігральні майдани в широко-соціальний колектив і веде учня

через національно-громадське виховання до всесвіту, до загальнолюдського братерства.

...Школа є... найкраще кристалізованим до виховання фактором і мусить дати учням якнайкращу підготовку до життя... вона мусить внести трохи ідеалізації, щоби молодь була готова до майбутнього, до реалізації того ідеалу, який ще живе лише в серцях найкращих громадян й який школа мусить змагатися реалізувати в своєму внутрішньому житті, бо мертва й не впливова та школа, яка обмежує своє виховання лише теоретичними порадами, а не впорядковує учням правдивий осередок соціального життя, з соціальними взаємовідносинами».

*«Соціальне виховання.
Його значення в громадському житті», 1930*

«Гаслом нової школи є саморозвиток і соціальна служба – служба родині, громаді, державі, нації, людству. Ідеал служення другим мусить бути внесений у виховання, як ідеал життя. Таке виховання забезпечує не тільки розвиток індивідуума, але й розвиток громади, нації, людства...»

«Значення соціальної психології для виховання», 1931

«Сучасна школа має виховати таких робітників, які зуміють послужити ...своєму рідному народові і внесуть свою частку в великий всесвітній колектив фізичної й інтелектуальної праці.

...головним гаслом нової школи, як соціального, так і індивідуального напрямку є організована творча праця. Другим її гаслом є така організація шкільного життя, яка найкраще сприяла б розвиткові громадянського почуття.

...головна й глибока відміна нової школи від старої лежить у тому, що нове виховання, нове навчання будується на власному зусиллі самої дитини і через те виховання й навчання захоплюють глибоку свідомість дитини і зміцнюють її волю. Дитину не тресують¹¹² по трафаретам, складеним згори; їй одразу дають активну участь у житті, ставлять її перед самостійним розв'язанням різноманітних проблем – і моральних, і наукових. Тут розвиваються всі її здібності, зміцнюється воля й усі творчі сили знаходять собі вираз. Наслідком такого виховання стає особа, яка

---

¹¹² Тут – тренують (О.Дж.).

живе не по зовнішньому наказу, але по тим заповідям, які складаються в неї свідомо вимогами шкільного життя, і які придадуться їй на все її майбутнє життя в широкому світі, поза шкільним порогом».

«Сучасні течії в новій педагогіці», 1932

«...завдання школи: сприяти розвиткові усіх духовних сил учнів та збагачувати їх уми ясними науковими знаннями...

Двомовна, або утраквістична школа, хто її не влаштував би, держава чи приватна особа, є не лише злим глузуванням над здоровою науковою педагогікою, але недопустимою... образою для учнів: Двомовна школа – це педагогічний нонсенс і... життєвий злочин, яким жартувати не слід; він понижує престиж школи і значно припинює нормальний розвиток дітей і юнаків. Утраквістична школа ні з виховного, ні з якого-небудь іншого становища на виправдовує тих грошей, що на неї витрачає держава, бо з неї виходять приголомшені люди, без правдивої освіти, не виховані ні на яку творчу активну працю, з приглушеною горожанською¹¹³ свідомістю».

«Дещо зо сучасної педагогіки (Про психологічні і педагогічні заперечення двомовності)», 1936

«...гаслом сучасної епохи є знання. Наука так іде вперед швидкими кроками, її осяги і відкриття так впливають на все громадське і приватне життя, що залишатись позаду її тріумфального походу наперед, це значить не розуміти сучасного життя, не користуватись ані тими численними його новими практичними вигодами, які завдячуємо розвиткові техніки, ані не піднятися на верхи морального розвитку...

Життя безупинно йде вперед і горе тому, хто ізолюється від нього, бо його не розуміє. Тому кожному треба вчитися, треба постійно поповнювати своє знання».

«Чи потрібна жінкам освіта?», 1938

«Молодь має бути підготованою, щоб іти назустріч новому життю, де в процесі трансформації цю підготовку мусить дати школа в найширшому значенні цього слова. Вона має перш за все

---

¹¹³ Тут – громадянською (О.Дж.).

дати людству молодь міцну, чулу, творчу, захоплену духом героїзму, піонерства, щоб можна було передати в руки такої молоді долю майбутнього, щоб вона могла вести далі усі завоювання науки, усі соціально-політичні проблеми шляхом правди і взаємної пошани як межі окремими особами, так і народами...

Знищити в школі свободу – це значить знищити творчі зусилля, це вбити в дітях всяку особовість, навпаки, треба дати кожній дитині можливість чину.

...нова школа працює над утворенням осіб суцільних, міцних і духом, і тілом. Таких осіб суспільство сьогодні потребує більш, ніж коли раніш... Кожна нація велика своїми міцними незалежними діячами. Завданням школи є не випускати зі своїх стін одноманітних горожан – наче такими ж серіями, як авто з заводу Шкоди або Форда. Ні, усе багатство нації в людях, в особах, усе життя її в вільному розвитку усіх здібностей її горожан¹¹⁴. І школа мусить шанувати в своїх учнях їх різноманітне ество, з якого утворюється особа, мусить давати різноманітні можливості для самовиразу.

В цьому процесі школа має допомогти дітям, і це її головне завдання: замало щороку випускати по maturі одноманітну масу учнів, наповнених знаннями про фараонів, алгебраїчні вираховування, і цілком непідготованих до життя, до виконання своїх людських, громадських обов'язків. Українському народові особливо потрібна не тільки сама вже освічена більш-менш маса, йому потрібні міцні духом діячі, потрібні особи з міцним характером і ясним розумінням народного життя, науково освідомлені про його потреби. Українському народові в тяжких умовах його життя потрібна духовна¹¹⁵ еліта, видатні особи, яких так бракувало... в цілому історичному її житті. Він може величатися своїми героями, які з любови до нього, до волі йшли на смерть, але він не мав державних мужів, які знали б, як утворити і як вести державне життя...

Українському народові не так бракує масової культури, як саме людей високого рівня морального і інтелектуального розвитку, людей, щиро відданих ідеї, непідлеглих жодним компромісам, з міцною волею і ясним розумінням свого громадського обов'язку і

---

¹¹⁴ Тут – громадян (О.Дж.).

¹¹⁵ Тут – духовна (О.Дж.).

чесного його виконання. Українському народові потрібна моральна, широко освічена еліта, і цю еліту може дати школа, і лише при спільній праці ...як виховників і професорів, так і самих учнів. Школа має стати добре організованою одиницею, в якій панує свобода самоопанування, взаємне довір'я і широка самостійна, активна творча праця».

«Моральні завдання сучасної школи», 1938

Рідна мова. Рідномовна освіта

«Кожний нарід має достоювати свого права говорити, читати та творити на рідній мові, як і кожна людина».

«Народник в українській літературі», 1902

«Язык народа може лиш тоді розвиватися і багатіти, коли ним користується для вислову своїх думок не сам простий люд, а власне його передові культурні верстви».

«Старе й нове в сучасній українській літературі», 1904

«Первым шагом демократизации народного образования должна быть его национализация, так как только национализируя народное образование, можно ввести его в сознание народов, так как только родной язык является самым плодотворным, самым естественным органом мысли для миллионов людей.

...наука может быть усвоена только на родном языке, только родной язык может пробудить сознание народных масс и вызвать в них любознательность, веру в свои умственные силы».

«Национализация внешкольного образования у разных народностей России», 1908

«...язык народа не есть нечто мертвое, объем которого можно определить на сегодня, на завтра. Это живой орган мышления народа. Он живет и развивается, богатеет и крепнет с каждым днем жизни народа и тем быстрее, чем в лучших условиях живет данный народ.

...чем ближе школа и литература станут к народной массе, тем живее и плодотворнее пойдет работа взимного обмена народного филологического творчества и внедрения в народное сознание научных истин и мировых понятий».

«Хроника национальной школы разл. народов России», 1908

«Слово – це символ життя народу, це виказ духовної цінності людини: народ живе, поки живе й голосно лунає його слово. Та мова найбагатша, якою мовою говорить народна поезія. З неї, як з чистої криниці тече кристальна жива вода, від якої оживає замерле серце, наростає віра в народну, певну, майбутню долю...

...Справжнє виховання починається не з школи, а далеко раніш, трохи не з перших часів життя. Велике значення має усе те, що впливає на почуття маленької дитинки, й те перше слово та мова, яка западає до її вуха з початку життя – стає їй назавжди рідною, улюбленою мовою, а разом з мовою дитина дістає природний міцний зв'язок з своїм рідним людом.

...Дитина, яка мусить виростати на користь своєму народові – має знати мову його й на ній висловлювати свої думки, свої мрії й почуття».

Вступна стаття С.Русової у збірнику «Дзелень-бом! (Збірник віршів для дітей дошкільного віку, складений слухачками-українками Київського Фребелівського Педагогічного Інституту). – Катеринослав, 2-ге вид., 1917

«...перша психологічна вимога – приймати знання на тій мові, яку я найкраще розумію, з якою зв'язана уся моя духовна істота, на якій я маю вже цілу низку уявлень, а з новими вражіннями ці попередні уявлення так гарно, так ясно асоціюються...

Рідна мова у вихованні й освіті – то є найкращий інтимний провідник думок, почувань, вражень. От через що першою свідомою вимогою задля справедливого психологічного задоволення нації є вимога національної школи».

«Націоналізація школи», 1917

«Мова – це головний інстинкт, який відрізняє людину від других живих істот, це є соціальний зв'язок між людьми, засіб для виявлення свого внутрішнього світу і для приймання нового безмежного знання».

«Теорія і практика дошкільного виховання», 1924

«Мова – це увесь народ!.. Рідна література є та лабораторія, в якій провадиться переробка елементів загальнолюдської культури відповідно психічним моральним потребам даного народу, в неї вселюдські елементи зливаються з початками рідної культури. То

треба завше пам'ятати, що загальнолюдська культура не накладається механічно зовні на яку національну, а мусить з нею амальгамуватися...

...в наші часи під шкільною мовою треба визнавати не лише державну мову або літературну, а й кожний місцевий діалект, який по вимогам сучасної педагогії мусить входити в перші роки навчання початкової школи».

«Національна школа у різних народів» (рукопис), 1927

«В тих школах, де дітей одразу зустрічають нерідною мовою навчання, годі досягнути основні завдання виховання, бо навчання в чужій мові не розбуджує думки дитини, бо воно не зв'язане ні з фізичним оточенням дитини, ані з її дитячим духовим світом. В навчанні чужою мовою постають саме ті дефекти, проти яких повстає не лише нова, а, можна сказати, багатовікова наука виховання в її найкращих представниках, таких як – Коменський, Монтень, Гербарт, Руссо, Спенсер. Навчання в чужій мові... відразу придушє усе духове єство дитини, затримує природну активність її розуму, заглушує природну зацікавленість. Можна вчити і навчатися усяких мов... але вчитися, думати, засвоювати успішно нові знання можна лише на тій мові, яка для учня цілком рідна, якою він з малих літ висловлює свої переживання, свої думки, свої почуття».

«Дещо зо сучасної педагогіки (Про психологічні і педагогічні заперечення двомовності)», 1936

Сутність, мета, завдання, принципи, основні напрями та зміст виховання

«...в забезпеченню народних прав лежить міцна запорука культурного, економічного і етичного поступу всякої держави».

«Народник в українській літературі», 1902

«...Для всякого народа нет ничего гибельнее сна, а со стороны "злых людей" нет ничего коварнее, как усыплять народ и тем самым подготавливать для него неизбежное роковое пробуждение в совершенно беспомощном состоянии.

...Поставленный историческими условиями жизни в соприкосновение с самыми разнородными народностями,

вынужденный из самозащиты поднимать оружие против некоторых из них, малорусский народ остался в глубине души незлобивым и терпимым к другим народностям – чему подтверждение можно найти в его собственной сокровищнице народных сказок и поговорок».

*«Гражданские мотивы
в малорусской современной поэзии», 1904*

«Бывают такие минуты в жизни народов, когда притеснения соседей, гнет чужих властителей становятся невыносимыми, и все силы народные стремятся к освобождению. Тогда народу нужен только вождь, предводитель, одушевленный тем же народным чувством, и победа венчает дружные усилия народа и дает бессмертную славу герою, понявшему народное желание и сумевшему довести его дело до желанного конца».

«Биография Дж. Гарибальди, освободителя Италии», 1905

«Историческое сознание есть залог жизни для народа; страшно насильственно его подавлять.

...счастлива та самая маленькая страна, у которой в прошлом есть определенное воспоминание, хотя бы о непродолжительном, но вполне независимом своем национальном государственном существовании; оно, как путеводный огонек, светит ему в минуты исторических невзгод и ведет к определенной цели – восстановлению того, что действительно было. Глубоко несчастен тот народ, который в течении всего своего исторического сознательно-национального существования всегда переходил из одной государственной зависимости в другую. Неясны его стремления, трагична его судьба...».

«О современных национальных вопросах», 1915

«Тільки філософське розуміння життя дасть ясний напрямок нашій діяльності і вияснить значення виховання для загального вселюдського поступу і з малої непевної справи зробить велике, найголовніше завдання людської думки.

...Виховання одно може через розум перемогти інстинкт і дати змогу людині орієнтуватися в усяких нових умовах життя, приймати нові враження від нового оточення і зв'язувати їх міцно з попередніми, цебто індивідуальна думка додається до старого

досвіду народу і керує поведінкою в повній згоді, заради розвитку надалі повних моральних і загальних придбань на користь життя».

«Дещо з філософії виховання», 1918

«Серед різних форм мистецтва музика має особливе значення: з одного боку це є найінтимніша мистецька форма, яка проймає душу тонкими відтінками почуття, яка краще слова виявляє різноманітні почуття людського серця; з другого боку, музика є найбільш демократична форма мистецтва, яка захоплює народні маси... іде в супроводі величних подій історичного життя, в супроводі розвитку релігійних ідеалів.

...Страшні ті час для усякого народу, коли його мистецька творчість не може вільно себе виявляти і нема страшніш того злочинства, як перешкоджати народові виявляти і розвивати свої мистецькі творчі сили, нема гіршої недолі для людини, коли умови персонального і громадського життя не дають їй розвинути свою мистецьку творчість».

«Микола Лисенко. (Промова С.Ф.Русової на концерті, присвяченому М.В.Лисенку)», 1918

«Справу виховання бажано поставити якнайближче до природніх нахилів дитини і до вимог життя, в якому дитина перебуває, в звязку з світоглядом того народу, з психологією тієї нації, з яких походить дитина.

Національне виховання є певний ґрунт в справі зміцнення моральних сил дитини і оновлення, відродження душі народа. Тим то й бачимо, що міцнішою нацією в наші часи виявляє себе та, яка краще других вичерпала в своєму вихованню свої глибокі національні скарби й національній психології дала розвиток...

Національне виховання виробляє у людини не подвійну хистку моральність, а міцну, суцільну особу. Воно не стискає думку дитини в вузькому шовінізмі; навпаки, після правдивого національного виховання дитина звекає кохатися в народних скарбницях і шукатиме цих культурних скарбів і у других народів: кохаючи свою національну культуру, дитина поважатиме і другі нації і цікавитиметься їх життям.

...воно [національне виховання – *О.Дж.*] дає кожній нації найширшу демократизацію освіти, коли його творчі сили не будуть покалічені, а, навпаки, дадуть нові, оригінальні, самобутні скарби

задля вселюдського поступу; воно через пошану і любов до свого народу виховує в дітях пошану і любов до других народів і тим приведе нас не до вузького відокремлення, а до широкого єднання й світового порозуміння між народами і націями.

...щоб виховати гармонійну людину... виховання має бути індивідуальне, пристосоване до природи дитини, ...національне; ...мусить відповідати соціально-культурним вимогам часу і... бути вільним, незалежним від тих або других урядових вимог, на ґрунті громадської організації».

«Дошкільне виховання», 1918

«Естетичне почуття краси природи створює в душі дитини настрої близький до релігійного. Воно викликає думку, хто створив усю цю красу і скільки в ній безпосередньої правди. З того моменту, коли краса об'єднується з правдою, естетизм вже набирає моральної сили; той настрої викликаний в душі дитини красою, вже стає моральним, він творить лагідність і змагання до добра; злість, заздрість, вередування кудись відходять ген далеко і добро опановує серцем, настроєм дитини. Такі настрої мають велике значення у вихованні, вони підносять розуміння дитини, її моральну свідомість наближають до ідеалу.

Ніщо так, як природа, не дає стільки цікавого, різноманітного матеріалу для навчання, ніщо так не розвиває самостійну думку – порівняння, спостереження, аналіз і синтез, як постійні досліді різних фактів і явищ природи в безпосередньому знайомстві з нею».

«Природознавство в сучасному вихованні», 1922

«...виховання і навчання мусять відповідати законам розвитку дитини; не дитина має підлягати тим або іншим методам і засобам, а всі наші методи навчання, наші засоби виховання мають іти відповідно потребам душі, розуму дитини, потребам її організму... треба з самого початку дивитися на дитину, як на індивідуальність, яка має свої права для розвитку і у якої ми мусимо спостерегти усі її особові риси, щоби дати їм вільний розвиток.

Усі риси індивідуальності бажано знати, бажано їм дати виявитися чи в іграх, чи в відносинах з другими людьми, чи в заняттях. Усякий нахил до тієї або іншої науки, мистецтва, праці мусить бути підтриманий усіма силами; жодна крапля таланту,

здібностей не має бути втрачена, бо це громадський скарб.

...Для історії потрібні люди з волею, з ініціативою, а не пішки¹¹⁶, що раді повертатися на всі боки відповідно тому, де фортуна сприяє, які готові приймати без самотійного обміркування всякого промовця, що і сам викидає їх без власного переконання. Нам потрібні свідомі громадяни, особи з виразним духовним обличчям, з певними переконаннями й міцною волею, щоби втілити гасла в життя».

«Педагогічні основи нової школи», 1923

«Громадянство й держава... вимагають від людини більш за все твердої волі, розвитку активності й самодіяльності».

«Єдина (діяльна) трудова школа», 1923

«...для виховання дитини, як і для її навчання, конче потрібно знати дитину, розуміти її духові нахили, її темперамент, фізичний склад організму».

«Теорія і практика дошкільного виховання», 1924

«На іграх яскраво відбивається національний вплив. В грі дитина виявляє себе якнайкраще, безпосередньо, бо в грі вона живе цілком натурально...

...кожну самотійно вигадану дитиною гру можна вважати як твір її генія...

Гра є інстинктовне самовиховання.

...моральне виховання має головним завданням виховати людину правдиву, мужню, справедливу в усіх своїх відносинах до людей.

...Естетичне почуття є моральне, бо краса завжди... зв'язана з добром».

«Нова школа соціального виховання», 1924

«Виховання нацією своєї молоді йде у зв'язку з політичним та соціальним уявленнями, її родинними та громадськими звичаями, світоглядом.

...Виховання стає поверховим, якщо воно ставить метою навчання накопичення знань, якщо воно визнає кожну думку дитини однаково доброю задля розумової дисципліни.

---

¹¹⁶ Пішаки (О.Дж.).

...конечною метою виховання завше була й є благочинність-моральність і все навчання мусить виробити в дитини такий світогляд, при якому краса й добро стояли б на такому ґрунті, щоб просто промовляли до її розуму й перемагали в ній той егоїзм, що в кожній дитині панує довгий час.

...Задля морального виховання потрібно можливо більш природніх санкцій і мінімум штучних. Усе шкільне життя з його працею, товариством, практикою взаємної допомоги, щирою (а не з наказу) самовідданістю для допомоги товаришеві – ось та атмосфера, що найкраще морально виховує дітей.

...Радість творчості, спільне товариське життя, групова праця – от сучасні фактори дисциплінування дітей у школі.

Свобода виховання не значить необмеженість бажань, а є лише вільне виявлення всього, що є в дитині найкращого, що найліпше сприяє тому, щоб з учнів стали особи дужі, лояльні, правдиві, люди з ясним розумом, чулим серцем і міцною волею.

...Виховуючи у школі свідоме почуття обов'язку, треба так само почуття обов'язку перетворювати в органічне свідоме почуття на все життя людини.

...релігійне навчання, щоб мати під собою реальний ґрунт, має бути конфесіональним, відповідати прийнятому в родині церковному обряду. Тільки загальне розуміння релігії, історія релігії й її поділи на конфесіональні церкви можуть стати предметом шкільної програми, та й то лише на вищих щаблях середньої школи, як синтеза початкового конфесіонального розуміння релігії.

...Справжній громадянин є людиною, що не лише має своє особисте існування, а має і свої обов'язки перед своїм народом, а щоб їх виконувати, він мусить мати можливо більшу освіту».

«Дидактика», 1925

«...виховання має велику міць, воно... є відповідно обставинам, або великою моральною силою, або великим деморалізуючим фактором.

...хоч як міцно впливають справді кожна окрема професія, навіть кожний мундир, який ми носимо, усе ж таки є загальна всесвітня професія – бути людиною».

«I.Guyau. Education et Heredite Etude Sociologiguc. 16 Editon Paris. F.Alcan. 1898», 1926

«Хай одні принципи виховання панують на цілому світі.

...хай завдання всіх шкіл по всіх країнах ведуть до єдиної спільної мети – витворити з маленьких звірят-діток – громадян із чутливим розумінням справедливості, правди, з широким світоглядом щодо взаємних людських відносин і з ясним, урегульованим процесом думання. В тому полягає загальне завдання педагогіки, але конкретні засоби й шляхи до досягнення цієї спільної мети повинні в кожній нації бути свої – національні, певно вироблені загальною працею психологів, педагогів і інших, що мають те чи інше відношення до світу дітей».

«Нові методи дошкільного виховання», 1927

«Кожна нація має свій характерний психологічний тип, який треба в вихованні не тільки шанувати (рахуватися з ним) а й використовувати для найкращого досягнення головної мети.

...Велике значення для національного виховання має той етнографічний ґрунт, на якому учитель, добре з цією наукою ознайомлений, будує усе шкільне життя, вносить в нього усе, що збереглося найкращого з національного фольклору».

«Національна школа у різних народів» (рукопис), 1927

«...воля не є свавільство, а лише повний розвиток особи без усякого порушення прав другої, ...воля може панувати в суспільстві лише тоді, коли громадяни дотримуються своїх суспільних і державних законів...»

Учні повинні бути науково освідомлені, при яких формах державного життя кожний народ зможе користуватися найбільшою кількістю волі і щастя, які здобутки науки сприятимуть цьому найкраще, при якому моральному розвитку може встановитися братерство не лише між окремими людьми, а й між народами, як найвищий суспільний ідеал...

Діти з самого початку мають користуватися волею і разом з тим розуміти суспільну силу закону й коритися йому не з ляку перед карою, не з поневолення повагою учителя, але на підставі суспільної товариської умови, на підставі свідомого визнання його користі для спільного групового життя».

«Суспільні питання виховання», 1929

«...усяке життя є боротьба, і людина, яка не здатна до боротьби, не має ані моральної, ані соціальної вартості...

Ми не мусимо пригноблювати нахилу бойовничого, але мусимо давати йому напрямок, відповідний потребам нашого сучасного стану розвитку. ...треба його направити на захист добра і на відпір злу. Дитина мусить першим ділом навчитися боротися з тим злом, яке є в ній самій: побороти свої лінощі і навчитися працювати, побороти бажання постійно виконувати лише свої забаганки, а навчитися доглядати других; жити на радість, на спокій других найближчих людей. В праці вживати не лише інтелектуальних сил, а й фізичних: вміти «побороти» той матеріал, який треба опрацювати, обробити. Треба свою бойовничу силу тримати завжди напоготові – навчитися переносити усякі незгоди – голод, холод, згагу¹¹⁷ – щоб бути паном над самим собою і йти назустріч таким умовам життя, в яких доведеться страждати і від голоду, і від інших незгод.

Усе життя є боротьба – для боротьби наші діти мусять бути підготовлені, і виховання має зробити дітей дужими, смілими, а головню виховання має намітити дітям ті мети, заради яких вони мусять боротися. Треба виховати в дітях свідомість, що їх нахил бойовничий мусить служити не лише для кожного з них у боротьбі за власне життя, а головним чином для того колективу, для того народу, до якого дитина належить. Дитина мусить бути пересякнена тою думкою, що вона є органічний член того або іншого колективу і її власне щастя цілком має бути зв'язане зі щастям колективу. За це щастя кожний з нас мусить боротися усякими шляхами – чи то шляхом науки, додаючи усе нові наукові знання, винаходи, поради; чи то практично, тією або другою працею...

Тільки той, хто хоч раз на життю боровся за правду, за красу, за добро, за волю, зазнав, яке то щастя вибороти хоч невелике зернятко цих скарбів для себе, для свого рідного краю. Коли оглянутися навкруги, усе здобуто боротьбою – відкриття нових земель, реформи соціального життя, визволення народів – і поки на всьому широкому світі буде хоч один покривджений, пригноблений народ, мусить йти боротьба; вона обов'язкова для кожного народу, що шанує свою національну вартість...

---

¹¹⁷Тут – спрагу (О.Дж.).

...ми не маємо права присипляти бойовничого інстинкту в наших дітях, але мусимо цей жвавий, життєвий інстинкт викохати на добру мету, навчити наших дітей направляти його на поліпшення добробуту нашого громадянства, на культурний, економічний розвиток нашого народу, нашого краю. Кожна мати мусить вкласти в розум своїх дітей свідоме, щире пореконання, що їх сили мають бути повернені не лише на своє персональне щастя, а на працю для свого громадянства. В життю кожної шляхетної людини має світити велика ясна зірка: щаслива доля рідного народу. Заради цього боротьба стає чистою, святою. Чим більш буде окремих народів щасливих, тим більш щастя зазнає уся людність. І боротьба за це щастя обов'язкова, і не можливо, не потрібно присипляти в дітях бойовничого інстинкту, – хай лише він іде не до егоїзму, а до героїзму!»

«Бойовничий нахил», 1929

«Для розуміння бога у школі не потрібні ні ікони, ні традиційні молитви, ані «закони божі», як лекції релігії, тут потрібні два елементи: душа виховника, який вірить, що над нашим земним матеріальним миром є щось, що панує спіритуально, щось, що відповідає глибоко інтуїтивним потребам дітей. У контакті релігійно настроєної душі виховника й може провадитися щира релігійна інспірація учнів, що наведе їх на шлях розуміння життя як вічного шукання правди і братерства, а не як накопичення багатства та перемоги над братами.

...міцним елементом у новому правдиво релігійному вихованні є природа. І то не та, як її тепер розуміють – не природа, як предмет дослідів, потрібних для технічного її використання, не природа, як природознавство у школі всіх ступнів, а як природа сама в собі, у своїй красі, у своєму таємному житті, в пошані до всіх її живих істот, в установлюванні гармонії між людиною і природою, розуміння того життя, що йде в природі.

...чи Брагма, чи Саваоф, чи бог Магомета, чи бог Христа – все це бог, і він нам потрібний для життя, щоб не впасти знов у розпач матеріалізму й людиноненависть, він нам потрібний для виховання, щоб дати дітям міцний ґрунт для розвитку любови, віри у правду й добро. От через що, відкинувши всю стару біблійну науку, ми внесемо в наші школи таке релігійне високо натхненне виховання,

як найкращий фактор певного гуманного й ідеалістичного піднесення дитини».

«Рабіндранат Тагор – виховник», 1929

«...в іграх розвивається дитяча думка і шляхом переймання, і через уяву, творчість, тут загострюються змисли, спритність і саморозуміння. Дитина в грі навчається найкраще свідомо ставитися до своїх власних сил, до того, що вона може і чого не може зробити. Саме ж головне – це вплив ігри на соціальний або моральний розвиток. Гра гуманізує учасників, усіх захоплює в одно єдине змагання спільного загального інтересу, заради якого інший раз доводиться і перенести деякі страждання, і ці переживання найміцніше скріплюють товаришування. Ігра ж розвиває почуття законності й справедливості в правильному розподіленні обов'язків, привілеїв і нагород у грі... в ній розвиваються творчі сили дитини... Гра дає радість, а ніщо не сприяє так доброму напрямкові всіх моральних сил дитини, як радісний настрій. Гра наближає дитину до такого настрою, в якому артисти, майстри мистецтва творять свої найкращі твори».

*«Соціальне виховання.
Його значення в громадському житті», 1930*

«Всяке виховання треба провадити відповідно до природи кожного учня. Від кожного виховника мусимо вимагати розуміння дитячої душі, знання індивідуальності кожного свого учня. Ідеальне виховання дає розвиток усім природним гуманним здібностям дитини. Виховання, відповідне природі, не є абстрактна теорія: воно має реалізуватися на дитині згідно з різним нахилом, різним характером, різними силами інтелекту, різною статтю і віком. Керуючим принципом є свобода, бо людина народжується вільною. Виховання має дати дитині вільний і певний розвиток її оригінальної природи так, щоби ніякі зрадливі обставини життя не могли примусити дитину відступити від своєї волі й коритися чужій.

...Вільна творча праця – це тріумф життя. Жити – значить працювати. Громадське життя, добробут рідного краю потребують активних і працездатних людей із творчою ініціативою.

Праця має перебороти в дитині шкідливий елемент пасивності. Виховання через працю є вихованням волі й активної творчості;

воно соціалізує дитину, підготовляє до громадської гуртової праці. От через що таке вихована має позитивне індивідуальне й соціальне значення».

«Сучасні течії в новій педагогіці», 1932

«Сучасне виховання прямує до того, щоби підготувати людину до «служби» чи своїй громаді, чи батьківщині, чи всесвітові. Але найперша така *служба своїй громаді, країні*¹¹⁸. Вона вимагає найкращого її знання, розуміння народнього життя. В демократичному світі великою людиною буде та, яка зможе громадянству принести найбільш послуг».

«Краєзнавство в народній школі», 1933

«...дитячий театр має своє значення не тільки щодо піднесення національної свідомості. Планово, систематично ведений гурток бажаний у кожній школі, бо він викликає в дітях найкращі моральні переживання. Ніяке кіно, ніякий театр, в якому діти будуть тільки глядачами, не може дорівняти щодо свого глибокого впливу театрові, де діти чинно беруть участь».

«Дитяча «Ялинка» в Празі», 1935

«Що існує в дитині від самого народження, те має бути основою виховання».

«Дещо зо сучасної педагогіки. (Про психологічні і педагогічні заперечення двомовності)», 1936

«Кожний народ уявляє з себе суму різних рис характеру, різних психологічних реакцій, різних життєвих поглядів, ...кожний народ має свій власний питомий світогляд, що творився віками залежно від умов його зовнішнього життя, його природи, його історичних переживань. В цій духовій фізіономії народу є багато краси, багато моральних цінностей, які треба берегти, не відкидати їх, як буцім щось непотрібне. І власне з цього народного світогляду, естетично й морально високого треба при перебудові життя, при творенні нової людини брати те, що найвартніше, треба заложити основу з типово українських елементів і на ній щойно виткати новий моральний тип українця...

---

¹¹⁸ Виділено О.Дж.

Шануючи скарби народної душі ми плачемо зовнішні вияви творчої спадщини народу...

Замість шукати чужих зразків, різьбим характери нашої молоді на типах народом викоханих, історичною традицією усвячених: найвища людяність, як прикмети материнського духа, лицарська сміливість і відданість ідеї, як прикмети мужчини – ідеальні типи, якщо йде про визволення поневоленого народу».

*«Дещо про український моральний тип:
Де шукати його зразків?», 1936*

«...реформа виховання, як і усе національне відродження, має виходити з віри в батьківщину, з любові до неї і правдивого її знання і черпати своє натхнення в здоровому націоналізмові...

Нова директива мусить бути поставлена перед вихователями і перед нацією, а саме: використати величезні здібности раси і нейтралізувати найбільші її недостачі».

«Думки португальського диктатора про виховання», 1937

«Перед кожною дівчиною, кожним юнаком треба ставити якусь велику мету, високий ідеал, якому вони присвячують своє чисте, нічим незаплямлене життя. Нехай ніхто не каже, що ці найвищі ідеали не говорять сьогодні до сердець молоді, що вона обтяжена боротьбою за шматок хліба й заабсорбована практичними вимогами життя. Навіть у тяжких загальних обставинах життя не вмирає в молоді бажання правди й туга за чимсь вищим від щоденної праці на насущний хліб. Розвинути ідеалізм і шукання нових, кращих норм життя можна тільки в ці переломові роки, між 14 та 20 роком. І треба ще пам'ятати, що ніяка інша молодь на світі не має перед собою такого високого ідеалу, як наша: відбудову Батьківщини. Цей ідеал не перечить найвищим ідеалам культури й гуманності та не сміє бути заплямлений негідними вчинками».

«Душа юнака та його виховання», 1937

«Ми не можемо не визнати, що виховання (не лише освіта) є могутня соціальна сила. Ми мусимо пам'ятати, що яке виховання ми дамо нашим дітям сьогодні, широко одіб'ється завтра в усьому характері нашого національного життя. Для виконання цього великого завдання школа має стати життєвою майстернею, де учні навчаються інтелектуального зусилля і самоопанування,

привчаються усе своє життя підтягнути під поняття свободи і порядку.

...Мало бути вченим або митцем в тій або другій галузі науки чи мистецтва, треба бути вихованим морально, мати міцну волю і ясний розум, і це може дати лише розумне шкільне виховання, даючи учням свobodно розвивати свою особистість під дисциплінованим керуванням розуму, і колективне життя, щоби воно не нівелювало особовости учня, навпаки, ставало для всіх лише сприяючим осередком вільного розвитку особи, гармонійною організацією, в якій усі індивідуальні свободи мусять урівноважитися під законом розуму, великодушся, мужності, правди».

«Моральні завдання сучасної школи», 1938

«Тільки сильна воля, високий інтелект, чистий, непохитний характер може дати повну духову незалежність та пошану до поглядів другої людини. Український народ потребує юнаків з незалежною самостійною думкою та з виробленими характерами, а не манекенів».

«Молодь серед хаосу», 1938

Дошкільне виховання

«...Дошкільне виховання дає маленькій дитині змогу набиратися добрих звичок, нахилів, утворює для малих дітей відповідні умови для вільного розвитку її творчих сил, тоді і в школу така дитина прийде без сумніву куди краще підготовлена без тих негативних впливів з якими школі доводиться боротися. Крім того, дошкільне виховання дасть нам більш здорових дітей, не зіпсованих недоглядом».

«Роль позашкільної освіти і її зв'язок зі школою», 1919

«Національна дитяча установа не стане національною лише тому, що в ній лунатиме рідна мова учнів. Вона мусить бути тою скарбницею, до якої будуть зібрані всі скарби національної культури, зразки тої многовікової народної творчості, в яких найкраще відбилась душа нації.

...Щоби виховати національних поетів, митців, техніків – потрібний первісний виховуючий ґрунт, глибокий, цілком

національний. І кожний дитячий сад повинен стати першою лабораторією для розвитку свідомого національного патріотизму.

...Дошкільний педагог повинен насамперед любити дітей. ...Однак любов його до дітей має бути розумною, не перекрочувати певних меж, не переходити в потурання дитячим примхам та вигадкам.

...Не треба дивитися на дошкільне виховання, як на підготовку до школи. Завдання його – інше. Дошкільне виховання дає дітям найкращі засоби прожити вік у найбільш сприяючих їх розвитку умовах, прожити радісно, набираючися цікавого знання й непомітно дисциплінуючи свою вдачу, навчаючись шанувати громадянство¹¹⁹.

...дошкільні установи кожного народу повинні мати національний характер, характер свого народу».

«Нові методи дошкільного виховання», 1927

«Дитячий сад є гурток дітей зі спільними інтересами, перейнятий одним захопленням, одним змаганням, він не може бути лише зібранням окремих осіб. Провідниця мусить індивідуалізувати своє виховання, засоби навчання відповідно до кожної дитини, і під її наглядом задля цього не може бути одночасно більш 15-20 дітей, але самі діти мусять якнайбільше почувати себе зв'язаними одне з другим, почувати тісну єдність свого гуртка. Ми мусимо взяти у Монтессорі принцип волі, свободи для кожної дитини для виявлення її власних змагань, власних інтересів і творчих сил.

Ми мусимо... підготувати таких провідниць дошкільних установ, які зуміють ставитися до дітей з необхідною увагою і пошаною, не нав'язуючи їм ані готових шаблонів праці, ані поспішаючи зі своєю допомогою, не придавлювати власного самостійного зусилля дитини. ...в наших дошкільних установах мусить панувати мова – в формі розвитку дитячої мови, як виразу власної думки, власної уяви дитини; в формі оповідань народного фольклору; в формі загадок, драматизацій, виучування віршів. В нашому садку мусить панувати природа, діти мусять стояти до неї якнайближче, спостерігати її явища, плекати рослини, кохатися в

---

¹¹⁹ Виділено О.Дж.

красі природи. В наших дитячих установах мусить панувати наша рідна пісня!»

«Колись і тепер», 1927

«Кожний дитячий садок – це є перша найрідніша школа для дитини, національна школа, в якій пробуджується її національна і громадська свідомість. Кожна учителька дошкільної установи має це добре пам'ятати і вносити в своє виховання найбільш національно-патріотичного елементу.

...Уся хата дитячого садка з її окрасою має казати, що ти українець, ти українка, навкруги тебе рідна твоя земля Україна, рідний тобі нарід, ти мушиш знати свій край, знати, що твій нарід утворив гарного, вічно прекрасного».

«Роль жінки у дошкільному вихованні», 1936

«Учителька дитячого садка має закидати зерна героїчного натхнення в душі своїх вихованців так глибоко, щоб ніякі будяки майбутнього буденного матеріального життя не заглушили їх.

...Морально-соціальна роль виховниці¹²⁰ не обмежується внутрішньою працею з дітьми в стінах дитячої дошкільної установи; ні, вона має вести постійні зносини з батьками своїх вихованців, особливо по селах. Вона має викликати у селян інтерес до дошкільного виховання, змагатися, щоб по селах була розкинута ціла мережа дошкільних установ, нахилити селян провадити їх спільними зусиллями. Вона має стати старшою сестрою для матерей своїх вихованців, давати їм поради для найкращого ведення родинного хатнього життя і морально, і гігієнічно. Вона мусить вносити в хати національну свідомість, освіту і тим якнайкраще виконувати своє національно-культурне післанництво. Для цього вона має бути добре підготованою науково, знати психологію, щоб добре розуміти своїх вихованців, їх нахили, їх поступінний розвиток, бути освіченою в педагогіці, в літературі, в природознавстві, добре знати українську мову, вміти співати, трохи розумітися в ручних працях, в малюванні, фізичних вправах, і бути українською патріоткою, вміти дітям передати цей патріотизм, повний любові до свого народу і позбавлений усякої агресивності,

---

¹²⁰ Виховательки (О.Дж.).

якої-будь ненависті. Вона має утворити в дитячому садку веселу працюовиту атмосферу».

«Роль жінки у дошкільному вихованні», 1936

Соціальне виховання

«Жодна дитина не піддається пасивно впливу оточення: вона бере з нього те, до чого прагне її індивідуальність.

...соціальне виховання має дати соціальних діячів, робітників поступу громадського.

...індивідуум інстинктивно мусить держатися ближче до загально-середньої свідомості громадянства, до того, що вже осягнуто громадянством. Навіть індивідуальний геній загибає, якщо він занадто далеко відходить від загально-середнього розвитку громадянства.

...Геніальна індивідуальність завжди оригінальна, вона не повторюється і працює для майбутнього, передаючи свої думки далеким поколінням.

...Думка індивідуальна, що буде занадто далека від традицій і звичаїв, не прищеплюється, і відкидається народним розумом, хоч яка б вона була цінна. От через що після кожної революції настає довгий період еволюції, коли поволі прищеплюються величні гасла революційних геніїв. І коли ці гасла стають в занадто гострий конфлікт з громадянством, вони задавлюються ним на довший час.

...Природно дитина егоїстична, і цей егоїзм необхідний для найкращого розвитку її індивідуальності. Виховання... не мусить знищувати у малої дитини інстинкту егоїзму, без нього дитина не розвинеться в справжню людину, а в якусь солодку сентиментальну істоту.

...людина є скоріш соціальний продукт, аніж соціальний творець.

...Людина стає людиною лише в громаді. Свідомість закону, моральне розуміння волі закладається лише в спільності, в контакті з людьми...

...виховання має дати дітям такі умови життя, такий напрямок розвитку, що сприяв би розумінню добра, і зміцнив би волю дитини для виховання лише добрих вчинків, корисних для громадянства».

«Нова школа соціального виховання», 1924

«...виховання є справа соціальна, вона буде різна в різних громадянських колективах, буде різна у кожного народу і на ньому буде відбиватися усе моральне, релігійне і політичне єство народу.

...не може бути одної педагогіки для всіх народів, для всіх верств одного громадянства. Кожна дитина мусить бути підготовлена, вихована перш за все для того осередка, в якому вона живе.

...даремно було б нам гадати, що ми можемо виховати наших дітей... як нам того бажається. Є соціальні звичаї, з якими ми мусимо рахуватися: якщо ми занадто від них відхилимося, вони помстяться на наших дітях. І коли діти стануть дорослими, вони не зможуть жити серед своїх сучасників, з якими в них не має жодної гармонії, як виховаємо їх в ідеях занадто архаїчних або занадто поступових, діти виростуть не для свого часу, а тим самим не матимуть нормальних умов життя. Кожна доба має свій регулятивний тип виховання, від якого не можна ухилятися, щоб не наштовхнутися на міцний відпір».

«Виховання і соціологія Дюркгейма», 1926

«...соціальне виховання може стати міцним фактором для виховання нації...

Соціальне виховання намагається розвинути в дитині ті особливі риси, які надалі дадуть їй змогу стати найкращим громадянином...

...індивідуальність є невідділима від громади, так само як і громада є тільки колектив індивідуальностей, то кожний виховник має постійно дбати, щоб індивідуальний розвиток дитини не міг взяти шкідливого для громади напрямку і щоб з другого боку громада не пригноблювала особу й не устанавлювала якогось загального рівня людей, у якому видатним індивідуальностям не можна було б виявити своєї оригінальності.

Дитина, яка виховується виключно індивідуально, та ще на самоті, ізольована від товариського оточення... все виростає еґотістом або зі страшно нерегульованим душевним миром, з піднесеною потребою любові і невмінням любити. Тільки соціальне виховання може привести людність¹²¹ до свідомого активного братерства, цебто, дати найвище моральне виховання.

---

¹²¹ Тут – людство (О.Дж.).

...дитяча душа потребує ласки, симпатії, любові і не загальної, а персональної; кожна дитина потребує, щоб хтось любив її більше за всіх; вона не може нормально розвиватися без материнської любові і ласки...

Людина, як цілком самостійна клітина, це лиш абстракція. Усі наші думки, ідеї, наші надії та страхіття, наші знання, наша моральна свідомість – все це ми маємо поза нашим фізичним організмом. Але ми живемо не самим фізичним існуванням, але й духовим, розумовим, і цей бік нашої істоти в найбільшій часті складається з наших соціальних контактів. Людина і сама себе остільки шанує, оскільки вона від других має докази своєї вартості».

*«Соціальне виховання.
Його значення в громадському житті», 1930*

«Не можна зробити нічого соціально великого без емоцій, натхнення, ентузіазму. В великих кризах, що переживали суспільства, емоції керували процесом оновлення і відродження народів...

Вся висока праця цивілізації – це наслідок праці надхненних піонерів; ці піонери не лише безпосередні витвори природи, а й продукти свого оточення; їх таланти розвинулись впливом соціального осередку, який і утворив з них геніальних діячів...

Якщо ми потребуємо демократії, то мусимо для неї виховувати молодь. І не тільки для того, щоб підтримувати в країні соціальну єдність та порядок а й для того, щоб ця молодь могла утворити новий, кращий гуманний світ.

...Героїзм потрібний у соціальному житті, треба лише з мрійного зробити його життєвим. Треба розвинути в дитині самосвідомість, саморозуміння, оцінку своїх власних сил, свою вартість соціальну, бо це значно полегшує дитині прилаштуватися до того чи іншого соціального колективу... Треба глибоко прищепити дитині бажання бути завше "чесною з собою", вічно шукати найвищого, найсвітлішого зразку для поведження і з цим зразком органічно з'єднуватися...

Сучасне громадянство складається не з дармоїдів, не з пасивних мрійників, але з робітників, що вносять своєю працею нові скарби в більші і менші соціальні угруповання. Почуття симпатії та справедливості мають бути поширені й охоплювати не

тільки кола найближчі до дитини, але й ширші – націю, людство, весь живий світ, до якого маємо ставитися з живою любов'ю і пошаною.

Симпатія, мужність, правдивість і працездатність, освітлені високо розвиненою інтелектуальністю і науковими знаннями – отсе той індивідуальний тип, якого потребує сучасне демократичне суспільство. Цей тип мусить закластися в наших школах, такі люде дадуть красу і певність соціальному життю і поширять індивідуальні можливості до щастя не тільки окремих осіб, але й цілих народніх мас».

«Значення соціальної психології для виховання», 1931

«Найвищим щаблем людської еволюції буде таке громадське життя, при якому кожна індивідуальність може задоволити всі свої моральні та матеріальні потреби, не порушуючи тим моральних інтересів усіх громадян. Тоді в громадському житті запанує гармонія і загальне щастя. Виховання має підготувати до такого щастя.

...людська індивідуальність мусить мати повну можливість для свого суцільного розвитку. Але для осягнення такого завдання індивідуальне виховання мусить іти рука в руку з вихованням соціальним, яке ставить собі мету – не обмежувати росту індивідуальності, але давати їй більше широкий терен для розвитку.

...Те, що ми звемо соціальною педагогікою, не є якась окрема галузь педагогіки, яка протиставилась би індивідуальній, це є лише конкретна реалізація в вихованні того принципу, що дитина може суцільно розвинути лише в соціально організованому осередкові. І нова педагогіка до цього ще додає, що організувати цей осередок мусять спільно учні й учитель.

Індивідуальне виховання без такої соціалізації дитини може втратити свою соціальну вартість і навіть стати шкідливим для громадського добробуту.

Соціалізація дитини... це є розвиток у дитині тих рис характеру, які можуть бути корисні для групового життя, і такі знання, які дають людині можливість своїми силами пробитися крізь життя, і ні в якому разі не бути тягарем для громадянства. Першим ділом треба виробляти в дитині працездатність, дух ініціативи, солідарності, мужності, правдивості, самоопанування,

витриманності. Це риси однаково потрібні й індивідові самому й як членові групи – колективові.

Соціальна педагогіка не сміє забувати, що вона має виховати не лише кожному окрему дитину, але й увесь дитячий колектив, і в цьому своєму завданні вона мусить користуватися даними соціальної психології та добре розумітися й на тих природних дитячих нахилах, які виявляються в соціальності кожної дитини, треба розуміти також і ті умови, які сприяють позитивному її розвитку.

Соціалізація людини не є приголомшенням індивідуального розвитку на користь опанування соціальних та громадських вимог. Ні, пошана до особовості, до кожної індивідуальності є першою здоровою підвалиною всякого громадянства, кожної держави. Страшне життя створюється там, де особи, люди й цілі групи громадян тресують як пішаків, зневажають у всіх їх індивідуальних потребах та жертвують їх для якогось Молоха – будь він ідейний бог, чи матеріальний, чи державний. Свободу, незалежність індивідуальності мусять шанувати всі громадянства, розуміється, в межах її нешкідливості для нормального життя всякого колективу».

«Сучасні течії в новій педагогіці», 1932

«З лона рідної землі, з нив, лісів і вод батьківщини можна не тільки брати все потрібне для життя, але й треба щось дати, вертаючи їй через освіту, піднесення громадського життя, народньої культури. В цьому круговому обороті з батьківщини та до батьківщини саме й виявляється громадянський свідомий обов'язок, який лежить на кожному громадянині – вміння добре видобувати природні багатства рідної країни невсипучою працею – та хліборобством, скотарством, промислами – її освітою, наукою поліпшувати економічний і соціальний стан життя своїх земляків».

«Краєзнавство в народній школі», 1933

Теорія навчання

«Бачити власними очима, переживати враження – от що нова педагогіка кладе фундаментом освіти для учнів і цим вимогам найкраще задовольняють шкільні екскурсії, розумно обставлені. Вони єднають школу з справжнім життям... Усяка добре організована екскурсія – це спроба в справі здатності дітей до

практичного життя. Вона не тільки дає нові знання й уявляє придбані в класі; вона ще підіймає настрій учнів; одкриває їм широкі горизонти, збуджує в учнях громадянське почуття.

...Шкільні екскурсії справді найкращий спосіб пізнати свій рідний край, зрозуміти залежність його від тих або інших іноземних факторів, стати свідомим історичних обставин рідного народу та його сучасного економічного життя, його національної культури. Взагалі нам бракує щирого патріотизму саме через те, що ми занадто мало знаємо свій рідний край, не додивляємося до життя народу, не цікавимося явищами природи, коли вона не виступає перед нами в якій небудь грізній силі або красі. Шкільні екскурсії навчають нашу молодь пильно стежити за усіма дрібницями життя, навчають поважати закони природи, що керують життям. В мандрівках буде складатися характер учнів, звички до самостійності, упорядкування справ своїх і громадський товариський настрій в усяких випадках мандрівочного життя. На здоров'я учнів екскурсії зроблять найкращий вплив».

«Шкільні екскурсії і їх значення», 1911

«...наука навчання, це – практична педагогіка. Якщо праця виховнича закінчується тоді, коли вихованець може далі сам продовжувати своє виховання, так і навчання – закінчене тоді, коли учень навчився і має бажання сам продовжувати свій інтелектуальний розвиток. Кожне правдиве навчання є вихованням.

...Головним завданням навчання є пробудження інтересу до науки, до правди, добра і краси, координація рухів для найкращого виконання всяких умілоостей.

...навчання – це пробудження, спонукання й розвиток усіх розумових здібностей дитини...

В самому слові *освіта*¹²² захована думка дати дитині світло знання для розвіяння темряви несвідомого, для перетворення хаосу дитячого досвіду в щось певне й ясне...

За короткий час шкільного навчання треба дати учням знання, які розширюють їх світогляд, і розвинути такі риси характеру, які приведуть їх до правдивого виконання їх життєвих обов'язків. Не має бути у шкільному навчанні жодного вузького утилітаризму або штучного гуманізму...

---

¹²² Виділено в оригіналі – О.Дж.

...ідеалом навчання є передусім розвиток розуму, думки учня в напрямку найбільшої самостійності й вироблення найміцнішого почуття солідарності у спільній праці в певній шкільній колективній організації.

...Не дати дитині досить часу і свободи на обдумування, це значить призвести до звички прихапцем, неузасаднено й поверхово судити... Як тіло росте внаслідок приймання їжі, так розум розвивається через логічне розподілення матеріалу. ...Тримати розум дитини все на одному предметі, однаково, що годувати її весь час тою самою стравою. Потрібна пов'язана й послідовна зміна предметів.

...математика ...найкращий предмет для формування розуму.

...одним із моральних завдань навчання географії [є] викликати симпатії до інших народів шляхом найкращого знайомства з умовами їх життя, їх особливою культурою. Географія конче потрібна для розуміння історії, економічних і соціальних наук, вона має поширити в учнях свідоме розуміння національних, расових особливостей і загальну єдність усіх народів всесвіту. Ніщо не може так сприяти терпимому, лагідному відношенню до чужих народів, як добре поставлене навчання географії.

...Найбільше значення історії в тому, що вона дає учням розуміння сучасного політичного, соціального, економічного становища різних народів і своєї рідної, розуміння значення громадянства, а тим і себе самого, як окремого громадянина яко природний вияв історичного життя».

«Дидактика», 1925

«Етнографія, як частина географії, є наука фізична, бо має діло з відомостями про людину і про людей, узятих у суцільності, як той або інший народ. Етнографи досліджують ті або інші антропологічні риси, які вирізняють одну націю від другої; далі – звичаї, культуру, яку утворює собі сам народ.

Але етнографія часто відіграє й політичну роль – вона виявляє: оскільки народ має свою культурну, психологічну відокремленість, оскільки він має право зайняти своє самостійне місце серед інших народів.

...Щоб добре пізнати народ, мало володіти його мовою; треба знати, що він своїм рідним словом висловив, – його казки, його легенди, його пісні. Головним чином пісні, бо тут народ творить і

свої слова, і свій спів, і в них вливає всю свою журбу, всі свої радощі, свою славу, свої думки за добро й за зло, за родинне життя».

«Українські жінки-етнографи», 1933

«...найбільш продуктивне навчання буде тоді, коли воно використовуватиме природні сили учня. Виховання може навіть стати шкідливим, якщо воно не спирається на інстинктах та на здібностях учня. Ніяке навчання не приносить реальних наслідків, якщо воно не спирається на власні реакції дитини».

«Дещо зо сучасної педагогіки. (Про психологічні і педагогічні заперечення двомовності)», 1936

Навчання й виховання дітей з особливими потребами

«...Всі люди мають однакове право на однакову освіту... Навіть люди, яким природа дала менші здібності, і ті... мають права на увагу держави щодо розвитку їх невеликих розумових сил».

«Єдина діяльна (трудова) школа», 1923

«Однаково шкідливо здорову дитину з недостачею спостережень відправити в спеціальну школу, або в санаторію, – чи дійсно хвору даремно затримувати в звичайній школі, де вона не може охопити знання, а потребує особливих методів і програм...

...методи й програми звичайних шкіл для нормальних дітей цілком негідні для відсталих та слаборозумних учнів. Для анормальних дітей мусять існувати окремі школи, або окремі класи, де вони находили б відповідну інтелектуальну атмосферу, де легко й непомітно викликалися б до чинності всі їх приспані розумові сили і нахили.

Дефективні діти не мають жити ізольовано; навпаки вони мусять навчитися суспільно жити, пізнати вимоги життя, набратися деякого "savoir vivre", – навчитися спільно працювати, взаємно один другому допомогати, коритися одному загальному законуві...

Учителеві потрібно багато енергії, авторитету та витриманої терпеливості: треба добре розуміти кожную дитину зокрема, знати її часто невисловлені нахили та змагання. Ніколи не сміє він забувати, що має діло з хворою малосвідомою істотою; не треба

ставити її в спокусливі умови, викликати в дитині власні змагання до морального положення, дати певне розуміння морального добра і зміцнити волю дитини для його осягнення, по можливості розвивати естетичні почуття й свідоме відношення до своїх елементарних соціальних обов'язків».

«Дещо про дефективних дітей у школі», 1935

Учитель, його роль у становленні особистості

«...самі гроші не утворять гарну справжню школу для люду, ...в школі найбільшу вагу має не гарний будинок, не стіни, не книжки, не малюнки... творчу силу дає їй людина, яка там працює, ...джерело освіти – то учитель або учителька.

...перш за все школі потрібен освічений, свідомий вчитель, не змучений, не стурбований вічною думкою: як би захистити себе й дітей від голоду, як би не викликати гніву чи урядника, чи священника, чи місцевого пана. Поруч з матеріальними обставинами треба ще звернути увагу на страшне правове становище учителя...».

«До сучасного становища народнього учителя», 1912

«...перша вимога для вчителя – широкий культурний розвиток, з'єднаний із ґрунтовним знанням своєї спеціальної науки, ...педагогічне підготування мусить провадитись на основі традицій і потреб кожної нації; головна прикмета педагога – розвинене філософічно власне покликання вчителя».

«Два міжнародні конгреси», 1923

«...учитель не сміє бути якимсь ремісником... який має перед собою не лише матеріальну нагороду за працю, а велике гуманне завдання.

...Зразок учителя – головний моральний вплив».

«Нова школа соціального виховання», 1924

«Вчитель мусить постійно підтримувати в учнях святу іскру здивування, зацікавлення....

Той не вчитель, хто не пробуджує цікавості в учнів, і вони у класі нудяться, байдужі до слів учителя. ...Учитель має не лише вчити учнів, але й виховувати їх характер, а найголовніше –

зміцнити їх волю й викликати свідоме відношення до своїх обов'язків, почуття відповідальності... Учитель повинен упливати на своїх учнів своєю вдачею, веселою, енергійною; він мусить бути громадянином і так наближати до життя шкільну науку, щоб уся громада бачила її користь і шанувала таке навчання й особу вчителя. Не політичне завдання стає перед учителем-громадянином, а культурно-виховниче; воно, впливом своєї особи вчителя, шириться далеко за мури школи, воно сприяє економічному й моральному розвитку не тільки доручених офіційно учителеві дітей-школярів, а й їх батьків, їх родини... Такої постаті вчителя, постаті нового Моїсея, що виводить свій народ з тенет темряви, несвідомості, поневолення – до нового життя вимагає сучасний стан України».

«Дидактика», 1925

«Із сучасної школи має вийти молодь не лише з умом, повним загальнонаукового знання, не лише морально піднесена в розумінні своїх обов'язків як в особистому, так і громадському житті, але й з певною професійною вмілістю.

Багато самовідданості вимагає ця праця від учителя, чимало уважливості спостережливості, бо треба пам'ятати, що рятувати суспільство від злочинства може не тюрма, не сувора кара, а лише школа, лише учитель, що розуміє усю свою велику працю – не давати молоді ступати на шлях злочинний, а тих, що ступили на нього, рятувати усією силою свого розуму, свого серця, свого морального впливу».

«Суспільні питання виховання», 1929

«Учитель мусить знати не тільки психологію свого учня, знати найголовніші рухи в громадянстві, розуміти сучасні моральні ідеали народу й обміркувати, якими засобами ті ідеали провести в шкільне життя, щоби ними пройнялася дитяча душа».

«Соціальне виховання.

Його значення в громадському житті», 1930

«Загальна основа виховуючої праці учителів середніх шкіл – це є культ своєї Нації і Батьківщини».

«Моральні завдання сучасної школи», 1938

Роль жінки-матері у вихованні дітей і молоді

«Жінка самою природою призначена бути матір'ю, в материнстві розквітчуються найкращі скарби її розуму, волі, серця.

...ніколи не забувайте, що кожна жінка перш усього – майбутня мати.

...батько дає життя, мати викохує се життя, уся йому належить, вона має право, щоб громадянство її захищало, як матір, щоб чоловік шанував в ній матір».

«Жінка в поезії Шевченка», 1914

«...місією жінки є сприяти перебудові громадянства на началах рівності... тільки щире почуття любові може дати людям щастя, а це почуття живе в серці жінки».

«З Відня до Гаги.

(Враження з поїздки на Всесвітній жіночий Конгрес)», 1922

«...без морального відродження жінка не досягне своєї долі, не підготує вона в своїх донях та синах певних громадян для України».

«З нагоди 10-ліття "Ж. Д." За що саме?», 1935

«Кожний Українець, кожна Українка мають почувати себе відповідальними за становище українського народу.

...Жінка має велике значіння в народнім змаганні і вона мусить до цього готуватися, а першим ділом добре знати свій народ. Далі вона мусить розуміти високі моральні і соціальні закони, і на цих двох основах виховувати довірену їй молоду українську генерацію. Українська жінка мусить змагати, щоб якнайтісніше зорганізувати працюючих жінок, слідкувати за усіма виявами гніту й поневолення українського народу в його економічному і національному житті, в його організації – політичній, морально-побутовій. Українська працююча, поступова жінка мусить постійно в широкому світі давати про те правдиві інформації і слідкувати за всесвітнім політичним і моральним життям, щоби в свій вигідний час голосно і розумно сказати своє українське слово.

Українські жінки! Великі обов'язки лежать на Вас, як на матерях-виховательках шляхетної і моральної молоді. Як свідомі борці за права Вашого народу, велика праця лежить перед Вами.

Багато треба для цього науки, віри і самопосвяти. Але перед Вами світла мета. У Вашій душі велике гасло – вільне життя Українського Народу! Для нього працюйте усіма силами».

«Сучасна українка», 1936

«...жінки, що ціле своє життя служать... великим гаслам любові до ближнього, розумові й мужності, і є ті "тихі героїні", що не ради слави, не ради матеріальних вигод, а йдучи за своїм інстинктом, віддають себе на службу ідеалам».

«Тихі героїні...», 1936

«Широкі обрії відкриваються перед нами, велика праця стоїть перед українським жіноцтвом. Багато дечого доброго ми можемо взаємно від себе навчитися, багато доброго можемо вчинити спільними силами для нашого народу. Де б Ви не жили, чи на рідній несвоїй землі, чи на далекій вільній американській землі, чи прогнані з дорогої Батьківщини скитаєтесь по чужих непривітних краях – скрізь нехай Вам просвічує одна ідея: добро Батьківщини. Нашим Всесвітнім Союзом Українок ми хочемо служити національній справі, хочемо дати чоловікам добрий приклад єдності і консолідації, хочемо говорити світові про нашу незламну волю до самостійного життя».

«Софія Русова вітає Всесвітній Союз Українок», 1936

«Ось завдання для нас, жінок. Треба нам мати для нашої молоді чуле серце, треба нам ставитись до неї з увагою, з виrozumінням, треба нам подати помічну руку молодим дівчатам і хлопцям, що так трагічно переживають недолю свого народу та мають таке важке особисте життя...

Перше, на що мусити жіноцтво звернути увагу, це родинні відносини: в родині мусить панувати свобода, довір'я і взаємна пошана між батьками й дітьми, в родинному житті діти мусять бачити у своїх батьків повну згоду між словом і ділом, відсутність грімких фраз, легковаження матеріалістичних вигод, відсутність дріб'язковості. Батькам, а особливо матерям, треба розумітися на нових ідеологічних течіях і не висовувати наперед свої старі традиції. Матері мусять заховати свій страх за дітей в глибину душі і з кожної доні, з кожного сина виховувати борця за велику ідею – чи цією ідеєю буде національна боротьба, чи наука, чи мистецтво.

Українське родинне життя треба конче реформувати, щоб в ньому панувала свобода і пошана думки та взаємне довір'я; треба починати це з дитячого віку і продовжувати через усе юнацтво і молоді роки».

«Молодь серед хаосу», 1938

«...на нас, жінках, лежить обов'язок зміцнити в усіх поколіннях пошану до ідеалу та закликати до служіння йому».

«Легенда», 1938

«Глибока освіта потрібна передусім матерям, щоб вони могли усвідомити собі свої обов'язки та бути товаришем для сина і дочки. Знання допоможе кожній жінці ясно усвідомити собі вартість патріотизму для себе і молоді. Патріотизм стане для них не пустим словом, не інстинктовим первісним почуттям, а ясним світоглядом, кермою для усієї моральної поведінки. Знання, ідеологічне вироблення матері відіб'ється на дітях, з'єднає їх на одному певному шляху, визволить народ з усяких недостойних його ланцюгів: темноти, неправди і духової неволі. Шляхом знання, широкої освіти мусять іти всі українки, щоб виконати це велике завдання. І це завдання з'єднає матір із сином, батька з донею».

«Чи потрібна жінкам освіта?», 1938

Єдність національного і загальнолюдського у вихованні

«...Націоналізм – збудження свідомої, свободної думки та свободної, самостійної критики; націоналізм – се право народа на свою рідну землю, обливу його кров'ю та потом, право на працю, яка дає спроможність жити неголодним, право на своє власне себе опреділення. Все, що намагає здійснити ці завдання, доведе народ до кращого стану, до користнійших обставин, не нищачи його національних, політичних та людських прав. А через се й праця народовця-націоналіста не може обмежуватися виключно виробленням рідної мови, а повинна захоплювати всі духові, побутові, економічні та правові боки життя нашої нації, в їх національно-політичних формах».

«Народник в українській літературі», 1902

«Национализм вообще для многих является очень спорной прогрессивной силой; его значение в ряду других социальных факторов жизни народов или совершенно отрицается, или в значительной степени заслоняется другими более существенными. Одни сливают национальное чувство с эгоистическим шовинизмом, а потому с полным правом относятся к нему вполне отрицательно; другие видят в национализме тот фермент разъединения, который только ослабляет общие усилия разных народностей для завоевания и выработки лучших условий жизни. Существует в нашей публицистике и такое мнение, что национальное чувство не может иметь значения, как вполне отживающий пережиток, не имеющий смысла среди космополитического гуманизма и мирового экономического движения, объединяющих всё современное человечество единством задач и постоянным взаимным соприкосновением, обменов предметов и мыслей.

Однако можно смело сказать, что все такие отрицательные отношения к национализму вытекают из неправильного или одностороннего понимания национального чувства: никакая культура, никакая общественность, если они несут населению истинные научные понятия и прогрессивные формы жизни не могут оказывать обезличивающего влияния ни на отдельную личность, ни на отдельную народность. Обезличивает и денационализирует только казарма и всякий дисциплинарный гипноз, деморализующий волю и сознание. Как бы с внешней стороны не уравнивалась наша жизненная обстановка независимо от национального дробления человечества, но в глубине народной психологии таится источник вполне индивидуального духовного сознания, совершенно разнореагирующий на все впечатления. В свободном проявлении всего многообразия душевных особенностей человечества и заключается неперемное условие развития его творчества. Национальное чувство... одна из первых «скреп» разных групп человечества; эта «скрепа» одним языком объединит людей с общим основным мировоззрением, одинаковым темпераментом и целой совокупностью общих условий жизни и способов мышления. Вот почему язык является готовым и главным выразителем национального сознания, а само национальное чувство является самоопределением каждой народности своих сил и способностей к участию в общем историческом ходе к прогрессу всего человечества. Это самосознание подсказывает

каждой народности, чем и как она наилучше может выполнить свои обязанности перед человечеством и свое участие в мировом прогрессе.

...национализм – это стремление народа свободно развивать свои духовные силы и создавать себе наиболее соответствующие условия жизни, но без всякого при этом ущерба для другого народа.

...никакое подавление национальных прав не может быть оправдано никакими государственными соображениями: оно ведет лишь к разлагающей апатии, ненависти и лишает мировое богатство притока живых оригинальных сил.

...Никакой вражды не может быть между народами, скрепленными между собою общностью интересов, и каждый должен жить хозяином на своей земле.

...абсолютный демократизм и широкий федерализм – вот основные начала проходящие через всю историю Малороссии: на них же только и может она строить свое народное счастье в будущем, так как эти начала наилучше его обеспечивают, стоят в полном согласии с требованиями мирового прогресса».

«Малороссия и национальный вопрос», 1905

«Найвизначнішим фактом сучасної епохи треба визнати той..., що всі раси світу ввійшли у взаємний контакт і стало питання: чи будуть вони або їх окремі групи продовжувати нищити одна одну, чи вони знайдуть правдивий ґрунт для взаємної згоди і взаємної допомоги. Таким ґрунтом не будуть ані торговельні зносини, ані політичні, його знайде лише школа, лише культурні зносини – шукати цього терену взаємної згоди треба у трудовій національній школі кожного народа».

«Дидактика», 1925

«Кожна національність є органічна складова частини великої людської всесвітньої родини і повинна відповідно своєму темпераменту і своїм здібностям, і природної продуктивності – внести свою частину до загальної культури. Кожна нація вкладає свою відмінну від інших націй цінність до загальної скарбниці.

...ніколи кожний народ не потребував такого наближення до других народів, такого упорядкованого обміну і економічного, і культурного, як саме тепер.

Виступає скрізь проблема рівноваги між національною

справою і міжнародною, і оскільки раніш націоналізм часто трактуався як шовінізм, шкідливий для поступу, остільки тепер він визнається необхідним шаблоном розвитку для розуміння більш широкого міжнародного єднання.

Треба через національну школу виховати не лише патріотів свого краю, а й людей широкого міжнародного єднання. Тепер міцніш, аніж коли почувається соціальна і психологічна вимога від виховання, щоб вона у кожного народу провадилась на національному ґрунті. Хто уміє всією душею любити свій рідний край, той і до других країв і народів поставиться з гуманізмом, зрозуміє недолю далекого народу і принесе свою працю на користь всесвітнього поступу.

...Шлях до взаємного міжнародного порозумлення йде через широку і певну націоналізацію освіти, через вільний розвиток національної культури кожного народу. І поки усі народи не матимуть свою власну школу, пристосовану до народної психології, економіки і естетики, не може утворитися між різними народами щироного єднання і порозуміння».

«Національна школа у різних народів» (рукопис), 1927

«...до ...широкого єднання людність дійде лише через усвідомлений націоналізм. Тільки та людина може симпатично ставитися до долі чужого народу, яка цілим серцем своїм кохає свій рідний край, яка свідомо працює для свого власного народу».

«Нові методи дошкільного виховання», 1927

«Якщо колись досить було виготовити з дитини або ледве грамотну істоту, або фахівця тої чи іншої професії, то тепер дитина, яка скінчить школу, мусить мати таку освіту, яка дасть їй не лише грамоту, не лише ту або другу фахову підготовку для підтримки свого існування, – вона мусить ще дати дитині розуміння життя, людських відносин, самосвідомість, як горожанина, члена свого рідного суспільства, частки свого рідного народу, та ще й розуміння взаємних відносин між різними народами, між членами вселюдності, всесвіту. Ми переживаємо такий час, коли жодна людина не може для свого нормального життя відмежуватися ані від свого суспільства, від свого народу, і ані жодний народ не може відходити від зносин з різними другими близькими й далекими народами. Особа не може вповні розвинути, якщо вона не

стоятиме в безпосередньому єднанні з суспільством. Народ не зможе розвинути усі свої продуктивні сили, не стоячи в найближчих зносинах з другими народами, він не зможе без цього і задовольнити свої потреби. Розуміння такого постійного єднання людей між собою, розвиток найміцнішого почуття самопошани і почуття братолюб'я мусить давати всім дітям сучасне виховання.

...тільки певне національне виховання може розвинути в людині національну самосвідомість і привести її до розуміння міжнародного єднання. Тільки та дитина, яка вихована в доброму знайомстві з своїм рідним краєм, в любові до свого народу, може зацікавитися життям і других народів, може зрозуміти спільність інтересів широкого людства. Колись до націоналізму ставилися з підозрінням, боячись виявів якого звірячого шовінізму. Але треба завше відрізнити агресивний шовінізм від здорового гуманного націоналізму. Без глибокої національної свідомості нема ані мистецтва, ані культури, ані ідеалізму, і все народне життя зводиться до торговельного базару або до науково-технічної лабораторії; викреслюється з життя уся краса оригінального творчого натхнення, людина губить свою власну кольорову привабливість.

Тільки через широку націоналізацію виховання, школи, можна виховати людей з широкими міжнародними інтересами та симпатіями, людей однаково здатних і до праці на своєму рідному ґрунті, і здібних працювати на різних міжнародних теренах. Підготовка таких дорогих для всесвітнього поступу діячів може провадитися лише через суто національне виховання».

«Націоналізм та інтернаціоналізм у вихованні», 1928

«...єдність з усіма народами, ця можливість працювати в різних країнах, не знімає з кожного з нас дати щось корисне, щось добре по мірі наших сил для рідного краю, для рідного народу. Коли ми кажемо, що в сучасний момент історичний широкий інтернаціоналізм мусить увійти в наше серце як могутнє, гуманне почуття, як свідоме розуміння людських взаємних відносин, – то разом з цим ми вимагаємо, щоб по можливості персональний егоїзм уступав місце національному, палкій любові до рідного краю. Його щастя, воля, мають бути головною метою кожного свідомого щирого громадянина».

«Моральне виховання в позашкільній освіті», 1929

«Останніми часами патріотизм зробився в нас словом, якимсь, неприємним для поступовця, словом, у якому лунав традиційний егоїзм кожного народу й яке протиставлять братерському інтернаціоналізмові та загальному пацифізмові. Але поки будуть люди на землі, жодний народ не досягне необхідного добробуту й культурного розвитку, коли не матиме патріотичної інтелігенції, розуміючи ці останні слова в їх шляхетному значенні».

«Рабіндранат Тагор – виховник», 1929

«...знищення почуття національного тільки пошкодить розвитку міжнародного єднання, бо хто не любить свій край – не прив'язується до чужого. Є націоналізм... агресивний, якого треба уникати, але націоналізм свідомий, творчий треба берегти, бо він вносить чимало скарбів в культуру всього світу».

«Звіт за Міжнародний педагогічний конгрес в Женеві делегата від Укр. Педаг. Інст. В Празі» (рукопис), 1929

«Є лише національні суспільства, бо інтернаціональні вже мають другий колорит – науковий, мистецький, професійний, торговий і т. п. Але людина, добре національно вихована, в кожному суспільстві знатиме свої обов'язки... Національний елемент у вихованні є один з додатніших, треба лише не вносити в нього жодних назадницьких поглядів, жодної піднесеної чутливості. Наш народ не є найкращий на усьому світі, він такий, який є, нам дорогий, і служити йому ми повинні до власного згину».

«Суспільні питання виховання», 1929

«Інтернаціональна згода, міжнародне братерство – це не є утопія, а все-таки це є мрія, до якої йдуть усі думки найкращих сучасних ідеалістів, але ця мрія, змагання до її реалізації ні в якому разі не має зменшити, ослабити національне почуття кожного народу та його національне виховання. Діти повинні, не втрачаючи своєї національної свідомості, набиратися гуманізму, широко знайомитися з усіма народами по всіх школах, по всіх освітніх установах.

Мусимо виховувати дітей в повній національній свідомості, відданості до свого народу, бо хто не вміє кохати рідний край, шанувати свій народ, той не зможе стати щирим горожанином

усесвіту. І не так порібні ці космополіти-горожани, як бажано виховати чуло-гуманних людей, які з пошаною й симпатією ставляться до всіх народів, працюють над визволенням свого й чужого народів.

...шлях до здійснення великої мрії міжнародного єднання лежить через виховання національної свідомості кожного народу й через культурну працю для визволення всіх народів на землі, осяяній одним сонцем правди і любови».

«Сучасна мрія виховання», 1930

«...кожна Нація може тим більш бути корисною для Всесвіту, оскільки інтенсивно вона може реалізувати свої власні етнічні вартості».

«Моральні завдання сучасної школи», 1938

«Любити свій край рідний є природне почуття кожної людини. Країна, в якій ми народились, де прожили свої дитячі літа, де почули перші звуки рідної мови, де зав'язались перші наші зносини з населенням, ця країна стає нам цілком природньо найближчою, найдорожчою на цілому світі.

Щасливі ті діти, які народжуються в своєму рідному краю і, виростаючи в нім, поступово краще пізнають і рідний край, і рідний народ, бо наша любов до рідного народу мусить бути свідомою, чим більше ми його любимо, тим більше хочемо знати за нього, розуміти його, переживати його радості і горе, знати, яку поміч можемо йому подати, як його найвірніший друг».

«Україна у творах її письменників»

Позашкільна освіта

«...позашкільна освіта має задовольнити людей різного віку, має кожному гуртку дати ті знання, які цей гурток саме і потребує, має не тільки викладати науку, але вабити людність чи піснею, чи виставкою художніх творів, чи театральними виставами, чи гарним оповіданням. Позашкільне виховання не тільки освітлює розум, але дає суцільне виховання всім здібностям людини, щоб дати їм по можливості повний гармонійний розвиток.

...позашкільна освіта... має одну мету, одно завдання: дати усім людям відповідну допомогу, щоб кожна людина виявила усі

свої здібності, використовувала на добро всесвітнього і свого національного поступу усі свої творчі сили, щоб не було занедбаних талантів, загублених наукових і мистецьких здібностей».

«Позашкільна освіта», 1917

«Давньою аксіомою вже стало те становще, що сама школа не може дати дітям повне гармонічне виховання й досить широку освіту без допомоги позашкільної освіти».

«Роль позашкільної освіти і її зв'язок зі школою», 1919

«Розвинути широке гуманне почуття в молоді, свідоме відношення до своїх соціальних обов'язків, розкрити перед ними щастя високої мети в житті та озброїти їх необхідними для досягнення її знаннями – це є завдання позашкільної освіти».

«Моральне виховання в позашкільній освіті», 1929

Книга як культурний скарб людства

«Кожна книжка для дитини мусить бути повна постатей, повна життя, руху. Вона мусить викликати у дитини гарне почуття симпатії до другої людини, чи до дрого створіння – звіра, пташини, комашки, збуджувати почуття краси, завзяття, правди, шукання, світла, любові до рідного раю – це усе не самими словами, або вказівками – а живими з'явищами, вдачею самих героїв, правдою їх почуття, правдою життя. Усі ці завдання найкраще завше виконує художня література, справжній художній твір...

Науково-популярні книжки мусять якнайближче додержуватися наукової правди, найновіших висновків науки, мусять відповідати тим самим вимогам, які висловлені взагалі до кожної дитячої книжки, і крім того автори їх мусять вживати найпростішу мову, ясну, виразну, без важкої чужомовної термінології».

«Українські дитячі книжки», 1913

«Книжки – от чого тепер більш за все потребує український нарід, української книжки, що дала б йому наукову й літературну освіту, – не шукаючи до неї чужих ключів, не користуючись проти своєї волі чужими культурними засобами.

...від збільшення числа книжок залежить вільний самостійний розвиток освіти українського народу.

...дитяча література... є перший навчитель дітей у розумінню пробудження в душі кожної дитини найкращого почуття симпатії до всього живого, співчуття до чужого страждання й до чужої радості, пробудження нових високих змагань до героїзму, до патріотизму. Силою живого мистецького слова дитяча література викликає в дитині змагання до краси, до добра, до широкої любові.

...Дитяча література має й велике національне значення; дитина у своїй рідній мові проймається найкращими виразами краси й добра; вони злучуються в одне й утворюють перший ґрунт несвідомого ще безпосереднього зв'язку зо всім своїм рідним, нерозлучним, із першими почуттями любови і краси.

...література для дітей не повинна бути тенденційна, моралізаторська. Хоч не знати яке велике й гарне почуття хочете виховати в дитині. Але коли будете щодня товкти: "люби свій Рідний Край", "служи своєму Краєві", "немає краю кращого за твій" – то вирине небезпека, що ці святі слова можуть стати для читача нудні».

«Наша дитяча література», 1922

«Серед усіх культурних скарбів людства книга займає шановне місце. Вона є не лише велике джерело насолоди з боку тих високо мистецьких вражень, які дає мистецький літературний твір; книга не є лише найкращий науковий учитель, вона є ще той міцний зв'язок сучасного періоду культурного життя з давно минулим і з далеким майбутнім, вона є багата скарбниця усіх думок, що думало-гадало людство на протязі віків, усього того різнобарвного почуття краси, добра й зла, яке пережито людьми на різних щаблях свого морального, інтелектуального і мистецького розвитку.

Не дурно великі письменники й культурні діячі завше так високо ставили книгу й бачили в ній наймогутнішого по своєму демократизмі фактора загальної освіти.

Книга є наша найкраща спадщина, на нас лежить обов'язок не ховати її, а ширити, давати їй змогу гуляти по білому світові.

...Той нарід, який має численну літературу й видатних письменників, є могутній володар, якого не приспить ніяка недоля.

...визнаючи користь книжок усякий державний уряд мусить вжити усі можливі засоби, щоби поширити книгу, наблизити її до

читача. Ніяка школа не може досягнути своїх змагань, коли учні не мають змоги доповнювати лекцій своїх учителів не лише одними підручниками, а й популярними та науковими – й художніми книжками. Жодна освіта не може мати певного ґрунту без широкої можливості для народної маси користуватися книжками.

...головний ґрунт, на якому всяка держава може нормально вирости, є широка освіта народніх мас.

А в справі їх свідомого освічення є книгозбірня й школа – чинники однакової ваги, які вимагають від громадянства найбільш свідомої ініціативи, а від держави більш широкої заповоги».

«Народні бібліотеки й читальні в Чехії», 1923

СУСПІЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. ПРО СОФІЮ РУСОВУ¹²³

Мати народу¹²⁴

С.Ф.Русовій
18.ІІ.1936

Цілий вік – для народу свого,
Не складаючи рук ні на мить.
Шлях терновий не вибрав Вам Бог,
А взяли Ви від Нього сами.

Цілий вік Ваш горить в боротьбі,
Щоб закутий той степ засіяв.
Русі коси зав'яли в тюрмі.
І чоло запорошив Вам сніг.

У великі народні дні,
Як в степу червоніла гроза,
На скривавлені груди синів
Не одна Ваша впала сльоза.

Ви пішли із синами в світи:
Якась радість у вигнанні є.
Якась радість у серці живе,
Коли знаєм, що дійдем мети.

За ту волю степів дорогих,
Що ж, – стократ би ще стільки віддять!
Хтось дійде!.. Золотії лани
Будуть гімни народні гойдять.

Мов Мойсей – ведете в далечинь.
Наче стовп огняний – перед нас.
А на обрії – Божі їзди...
А за обрієм – стигне весна...

Через грози ведіть і огні!
Як велить дух степів з давнини.
О, нехай надвечірні Вам дні
Блиснуть щастям із рідних святинь!

Михайло Обідний

---

¹²³ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху...»... С. 129-340.

¹²⁴ У тексті вірша зроблено декілька орфографічних виправлень (О.Дж.).

Софії Русовій

В життя пішла Ти – та на роздорожжі
Ти не вагалася, куди іти, –
хоч вабили Тебе напіврозквітлі рожі,
Ти йшла тернистим шляхом до мети.

І хоч тернистий шлях перед Тобою,
та світляна мета у далині
казала йти в життя із боротьбою,
щоб вибороти волю Вітчині.

Твоє життя змережане ділами,
все в поривах і повне дивних драм –
Ти йшла вперед і не лякалась драми,
спинялась тільки у тюремних брам...

В гурті вела Ти лад, як громадянка,
без зайвих слів. Готова все на чин...
Дітей зростала, як давня Спартанка –
аж стрінулись в в'язниці: Мати й син...

Та не тремтіла Ти в розпуці чорній,
сил додала Тобі свята любов –
від Тебе все в напрузі животворній
батьорий поклик у громаду йшов.

Задовго ми про рідний край співали,
задовго всі ми плакали над ним.
Нам треба пісні сильної, мов сталі –
Ми мусимо його побачити вільним!

Не треба більше нам сумних пісень,
а сили, волі – хоч почерез грань
і кличмо, кличмо: Рідний Краю, встань!
Бо вже прийшов і Твій воскресний День!

Минулись дні, задушливі та чорні
і Ти зазнала ясних, славних днів,
коли в країні вільній та соборній
Ти йшла до праці під воскресний спів.

Та мабуть мало пролили ми крові...
Замало впало жертв і перепон...
Як вихор храм нам знищив до основи,
і воля щезла, як щасливий сон.

А Ти у час червоної пожежі
збігцем самотнім серед громів-туч
переходила давні рідні межі
і біль, і труд свій понесла за Збруч.

Бо праця це твоя і доля, і молитва
Любов єдина – це Твій Рідний Край.
Бо знаєш Ти, що жде нас вічно битва
і шлях тернистий – це гірський наш плай.

Поклін Тобі, жрекине діл, науки!
Навчи і нас кріпшати в боротьбі.
Твої доньки і внуки, і правнуки
Поклін глибокий нині шлють Тобі!

Уляна Кравченко

«Вона прийшла на світ, коли безсмертний Шевченко палав гнівом на гнобителів народу; доростала тоді, як М. Драгоманов розгортав свої сили, коли із Західної Європи ширились ідеї поступу, національної і соціальної справедливості. Народилась й літ доходила в добу великих людей і великих ідей. В ті ідеї людяности, рівности, волі, демократії сама увірувала й пішла на працю для здійснення її. Великих людей взяла собі за приклад.

...В наш вік, коли різні «діячі» (їх цілий легіон) змінюють свої погляди мало не кожної весни, сталість Русової просто вражаюча.

...Лише такі люде творять нові духові цінности, лише вони стають невмирущим прикладом для цілих поколінь. Саме це у всі часи було й буде цінне, виховуюче, гідне наслідування.

Але Русова вражає не тільки своєю творчою працьовитістю й духовою сталістю. Вона вражає ще й незвичайною скромністю...

Виконавши величезну працю, вклавши великі цінности в скарбницю української культури і свідомості, вона не то що не шукає подяк, признань, а просто не любить, коли другі в її присутности починають про те говорити».

Богдан Залевський

«Постать Софії Русової – це зразок однієї з тих героїнь українського відродження, що «просто йшли», в яких не було «неправди за собою», які не лукавили і не дбали «про панство нещасне і лакомство лукаве», не дбали про матеріальні прибутки і здобутки, але все життя, всі сили і все своє майно віддавали на те,

щоб Україна здобула добробут, незалежність... і щоб здійснилося пророцтво Андрія Первозванного: «благодать Божа засіяє на горах Київських».

Софія Федорівна Русова дає нам приклад української жінки-патріотки, яка понад півстоліття свого сідомого і активного життя незламно несла на собі тягар боротьби світлої України з темними силами царської і червоної Росії. Про неї – цю невеличку, зграбну і худеньку жінку, можна дійсно сказати: «тіло нічтожне – дух животворить».

Коли мова йшла про українську справу, то ніщо не могло спинити її завзяття: ні родина, ні діти, ні переслідування царських жандармів чи большевицьких чекістів, ні тюрми, ні арешти, ні тяжкі умови еміграції, ні персональні втрати майна, ні події приватного життя, ні горе чи втрата близьких. Ніщо не спиняло її енергії в боротьбі за український ідеал, і навпаки, часто «щось» додавало їй якоїсь нової сили для громадської і політичної праці.

...вона вмiла перемагати своє персональне горе і цілком підкорила себе гордій девізі своїх предків «LE DEVOIR AVANT TOUT» («Обов'язок понад усе!»). А цей свій обов'язок вона завжди бачила у праці й боротьбі на користь України».

Юрій Русов

«...Вона, попри свою ніжну толерантну вдачу, любов до дітвори й усього рідного, заєдно горіла бунтом протесту проти всякого поневолення й неправди... Так любить і... ненавидить українська громадянка».

Костянтина Малицька

«...людина, в якій з ранньої юности заговорило серце, вбираючи в себе весь жаль до поневоленого народу. Це налите любов'ю, шляхетне серце розпалило розум, призвало його товариша – логіку і стало на боротьбу з великим всесильним царатом. Всю Вашу істоту огорнув і в ній запанував цей великий дух боротьби, нав'яний нашими широкими степами та славними могилами борців за волю. Настільки цей дух великий, що не злякався соток тисяч жандармів і тисяч тюрем, побудованих для нас на нашій землі. Сміло стали Ви на боротьбу зі страшним жорстоким ворогом, не жаліючи ні свого, ні родинного життя. Здавалось, що царський режим, який панував і давив всею своєю

вагою наш нарід, – був вічний, непоборимий. Та його вже нема, а Ви, слаба тілом і велична духом жінка, яку не зламали ні царські, ні большевицькі тюрми, ні злидні, ні гірке життя на чужині, – Ви є між нами».

Ганна Чернуха

«Широка освіта, дар захоплювати живим словом, доскональне знання французької та англійської мови, живий темперамент, дружність поведінки, здатна скрізь з'єднувати собі щирю симпатію, знаменито кваліфікували Софію Русову до ролі представниці України на міжнародних світових конгресах, педагогічних та жіночих, і цю роль вона виконувала дуже часто і зі щирою самопосвятою з волі українського громадянства впродовж 15-літнього свого побуту на чужині.

...вона численними своїми статтями утримувала український педагогічний світ у курсі того, що нового й кращого творилось по інших країнах на полі навчання й виховання, побуджуючи тим рідну педагогічну думку до життя, руху та поступу.

Ніжна материнська любов до дитини, захоплення працею над її розвитком гармонійно забезпечується в Софії Русової з палкою любов'ю до рідної поневоленої нації».

Яким Ярема

«Життя С.Русової може служити живим прикладом цілої історії українського народу протягом останнього періоду, так міцно ця чужинка з походження зрослась з народнім життям і так щиро ділила всі його радощі та горе».

Михайло Єремійв

«...для таких діячок, як Русова, кожна людина, хто б вона не була, уявляє собою цінність, як одиниця, яка має право на життя і щастя...

...Бувши з походження шведкою, будучи представницею старої європейської культури, Русова кликала Україну на старі шляхи європейського гуманізму. ...чужинці ...як і Русова, помагали Україні йти вперед не тільки широкими людськими шляхами, але разом з тим і шляхами національними».

Вячеслав Лащенко

«Вічно мила, добра, вічно ділова; маленька, худенька – здавалося – вона ніколи не спить, не втомлюється, всім і всіма журиться, однак журби тієї не видно. Прекрасна лекторка, великий педагог, повна знання і досвіду. Здавалося, що вона вічна, безсмертна...».

Ганна Мандрика

«...дрібна, худорлява, незвичайно скромно одягнена постать старшої жінки... Та досить було одного погляду її розумних очей, одного щирого стиску її руки, щоб і не розговорившись із нею, набрати переконання, що це людина непересічної інтелігенції й енергії. Її жваві рухи й молодеча хода робили її на багато літ молодшою і не давали помічати, що роки й важкі переживання посріблили її непокірне волосся, поорали її обличчя зморшками».

Олена Залізняк

«...уособлення простоти і скромности, яка вважала труд, як щось невід'ємне від людини і само собою зрозуміле...»

Пригадую її, – високу, тонку, вічно затягнену в сувору чорну сукню. Мені завжди здавалось, що під цією чорною сукнею пані носить дуже колочу волосяницю, яка ніколи не дає спочити... Це було чи не те саме, що й символ чернечого сану, от як клубук для схимника, – відрішення від життєвої «суєти суєт» і вічна пригадка, що «не одним хлібом жив чоловік».

...Кажуть: не діло освячує людину, а людина освячує діло... своєю самопосвятою, чистотою і любов'ю... Але щоб зберегти любов не тільки до свого діла, не тільки до покровнених по душі, не тільки до свого народу, як вимріяного абстракту, а й до цілого, далекого від ідеалу (щоб не казати більше) навкілля – це уже зовсім щось несусвітнє. А це було у Софії Федорівни. Все ж таки думаю, що Бог ущедрив їй не бачити усього в повному вимірі. Тому ця любов могла промінювати у повсякчасному напруженні, у вічній праці, відбиватися в її білій авреолі сивого волосся, в лагідному усміху і в постійному зверненні до будь-кого: «Любочко!»

Це останнє не була сантиментальність, як так би хтось подумав. Можливо, це була віра в людську душу. Можливо, це була віра в народний геній».

Оксана Лятуринська

«Спогад про моє дитинство в Києві зв'язаний завжди із бабусею. Пам'ятаю її невелику постать. Завжди бадьора, повна енергії, вона зовсім не була подібна на інших бабусь, що були у моїх подруг. Не пам'ятаю, щоб коли-небудь щось її боліло, або щоб вона хворіла. Правда, були у неї зморшки й сиве волосся, як у всіх старих людей. Але завжди в неї було повно планів про громадську роботу, безліч знайомих, все якісь зустрічі й засідання. І тому я дитиною вважала, що моя бабуся якась надзвичайна, не подібна до інших бабусь.

Будучи сама бадьорою й веселою, вона дуже любила дітей і молодь...

Лиш одну розвагу признавала бабуся для себе. Це була гра на фортепіані. Нібито соромлячись, що вона тратить час на таке, казала:

– Ну, я трошки пограю, недовго, бо ще не скінчила писати.

І я сідала слухати. Як гарно грала бабуся! Я завдячую їй те, що вже змалку полюбила музику. І досі вважаю, що ніхто так не вмів передати Шопена, як вона».

Ольга Русова-Базілевська

«Життя Софії Русової – це не тиха пристань кабінету вченої, це терниста дорога людини, що бунтується проти існуючого ладу, проти тяжкого поневолення народу, серед якого довелось їй жити та якому віддала вона з любов'ю свою багату громадянську й наукову працю та свої діти. Життя її – це невпинне поготівля до праці на всіх ділянках. Життя її – це велика посвята жінки й терпіння матері, якій доводилось родити діти по тюрмах, виховувати на засланні та чужині».

М. Ф. [Марія Фуртак]

«...вона – тонкий знаток діточої душі, в першу чергу душі української дитини, – промовляє за тою дитиною на світовій арені як педагог і як українка...».

Костянтина Малицька

«Бабуся віком, але молода душею, повна енергії, глибокої відданості суспільній праці – такою стоїть сьогодні перед нами жінка, мати, бабуся наших визвольних змагань.

...одна з найбільших жінок наших днів – громадський діяч, науковий працівник...».

Аркадій Животко

«Софія Федорівна Русова посвятила всі свої сили, всю невпинну енергію протягом цілого півстоліття боротьбі за кращу долю українського народу, якого вона гаряче полюбила й так стала найліпшою його донькою».

Марія Омельченко

«Взірцева громадянка, не покидаючи своїх обов'язків дружини й матері, – вона всі сили положила, щоб принести цінний вклад у культурне життя українського народу. «В життю кожної шляхотної людини має світити велика ясна зірка: щаслива доля рідного народу», – каже Софія Федорівна. І вона ціле життя тяжким тернистим шляхом йшла за цією зіркою.

С.Ф. прекрасний промовець: захоплюються її лекціями слухачі Укр. Педаг. інституту, і члени міжнародних конгресів захоплюються тими рефератами, що виголошує С.Ф про українські справи, а тим приєднує українському народові прихильників.

С.Ф. виконала величезну літературну та публіцистичну працю і тим внесла цінний вклад у культурну скарбницю українського народу. Понад сто ріжних статей і книжок написала С.Ф – наша невсипуща працівниця».

Марія Омельченко

«Люблячи мистецтво й будучи добре вихованою в естетиці, ця жінка пішла шляхом вищого мистецтва: творити краще життя людське... робити життя кращим в дійсності, щоб краще жити...

Тисячі, мільйони жінок родились, жили і повмирали, не дбаючи про щось більше, як лиш про свій маленький світ – про свою родину. Лиш винятково-чутливі, гострозорі, пильні бачили поза родинною весь народ, яко родину. Чи їх багато? Найбільшими в письменстві нової доби з наших жінок є Ольга Кобилянська, Леся Українка, а в громадсько-виховничій праці Софія Русова. Колись, коли український народ житиме вільно й культурно, згадуватимуть нашу добу відродження і каменярьської праці, то з жінок історія культури відзначить цих – Кобилянську, Л.Українку, Русову, що доложили своєї праці, виводячи народ з культурного дитинства...

Русова у нас така українська Господиня-Мати, що з маленької господині-матері в родині виросла на Господиню-Матір в Народі...

...радісно мені сьогодні, хоч і на чужині, думати, що у нас є ця сивенька Софія Федорівна, що стоїть в моїй уяві, як оця зелена цвітуча гора: вийдеш на неї, а звідти цілий світ видно. Так і Русова: подумаєш над її життям, працею, стражданням, самотністю і негасимістю її духа – то й стає легше жити на світі і розуміти його.

Але як ця зелена гора не знає височини своєї, так і Русова й її подібні, оті великі жінки, не уявляють величі своєї – і тому просто між нами ходять. Про свою «велич» думають і нам вуха пробубнюють лиш маленькі душі, переняті саморекламою, що є єдиним змістом їхнім. А такі, як Русова, остільки переповнені своїм ділом, що нема місця в їх душах для сторонніх речей».

Микита Шаповал

«...велика українська патріотка, вчена й неструджена робітниця на народній ниві Софія Федорівна Ліндфорс-Русова...

Вчіться на примірах минулого, як жити й працювати для майбутнього, а прикладом у цьому хай буде нам... Софія Русова!».

Олена Кисілевська

«Треба подивляти виключну працюватість і продуктивність цієї нашої видатної жінки, яка сила енергії, життя у цієї людини!

...Ось де – справжній приклад для нашої молоді, що дуже часто нині, коли кругом така сила національної праці, апатично позіхає, не знаючи, до чого приложити руки».

М. З. [Мірна Зінаїда]

«Достойна Пані... образ української жінки з високо поетичною прекрасною душею і незломною волею; жінки, яка не знала компромісів там, де була поганьблена честь Народу; матері, яка всі сили свої і своє щастя віддавала на виховання нового, активного, вільного духом покоління, свідомо відданого своїй Нації, своїй Батьківщині».

Лідія Горбачева

«Софія Русова – мати українських дітей».

Дід Хома

«Є люди, які живуть не самою теорією, але й дійсністю. Їх багатогранна душа охоплює широко всі прояви життя. Для них жити – це творити і діяти. Громада для них не абстрактне поняття, а збір живих людей, з крові і кости, з живою душею. Такі люди немов променисті зірки світять навколо себе, закривають оточення, ваблять до себе красою своєї душі. Її теплом. Така є ...Софія Русова. Тим то легко знаходила вона собі щирих друзів не тільки серед своїх людей, а й серед чужинців. В її багатій душі тривке місце займала гаряча любов насамперед до рідного краю й рідного громадянства, але не уважала вона гріхом любити взагалі людей, хто вони не були би, тільки щоб були правдиві люди.

...Важко знайти розгадку, як складалася така відважна істота, що йшла раз вибраним шляхом. Ніжна й добра для других, аж до самопожертви, у власному життю була все проста і скромна. Всею душею віддана своїй вистражданій прибраній Батьківщині – Україні, вона показала високий приклад патріотизму, невсипущої праці для народу, праці такої багатогранної, праці, яку вже тепер оцінити як слід, не так легко.

...вищим наказом для неї, як свідомої громадянки, була праця для рідного краю.

Природа щедро обдарувала Софію Федорівну: музикантка, письменниця, мала вроджені педагогічні здібності й тонку, чутливу душу. До того працьовита, завжди бадьора, вона все знаходила час працювати над собою і займатися літературною працею.

...сильний дух усе підтримував знеможене тіло, а потіху собі находила С.Русова в праці.

Все бадьора й жива, сильна духом і енергійна, дає нам приклад працьовитості й посвяти для рідної справи».

Наталія Дорошенко

«Її запалу до праці, любови до великої ідеї не могли в ній погасити ніякі перешкоди, тюрми та тяжкі життєві обставини; це найяскравіший приклад муравлиної витривалості, яка... йде далі по раз вибраній дорозі до визначеної мети. Її життя – це примір для сучасних і майбутніх працівників. Вона вчить, як вести боротьбу, і вчить, як треба господарити в новій Будівлі, коли настане слухний час. Бачимо її як Каменяра, який увесь свій молодий вік лупає скалу, і бачили ми її при праці в короткий час незалежної Української держави.

...Вона – це тип таких ідеальних робітників, що не хочуть ні слави, ні жадної собі користі, а все життя віддають ідеї. І ніякі переслідування, тюрми, ніякі невігоди життя не зможуть їх викинути з рейок, на які вони раз поставили своє життя.

...Все повна любови й доброї віри, виховує молодь до великого майбутнього, яке може вже й дуже близько перед нами».

Ольга-Олександра Дучимінська

«Палка натура, що прагнула вияву своїх сил в напрямку справедливих домагань для покритого Москвою українського народу, визначила її життєвий шлях...

До самої смерті жвава натура С.Русової, її глибока любов до України вели її інтенсивно діяльним шляхом...

Софія Русова протягом свого довгого життя віддала все своє знання, всі свої сили народові, якого так гаряче любило її серце».

Ніна Ліндфорс-Михалевич

«Наша баба була така маленька, худенька, життєрадісна, енергійна... повна життя і запалу... гарячого переконуючого слова, яке вмiла прекрасно виголосити...

Як приїздила в літі до нас в Алешню, зразу бралась за сільську молодь і дітей. Збирала їх і починала читати, писати. Читала їм оповідання з історії, географії, природознавства.

Не знаю, чи можна було б втримати нашу бабу Нону сьогодні тут, в діаспорі. Напевне була б вона вже в нашому вируючому подіями Києві. Вірна, вщерть повна життя і дії Дочка нашого народу...».

Ніна Л. Михайленко

«Незвичайна щирість чуття, наукова ерудиція, висота моральних принципів, красномовність – все це творить ту популярність, котру С.Ф.Русова має не лише серед українського, а й серед європейського освіченого громадянства, як невтомний борець за визволення й культурне піднесення українського народу, якому вона віддала все своє життя, талант, розум і серце...»

(Дж.: Свобода. – Ужгород, 1931. – Ч. 21. – С. 2-3).

«...визначна українська громадянка, непересічної міри педагогічна діячка, відома нам усім популяризаторка, невсипущий борець за права жінки й людини»

(Дж.: Діло. – Львів, 1936. – Ч. 47. – С. 5).

«...відома і славна громадянка, заслужена національна діячка, педагог і вчена, професор Софія Русова... Бодра, невсипуща працювниця на рідній ниві...»

Ми щасливі, що в своїх рядах маємо таку всіми поважану, таку незломну громадянку, що дає молодшим приклад гарту і посвяти».

(Дж.: Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 4. – С.2).

«Найповажніша, найбільш світла вчена, найкраща народна робітниця...»

...дала нам Русова все, що тільки її багато обдарована природою душа могла дати: жертвенну любов, глибоке знання, працю вченої, виховательки народу і його провідниці, а водночас працю й труди здисциплінованої народної робітниці».

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1936. – Ч. 5 – С. 4-5).

«Велика, досвідчена Громадянка, що вмить орієнтується в кожній громадській роботі, але не тільки в роботі: і в настроях, і ситуації...»

...Добре було нам з Софією Русовою у Львові. Гляділи ми на Неї не тільки з безмежною пошаною, не тільки з гордістю, що Вона наша, так дуже зв'язана з нами, нашою організацією¹²⁵, але і дещо заздрісно. Бо мимоволі насувалося нам кожного дня питання: чи наше покоління, яке по літах може бути внуками Софії Русової, задержить у Її віці ту силу і гарт духа, таку бистроту ума, як Вона?».

(Дж.: Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 7-8. – С. 5).

«Софія Русова мужньо... берегла репрезентації українського жіноцтва на міжнародньому ґрунті й осягала успіхів. Її палке слово, її велика активність пробивали лід офіційного наставлення. Ще й тепер при виступах українок на міжнародніх конгресах чужинки

---

¹²⁵ Союзом українок (О.Дж.)

згадують стареньку «леді», що чудовою французькою мовою вміла обстоювати свої права.

У власному суспільстві, що видвигнуло її на провідне місце, вона була... довгі роки центральною постаттю, справжньою «first lady» своєї країни. Це й виявилось у 1937 р., коли то обрано її почесною головою Світового Союзу Українок у Львові. Жіночий загальний признав у ній тодішню найкращу постать українського жіноцтва.

(Дж.: Наше життя. – Філадельфія, 1955. – Ч. 2. – С. 16).

БІБЛІОГРАФІЯ ПУБЛІКАЦІЙ СОФІЇ РУСОВОЇ¹²⁶

1888

1. Рассказы про Киев и его прошлое. – Херсон: Изд. О. Д. Аспер, 1888. – 61 с.

2. Село Ивановка: (Опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новоросии) // Киевская старина. – 1888. – Т. 23, ноябрь. – С. 51-68.

1893

3. Сестра Катерина: (Рассказ об одной англичанке). – Х.: Харьк. о-во распространения в народе грамотности, 1893. – 30 с.

1894

4. Биография Г. Ф. Квитки (Основьяненко) // Квитка Г. Ф. Сочинения / Григорий Федорович Квитка. – Х.: Изд. Харьк. Уезд. Земства. Тип. Зильберберга, 1894. – Т. 6. – С. III–XLV.

5. Виховник Г. С. Сковорода: біогр. нарис. – Х.: Т-во поширення грамотності, 1894. – 32 с.

6. Странник Григорий Саввич Сковорода: биогр. очерк. – Х.: Изд-во Харьк. о-ва распространения в народе грамотности, 1894. – 32 с.: портр.

1895

7. Братства в Юго-западной Руси: ист. очерк. – Х.: Изд-во Харьк. о-ва распространения в народе грамотности, 1895. – 47 с.

8. Сестра Катерина: (Рассказ об одной доброй англичанке). – Х.: Изд-во Харьк. о-ва распространения в народе грамотности. Тип. Губерн. правления, 1895. – 31 с. – (Издательский комитет Харьковского общества грамотности; № 34).

1897

9. Краткий очерк римских древностей согласно с гимназическими учебными планами и правилами для испытаний / сост. Н. Санчурский [рец.]. – СПб, 1897 // Русская школа – 1897. – № 1. – С. 189-191.

1898

10. Воспитательные идеи Г.С.Сковороды // Русская школа. – 1898. – Т. 1. – С. 40-49.

11. Восточнославянский учительский союз // Русская школа – 1898. – Т. 1. – С. 40-49.

---

¹²⁶ У назви деяких праць С.Русової внесено орфографічні виправлення.

12. Днепр и Приднепровье. – К.: Изд-во С. В. Кульженко. Киев. о-во грамотности, 1898. – 47 [3] с.

1899

13. Странник Григорий Саввич Сковорода: биограф. очерк. – 2-е изд. – Х.: Изд-во Харьк. о-ва распространения в народе грамотности, 1899. – 32 с.: портр.

1901

14. Карл Великий. – 2-е изд. – Х.: Изд-во Харьк. о-ва распространения в народе грамотности. – 1901. – 48 с.

15. Народный язык в народной школе: (письмо из Полтавы) // Русское богатство. – 1901. – № 9. – С. 12-14.

16. Сестра Катерина: (Рассказ об одной доброй англичанке). – 4-е изд. – Х.: Тип. М. Зильберберг и с[ыно]вья, 1901. – 32 с.

1902

17. Братства в Юго-западной Руси: ист. очерк. – 2-е изд. – Х.: Издат. комитет Харьк. о-ва грамотности, 1902. – 47 с.

18. Народник в українській літературі: [І. Котляревський] // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1902. – Т. 17. – Ч. 2. – С. 81-97.

19. Современная провансальская литература // Русская мысль. – Москва, 1902. – № 4. – С. 99-118.

1903

20. Биография Дж. Гарибальди, освободителя Италии. – Ростов на Дону: Изд-во и тип. Н. Парамонова «Донская Речь», 1903. – 36 с.

21. Друзья римского народа братья Гракхи: пер. с малорус. – Ростов на Дону: Изд-во и тип. Н. Парамонова «Донская Речь», 1903. – [2], 28 с.

22. Карл Великий. – 3-е изд. – Х.: Издат. Ком. Харьк. о-ва грамотности, 1903. – 43 с.

23. Литературный Збирник, зложеный на спомын Олександра Коньського (1836 – 1900). Кіев. 1903 г. // Журнал для всех. – Санкт-Петербург, 1903. – № 9. – С. 1147.

24. Поэзия земледельческой жизни // Образование. – Санкт-Петербург, 1903. – № 3. – С. 29-38.

25. Старое и новое в современной малорусской литературе // Русская мысль. – Москва, 1903. – № 12. – С. 191-201.

1904

26. Биография Дж. Гарибальди, освободителя Италии. – 2-е

изд. – Ростов на Дону: Изд-во и тип. Н. Парамонова «Донская Речь», 1904. – 36 с.

27. Божа іскра. Оповідання про Рафаеля. – СПб.: Благотвор. О-во изд. общепользых и дешевых книг, 1904. – 48 с.

28. Гражданские мотивы в малорусской современной поэзии // Русская мысль. – Москва, 1904. – № 8. – С. 83-93.

29. Д.Дорошенко. Народная украинская литература. Сборник отзывов на народные украинские издания, ц. 40 к. С.-Пет. 1904 г. // Южные записки. – Одесса, 1904. – № 38. – С. 59-60.

30. Д.Дорошенко. Народная Украинская литература. Сборник отзывов на народные украинские издания. Спб. 1904 г. Ц. 40 к. Д.Дорошенко. Указатель источников для ознакомления с Южной Русью. Спб. 1904 г. Ц. 40 к. // Ежемесячный журнал для всех. – Санкт-Петербург, 1904. – № 11. – С. 698.

31. И.Франко. Збирнык творив. Т. I и II. В Поти Чола. 1903 р. // Южная Россия. – 1904. – Ч. 6. – С. 50-54.

32. И.Франко. Збирнык творив. Т. I и II. Киев. 1903 г. 65 к. за том // Ежемесячный журнал для всех. – Санкт-Петербург, 1904. – Ч. 6. – С. 382-383.

33. И.Франко: «Южнорусская литература». Энци. Слов. Ефрона и Брокгауза. Полутом 81, стр. 310-326. 1904 г. // Южные записки. – Одесса, 1904. – № 50. – С. 50-53.

34. К 35-летнему юбилею И.С.Левицкого // Южные записки. – Одесса, 1904. – № 53. – С. 1-2.

35. Корханиди. Живое слово // Русская школа – Санкт-Петербург, 1904. – № 1. – С. 11-14.

36. Литературная заметка // Южные записки. – Одесса, 1904. – № 20. – С. 43-47.

37. Литературная заметка. (На вичну память Котляревському. Литературный збирнык. Киев. 1904 р. Ц. 3 р. 50 к.) // Южные записки. – Одесса, 1904. – № 38. – С. 48-53.

38. М.П.Старицкий, малорусский писатель // Ежемесячный журнал для всех. – Санкт-Петербург, 1904. – Ч. 8. – С. 499-500.

39. «На крилах пісень», твори Лесі Українки // Южные записки. – Одесса, 1904. – № 52. – С. 43-47.

40. На счастливых островах Ао-Тео-Роа (Новая Зеландия). – Ростов на Дону: Изд-во и тип. Н. Парамонова «Донская Речь» Парамонова, 1904. – 52 с.

41. Про сиріт. Збірничок для дітей. Харьков. 1903 г. Ц. 10 коп. // Южные записки. – Одесса, 1904. – № 10. – С. 37-39.

42. Сестра Катерина: (Рассказ об одной доброй англичанке). – 5-е изд. – Х.: Тип. Н. Петрова, 1904. – 32 с.

43. Старе і нове у сучасній українській літературі / пер. з рос., передм. та післям. Івана Франка // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1904. – Кн. II. – Том XXV. – С. 65-84.

1905

44. Биография Дж. Гарибальди, освободителя Италии. – Ростов на Дону: Изд-во и тип. Н. Парамонова «Донская Речь», 1905. – 36 с.

45. В стране вольного крестьянства (о Норвегии). – Ростов на Дону: Изд-во и тип. Н. Парамонова «Донская Речь», 1905. – 32 с.

46. Друзья римского народа братья Гракхи: пер. с малорус. – Ростов-на-Дону: Изд-во и тип. Н. Парамонова «Донская речь», 1905. – 28 с.

47. Как болгары добыли себе свободу. – Ростов на Дону: Изд-во и тип. Н. Парамонова «Донская Речь», 1905. – 62 с.

48. Малороссия и национальный вопрос. (По поводу сочинений г-жи Ефименко т. I и II) // Южные записки. – Одесса, 1905. – № 20. – С. 3-4.

49. Памяти М. П. Драгоманова // Русская мысль. – Москва, 1905. – № 8. – С. 50-71.

50. Серед виноградарів південної Франції / С. Русова, Хв. Вовк. – СПб., 1905. – 64 с. – (Благотворительное Общество общепольных и дешевых книг; № 37). – Перед загл. авт.: С. Русова і Хв. Вовк.

51. Швейцария – свободная народная республика. – Ростов на Дону: Изд-во и тип. Н. Парамонова «Донская Речь», 1905. – 32 с.

1906

52. До вчительської української спілки у Петербурзі // Громадська думка. – Київ, 1906. – 19 трав. (№ 114). – С. 1-2.

53. К двадцатипятилетию украинского театра (посвящается глубокоуважаемой М. К. Заньковецкой) // Русская мысль. – Москва, 1906. – № 12. – С. 39-51.

54. Курсы народных учителей в Киеве // Украинский вестник. – Санкт-Петербург, 1906. – № 14. – С. 964-968.

55. Луиза Мишель. Защитница прав французских рабочих. – Ростов на Дону: Изд-во и тип. Н. Парамонова «Донская речь», 1906. – 43 с.

56. Малорусская Хрестоматия «Винок» / сост. Белоусенко. – СПб.: Изд-во Благотвор. О-ва общепользных и дешевых книг, 1905 [рец.] // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1906. – № 2. – С. 22.

57. Современные школьные нужды на Украине // Украинский вестник. – Санкт-Петербург, 1906. – № 2. – С. 115-122.

58. Страна: (відповідь С. Русовой на ст. Лукашевича «Украинские национальные партии») // Громадська думка. – Київ, 1906. – 9 трав. (№ 105). – С. 1-2.

59. Рылеев, певец и мученик свободы. – СПб., 1906. – 30 с.

60. Украинцы на съезде учителей // Украинский вестник. – Санкт-Петербург, 1906. – № 5. – С. 320.

61. Український політичний клуб у Петербурзі // Громадська думка. – Київ, 1906. – 24 січн. (№ 20). – С. 1-2.

62. Український букварь: [граматика і читанка]: по підруч. А. Потебні. – СПб.: Т[оварищес]тво п. ф. «Электро-тип. Н. Я. Стойковой», 1906. – 36 с.: іл. – (Благотворительное Общество общепользных и дешевых книг; № 46).

63. Як люди живуть в (у) Норвегії. – СПб., 1906. – 48 с. – (Благотворительное Общество общепользных и дешевых книг; № 48).

1907

64. Болгарский учительский Союз // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1907. – № 1. – С. 64-67.

65. Восточнославянский учительский союз // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1907. – № 4. – С. 64-67.

66. К национализации школы у вотяков, якутов и татар // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1907. – № 12. – С. 30-35.

67. Национализация школы у разных народностей России // Народный учитель. – [Кишинев](#), 1907. – № 17-18. – С. 4-6.

68. О национальных учительских союзах // Народный учитель. – [Кишинев](#), 1907. – № 6. – С. 1-3.

69. Отзыв о сочинениях В. П. Милорадовича. – СПб., 1907. – 37 с.

70. Первые шаги к национализации народного просвещения в Украине // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1907. – № 10. – С. 44-45.

71. Проект новой свободной школы для Украины // Народный учитель. – Кишинев, 1907. – № 9. – С. 5-9.

72. Хроника национальной школы // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1907. – № 11. – С. 44-47.

73. Южно-Славянский Учительский Союз // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1907. – № 1. – С. 28-32.

74. Южно-Славянский Учительский союз // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1907. – № 4. – С. 64-67.

1908

75. Всеросійський жіночий з'їзд у Петербурзі // Рада. – Київ, 1908. – 16 листоп. (№ 286). – С. 1-2.

76. Из хроники национальной школы различных народов России // Русская школа – Санкт-Петербург, 1908. – № 4. – С. 26-31.

77. К вопросу о белорусской школе // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1908. – № 11. – С. 39-42.

78. Книжка за книжкой М. Слепцовой. – 1907/8. – Сер. 5 [рец.] // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1908. – № 5/6. – С. 15-16.

79. Национализация внешкольного образования у разных народностей России // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1908. – № 11. – С. 242–250.

80. О еврейской национальной школе // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1908. – № 2. – С. 39-42.

81. О национальной украинской школе прежде и теперь // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1908. – № 6. – С. 34-39.

82. Передмова: [до зб. «Поезії М. П. Старицького: 1861–1904»] // Старицький М. П. Поезії / М. П. Старицький. – К.: Друк С. А. Борисова, 1908. – С. 4-5.

83. Популярно-народная украинская литература и учебники // Для народного учителя. – Москва, 1908. – № 14. – С. 18-20.

84. Среди словянских педагогических журналов // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1908. – № 5/6. – С. 23-29.

85. Украинские учебные и популярные издания // Для народного учителя. – Москва, 1908. – № 13. – С. 22-24.

86. Хроника Национальной школы разл. народов России // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1908. – № 2. – С. 26-31.

1909

87. Женщины-писательницы в украинской литературе //

Труды I-го Всероссийского женского съезда при русском женском обществе в С.-Петербурге, 10-16 декабря 1908 г. – СПб., 1909. – С. 153-157.

88. З'їзд «Ліги освіти» // Рада. – Київ, 1909. – 8 січня (№ 5). – С. 2.

89. Николай Васильевич Гоголь: биограф. очерк. – СПб.: Тип. Альтшулера, 1909. – 51 с. – (Библиотека Юного Читателя).

90. О национальной школе в России // Вестник воспитания. – Москва, 1909. – № 2. – С. 167-176.

91. Шевченко и новейшая украинская литература // Вестник Европы. – Санкт-Петербург, 1909. – № 7. – С. 328-338.

92. Як болгари здобули собі свободу? / з рос. мови пер. Олена Охримович. – Львів: Друк Наук. т-ва ім. Т. Шевченко, 1909. – 56 с.: іл. – (Вид-во Т-ва «Просвіта»; Ч. 351).

1910

93. Дитячий сад на національнім ґрунті // Світло. – Київ, 1910. – Кн. 3 (ноябрь). – С. 44-54.

94. Думки М. Драгоманова про освіту // Світло. – Київ, 1910. – Кн. 4 (декабрь). – С. 30-33.

95. К национализации начальной школы на окраинах России. // Вестник воспитания. – Москва, 1910. – № 2. – С. 193-201.

96. Киевская выставка «Детский труд» // Вестник воспитания. – Москва, 1910. – Кн. 5. – С. 166-174.

97. Киевское украинское общество «Просвита» // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1910. – № 9. – С. 70-72.

98. Методы первоначального обучения / [за заг. ред. А. Нечаева] [рец.]. – Изд-во Пед. Акад., 1910 // Світло. – Київ, 1910. – Кн. 3 (ноябрь). – С. 77-80.

99. Народня початкова школа в Бельгії // Світло. – Київ, 1910. – Кн. 1 (сентябрь). – С. 29-36.

100. Национальное искусство // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1910. – № 3. – С. 53-59.

101. Песталоцці-Фребелевський будинок у Берліні // Світло. – Київ, 1910. – Кн. 2 (октябрь). – С. 14-20.

102. Приватна діяльність // Світло. – Київ, 1910. – Кн. 2 (октябрь). – С. 3-6.

103. Спогади про Пирогова // Світло. – Київ, 1910. – Кн. 3 (ноябрь). – С. 18-21.

104. Т.Г.Шевченко и его произведения // Полтавский Земский Календар. – 1910. – Полтава. – С. 27-35.

105. Украинская литература в XIX веке // Украинская литература в XIX веке / История России в XIX веке. – СПб, 1910: Изд. Т-ва «Бр.А. и И.Гранат и К°». – Т. 4. – С.289-317; Т. 7. – С.71-109. + 6 нен. стор.).

106. Украинско-просветительное движение за 1909 год. // Народный учитель. – Москва, 1910. – № 2. – С. 3-4.

107. Франко-арабська школа // Світло. – Київ, 1910. – № 2. – С. 56-58.

1911

108. Беларускі песеннік з нотамі для народных і школьных хороў. Кніжка I. Злажиў Л.М.Роговскій. Цэна 15 кап. [рец.] // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 7 (березень). – С. 63.

109. Бельгийская народная школа на Брюссельской выставке // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1911. – № 2. – С.160-170.

110. В. Чарнолуцкий. Настольная книга по народному образованию. Т. 4 [рец.] // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 9 (май). – С. 8.

111. Вінок. Перша читанка: хрестоматія для дітей мол. дошкіл. віку О. Білоусенка [рец.] // Дошкольное воспитание. – Москва, 1911. – № 5. – С. 454-456.

112. Г. Коваленко. Про кріпацьку неволю, як вона стала і як зникла. – Вид. «Вік». – № 66 [рец.] // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 9 (май). – С. 89-90.

113. Два новых исследования по украиноведению // Вестник воспитания. – Москва, 1911. – № 8. – С. 35-39.

114. Днепр и Приднепровье: очерк. – 2-е изд. – М.: Изд-во кн. склада М. В. Ключкина, 1911. – 48 с.: ил., карт.

115. Дошкольное воспитание. Кн. 1-2. – 1911 г. // Світло. – Київ, 1911. – № 6. – С. 73-74.

116. Е.Чарнолуцкая: Общественныя бібліотеки въ Америке, издание «Шк. и Ж.» [рец.] // Світло. – Київ, 1911. – № 8 (квітень). – С. 74-75.

117. Загальноземський з'їзд в справах народної освіти // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 1 (сентябрь). – С. 33-52.

118. Зачиняев А. Азбука-творчество: психологическая система обучения. – Изд-во Новая Школа, 1910 [рец.] // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 5 (январь). – С. 78-79.

119. М. О. Рубакин: [до 25-річчя літ. діяльн. видат. рос.

літератора-популяризатора] [рец.] // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 8 (апріль). – С. 65-66.

120. Малорусская (украинская) литература // Народная Энциклопедия научных и прикладных знаний. Т.VII: Языкознание и история литературы. – Москва: Харьковское общество распространения в народе грамотности, 1911. – С. 563-597.

121. Новий учительський орган // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 3 (ноябрь). – С. 74-76.

122. Новини французької педагогічної літератури // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 3 (ноябрь). – С. 77-79.

123. О. Олесь. Книжка третя. – К., 1911 [рец.] // Літературно-науковий вісник. – Київ-Львів, 1911. – Т. 56. – С. 614-616.

124. Огляд педагогічних часописів: «Русская школа» за 1910 г.; «Дошкольное воспитание» № 1-2 за 1911 г. // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 6 (февраль). – С. 69-71; 73-74.

125. Огляд педагогічних часописів та журналів («Свободное воспитание») // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 9 (май). – С. 69-74.

126. Отчет «Благотворительнаго общества изд. общепол. и дешевых книг» за 1910 г. // Світло. – Київ, 1911. – № 2. – С. 81-82.

127. Памяти Н.И.Пирогова. Современное значение педагогических идей Н.И.Пирогова. Н.И.Румянцев. Н.И.Пирогов. Его взгляды на природу детей и воспитание // Світло. – Київ, 1911. – № 6. – С. 66-67.

128. Педагогічна виставка // Світло. – Київ, 1911. – № 7. – С. 57-58.

129. Педагогічний журнал «Свободное воспитание»: [огляд] // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 9 (май). – С. 94-96.

130. Початкова географія. – СПб., 1911. – 121 с. – (Благотворительное Общество общепольных и дешевых книг; № 60).

131. Про дитячі цяцьки // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 9 (май). – С. 56-60.

132. Просвітній рух на Україні в 60-х роках // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 6 (февраль). – С. 34-42.

133. «Русская Школа» за 1910 год // Світло. – Київ, 1911. – № 6. – С. 69-71.

134. С. Черкасенко. Маленький Горбань та інші оповідання. Вид. «Укр. Учит.» К. ц. 40 к. [рец.] // Світло. – Київ, 1911. – № 4. – С. 70.

135. Семейное воспитание (про журнал) [рец.] // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 3 (ноябрь). – С. 81.

136. Серед російських педагогічних журналів [рец.] // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 4 (декабрь). – С. 72-76.

137. 40-летие Харьковского общества грамотности // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1911. – Кн. 5/6 (январь – февраль). – С. 38-44.

138. Т. Г. Шевченко. Маленький Кобзар. – Вид. Благотвор. Ова из общепольных и дешевых книг, 1911. – № 62 [рец.] // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 9 (май). – С. 90

139. Т. Шевченко. Малий Кобзарь для дітей. З малюнками. Вид. «Українськ. Учитель». К. 1911. Ціна 20 коп. [рец.] // Світло. – Київ, 1911. – № 7 (березень). – С. 61-62.

140. Тарас Григорьевич Шевченко: украинский народный поэт: его жизнь и произведения. – СПб.: Сотрудник, 1911. – 80 с.

141. Українські земства в справі заведення народної освіти // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 3 (ноябрь). – С. 32-47.

142. Учительська анкета на Полтавських курсах // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 3 (ноябрь). – С. 68.

143. Черкасенко С. Маленький горбань та інші оповідання. – К.: Укр. учитель, 1911 [рец.] // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 4 (декабрь). – С. 63.

144. Шевченко – учитель гуманизма // Вестник воспитания. – Москва, 1911. – № 2. – С. 84-94.

145. Шкільні екскурсії і їх значення // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 8 (апріль). – С. 25-34.

146. Шкільні свята: [відгук на ст. Х. Д. Алчевської «Школьные праздники»] // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 9 (май). – С. 85-86.

147. «Школа и Жизнь» // Світло. – Київ, 1911. – Кн. 7. – С. 71-73.

1912

148. А.Б. и В.Минервины. Малыши за работой и руководство к преподаванию по этой книге. Изд. Горбунова-Посадова // Світло. – Київ, 1912. – № 7 (березень). – С. 65-67.

149. Беларускі Календар. 1912. Вільня, цена 15 коп. выд. «Нашае Нівы» [рец.] // Світло. – Київ, 1912. – № 5 (январь). – С. 67-68.

150. Всеволодъ Флеров. Ясное утро. Книга для класснаго чтения. Первая книга после букваря, ц. 25 к. 1911 г. [рец.] // Світло. – Київ, 1912. – № 5 (январь). – С. 64.
151. До сучасного становища народного учителя // Світло. – Київ, 1912. – Кн. 6 (февраль). – С. 36-43.
152. Е. Фортунатова и Шлегер. Зрительный диктант. Первые шаги. – Изд-во Горбунова-Посадова; А. Б. и В. Минервины. Малыши за работой и руководство к преподаванию по этой книге. – Изд-во Горбунова-Посадова [рец.] // Світло. – Київ, 1912. – Кн. 7 (март). – С. 66-67.
153. Е.Звягинцев. Народная жизнь и школа. Статьи по вопросам преподавания в начальной школе. Вып. I. Ц. 40 к. 1912 г. [рец.] // Світло. – Київ, 1912. – № 5 (январь). – С. 64-66.
154. Жан-Жак Руссо (1712 – 1912) // Світло. – Київ, 1912. – Кн. 1 (сентябрь). – С. 6-14.
155. З російської педагогічної преси // Світло. – Київ, 1912. – Кн. 8 (апріль). – С. 66-69.
156. Издания «Украинского учителя» (о книгах для самых маленьких на украинском языке) // Дошкольное воспитание. – Москва, 1912. – № 1. – С. 62-63.
157. Каталог книг для детского чтения // Світло. – Київ, 1912. – Кн. 2 (октябрь). – С. 86-87.
158. Націоналізація дошкільного виховання. – Львів: Українська школа, 1912. – 19 с.
159. Націоналізація дошкільного виховання // Світло. – Київ, 1912. – Кн. 4 (декабрь). – С. 15-26; 1913. – Кн. 5. – С. 15-22.
160. Национальный вопрос в европейском освещении // Украинская жизнь. – Москва, 1912. – № 10. – С. 78-83.
161. «Общее дело» // Світло. – Київ, 1912. – Кн. 1 (сентябрь). – С. 67-69.
162. Огляд журналів з російської педагогічної преси // Світло. – Київ, 1912. – № 8. – С. 66-69.
163. Одно слово правды за євреїв (судові ритуальні єврейські справи). – СПб.: Вид-во В. Яковенко, 1912. – 32 с.
164. П. Лесгафт та його педагогічні ідеї // Світло. – Київ, 1912. – Кн. 9 (май). – С. 16-25.
165. Пам'яті О. О. Андрієвського // Світло. – Київ, 1912. – Кн. 7 (март). – С. 41-44.
166. Русские учителя за границей. Год 3-й. Москва. 1912. Ц 50

к. // Світло. – Київ, 1912. – № 6. – С. 65-67.

167. Современная украинская лирика // Украинская жизнь. – Москва, 1912. – Кн. IV. – С. 43-52; кн. V. – С. 43-48.

168. Становище початкової освіти в Київському земстві // Світло. – Київ, 1912. – Кн. 5 (январь). – С. 56-57.

169. 60-літні роковини «Хатини дядька Тома» // Світло. – Київ, 1912. – Кн. 8 (апріль). – С. 22-26.

170. Як люде живуть у Норвегії. – СПб.: Тип. училища глухонемых, 1912. – 48 с.

1913

171. Библиотека народного учителя / под ред. Н. Румянцева // Світло. – Київ, 1913. – Кн. 1 (сентябрь). – С. 71-72.

172. В оборону казки // Світло. – Київ, 1913. – Кн. 7 (март). – С. 3-8.

173. Дещо про сербську сучасну літературу // Літературно-науковий вісник. – Київ-Львів, 1913. – Т. 64. – С. 351-359.

174. Дещо про сучасне французьке красне письменство // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1913. – Кн. VI. – Том LXIII. – С. 486-489.

175. Дитячий садок на селі // Світло. – Київ, 1913. – Кн. 3 (ноябрь). – С. 70.

176. Драматичні твори С.Черкасенка // Сяйво. – Київ, 1913. – Кн. 1. – С. 17-19.

177. Дошкільне виховання // Світло. – Київ, 1913. – Кн. 1 (сентябрь). – С. 20-26; кн. 2 (октябрь). – С. 42-49; кн. 3 (ноябрь). – С. 7-14.

178. Елачич Е. Сборник статей по вопросам детского чтения, 1912 [рец.] // Світло. – Київ, 1913. – Кн. 4 (декабрь). – С. 73-74.

179. З біжучого життя: [промова на з'їзді жін. освіти й родин. виховання] // Світло. – Київ, 1913. – Кн. 5 (январь). – С. 56-62.

180. Золотарев С. А. Очерки по истории педагогики на Западе и в России. – СПб, 1910 [рец.] // Світло. – Київ, 1913. – № 7 (март). – С. 3-8.

181. Ідейні підвалини школи // Світло. – Київ, 1913. – Кн. 8 (апріль). – С. 33-38.

182. К национализации начальной школы на окраинах России // Вестник воспитания. – Москва, 1913. – Кн. 2 (октябрь). – С. 193-201.

183. К 40-летнему юбилею Юго-Западного Отдела

Императорского Географического Общества // Украинская жизнь. – Москва, 1913. – № 11. – С. 28-40.

184. М. Драгоманов. Про українських козаків, татар та турків, вид. «Криниця», Київ № 10, ц. 10 коп. // Світло. – Київ, 1913. – № 4. – С. 73.

185. На з'їздах жіночої освіти й родинного виховання // Світло. – Київ, 1913. – Кн. 5 (январь). – С. 56-62.

186. На лекціях Єлачича // Світло. – Київ, 1913. – Кн. 7 (март). – С. 33-35.

187. Народное Образование // Світло. – Київ, 1913. – № 8 (квітень). – С. 70-71.

188. Націоналізація дошкільного виховання. – К.: Друк. 1-ї Друкар. спілки], 1913. – 19 с.

189. Націоналізація дошкільного виховання. – К.: Укр. школа, 1913. – 20 с.

190. Негайна потреба // Сяйво. – Київ, 1913. – Ч. 2. – С. 33-35.

191. О современных национальных вопросах // Украинская жизнь. – Москва, 1913. – № 10. – С. 65.

192. Огляд російських педагогічних журналів // Світло. – Київ, 1913. – Кн. 8 (апріль). – С. 68-71.

193. Педагогическое Обозрение // Світло. – Київ, 1913. – Ч. 8. – С. 68-70.

194. Сербский сборник: повести и рассказы / пер., предисл. С. Русовой. – М.: «Польза» В. Антик и К.°, [1913]. – 203 с. – (Универсальная библиотека; № 915-916). (Перевидання у 1915 і 1916 рр.)

195. Українські дитячі книжки // Світло. – Київ, 1913. – Кн. 4 (декабрь). – С. 43-47.

196. Украина в европейской прессе // Украинская жизнь. – Москва, 1913. – Кн. V (май). – С. 72-74.

197. Чепига Я. Проблемы виховання й навчання. Кн. 1. – К., 1913 [рец.] // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1913. – № 11. – С. 28-29.

198. Что читать по украинской истории и литературе? – СПб., 1913. – 11 с. – (Серия библиографических указателей; № 3).

199. Шевченко и украинское общество 60-х годов // Украинская жизнь. – Москва, 1913. – Кн. 2. – С. 35-53.

1914

200. Жінка в поезії Шевченка // Літературно-науковий

вісник. – Львів-Київ, 1914. – Т. 65. – С. 242-247.

201. З з'їзду учителів (1-й Всеросійський з'їзд по народній освіті) // Світло. – Київ, 1914. – Кн. 5 (январь). – С. 6-19.

202. К подготовке народных учителей // Учитель и школа. – Санкт-Петербург, 1914. – № 5 (январь). – С. 20-23.

203. Мати в поезії Шевченка // Світло. – Київ, 1914. – Кн. 6 (февраль). – С. 25-29.

204. Нова школа. – К.: [Друк. 1-ї Друкар. спілки, 1914]. – 24 с. (Українська педагогічна бібліотека / під ред. С. Черкасенка; № 4).

205. Нова школа // Світло. – Київ, 1914. – Кн. 7/8 (март – апріль). – С. 1-16.

206. Новини нашої літератури: О. Олесь. Драматичні етюди // Літературно-науковий вісник – Львів-Київ, 1914. – Т. 65. – С. 280-283.

207. Олександра Ковальська (некролог) // Світло. – Київ, 1914. – Кн. 1 (сентябрь). – С. 56-62.

208. Республіка молоді в Америці // Світло. – Київ, 1914. – Кн. 7/8 (март – апріль). – С. 66-73.

209. Ручна праця в національній школі: (доклад, прочитаний в іногородчеській комісії 1-го загального російського з'їзду учителів, 23-30 грудня 1913 р.) // Світло. – Київ, 1914. – Кн. 6 (февраль). – С. 61-62.

210. Серед педагогічних російських журналів // Світло. – Київ, 1914. – № 5. – С. 74-76.

211. Французькі «Національні Анналі» кн. VII-X за 1913 р. і I-II за 1914 р. [рец.] // Літературно-науковий вісник. – Львів-Київ, 1914. – Т. 65. – С. 602-607.

212. Французькі літні колонії для школярів // Світло. – Київ, 1914. – Кн. 5 (январь). – С. 39-44.

1915

213. Влияние окружающей среды в деле воспитания // Вестник воспитания. – Москва, 1915. – № 3. – С. 163-177.

214. Культурно-просветительные украинские организации в Галиции // Украинская жизнь. – Москва, 1915. – Ч. 2. – С. 32-43.

215. Национализация внешкольного образования у разных народностей России // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1915. – № 3. – С. 240.

216. О современных национальных вопросах // Украинская жизнь. – Москва, 1915. – Ч. 10. – С. 65-75.

1916

217. Дошкольное воспитание в деревне // Вестник воспитания. – Москва, 1916. – № 7. – С. 133-145.

218. Иностранческая школа и ея запросы / Иностранческая школа: Сборник статей и материалов по вопросам иностранческой школы под общей редакцией Г.Т.Тумима и В.А.Зеленко. – Петроград: Изд. Н.П. Карбасникова, 1916. – С. 18-27.

219. Національні відносини в Бельгії. – Катеринослав: [Укр. вид-во], 1916. – 20 с. – (Українське видавництво в Катеринославі; № 1).

220. О национальной школе // Украинская жизнь. – Москва. – 1916. – Ч. 1. – С. 10-13.

221. Сказка и её роль в детской жизни // Вестник воспитания. – Москва, 1916. – № 5. – С. 146-165.

222. Украинская детская литература: (доклад, прочитаний 22-го декабря на заседании Черниговского отдела «Петроградского родительского кружка») // Украинская жизнь. – Москва, 1916. – № 10/11. – С. 118.

223. Як люде живуть в Норвегії і інші оповідання. – Jersey City: Друк. «Свободи», 1916. – 63 с.

1917

224. В.Чередниченко. Захистки для селянських діток улітку. Укр. видавництво в Катеринославі. Ц. 30 к. // Вільна українська школа. – Київ, 1917. – № 2 (жовтень). – С. 122.

225. Видання Педагогічного Бюро Полтавського Губернського Земства // Вільна українська школа. – Київ, 1917. – № 2 (жовтень). – С. 119.

226. Від відділу позашкільної освіти при генеральному секретаріаті // Вільна українська школа. – Київ, 1917. – № 1. – С. 42-47.

227. Головна Управа // Вільна українська школа. – Київ, 1917. – № 1 (вересень). – С. 46-47.

228. «Дзелень-Бом!»: зб. віршів для діток дошк. віку / передм. С. Ф. Русової; вступ, ст. В. Чередниченко. – 2-ге вид. – Катеринослав: [Укр. вид-во], 1917. – 134 с.

229. Дітські пісні, казки й загадки / зложив М. Лободовский, рисунки П. Холодного. – Вид. Укр. Тов. Шкільної Освіти [рец.] // Вільна українська школа. – Київ, 1917. – № 1. – С. 58.

230. Єднання вчителів // Нова рада. – Київ, 1917. – 21 квітня. – С. 5.

231. На день реформи Шкільних Округ // Вільна українська школа. – Київ, 1917. – № 3/4. – С. 178-179.

232. Націоналізація школи // Вільна українська школа. – Київ, 1917. – № 1. – С. 3-7.

233. Національні відносини в Бельгії / написала С. Русова; Богдан Хмельницький в Галичині / написав Іван Крип'якевич. – Вінніпег, Манітоба: Накладом «Канадійского Фармера», 1917. – 32 с. – (Б-ка «Канадійского Фармера»; Рік 1917, чис. 2).

234. Нова школа. – 2-ге вид. – К.: Укр. школа. Друк. т-ва «Час», 1917. – 20 с. – (Українська Педагогічна Бібліотека; № 4).

235. Передмова до читанки «Дзелень-Бом» // Вільна українська школа. – Київ, 1917. – № 2. – С. 89-91; № 3-4. – С. 166-169.

236. Поезія самотності: (з приводу п'ятої книжки поезії О. Олеся) [рец.] // Літературно-науковий вісник. – Київ, 1917. – Т. 68. – С. 92-95.

237. Позашкільна освіта // Вільна українська школа. – Київ, 1917. – № 2. – С. 89-91; № 3-4. – С. 166-169; № 8-9. – С. 226-227.

238. Позашкільна освіта: засоби її переведення. – К.: Дзвін, 1917. – 87 с.

239. Про колективне і групове читання. – К.: Укр. школа. Друк. т-ва «Час», 1917. – 20 с. – (Українська Педагогічна Бібліотека; № 12).

240. Український букварь / по підруч. А. Потебні. – 2-ге вид. – Полтава: Електрич. тип. М. Г. Амчиславського, 1917. – 32 с.: іл. – (Вид-во Полтавської спілки споживчих товариств).

241. Чехія та її національне відродження. – Катеринослав: Укр. вид-во, 1917. – 30 с. – (Українське видавництво в Катеринославі).

242. Що то є автономно-федеративний лад. – К.: Вид-во Т-ва «Стара Громада». Друк. Акц[іонер] Т-ва «П. Барській», 1917. – 40 с. – (Видавництво Товариства «Стара Громада»; № 1).

1918

243. Брат і Сестричка; Семеро гайворонів: пер. з чес. / мал.: К. А., Ю. Р. – К.: Вид. Т-во «Волошки», 1918. – 32 с.

244. Данилевский и Богомоллов. Народные Дома, как культурно-просветительные центры. Изд. «Союз». Харьков. 1918 г.

6 р. 50 к. (3-е издание) [рец.] // Вільна українська школа. – Київ, 1918. – № 2 (вересень). – С. 132-133.

245. Дещо з філософії виховання // Вільна українська школа. – Київ, 1918. – № 10. – С. 306-316.

246. Дошкільне виховання. – Катеринослав: Укр. вид-во, 1918. – 162 с.

247. Е.Шарлеман. Охороняте рідну природу! Вид. «Союз» в Харькові, під ред. проф. Талієва. Ц. 1 р. // Вільна українська школа. – Київ, 1918-19 шк. р. – № 4 (листопад). – С. 262-263.

248. М. П. Драгоманов, його життя й твори. – К., 1918. – 45 с.: портр.

249. Методика початкової географії. – К.: Українська школа, 1918. – 31 с. – (Українська Педагогічна Бібліотека).

250. Микола Вороний: [до 25-ліття його творчості] // Літературно-науковий вісник. – Київ, 1918. – Т. 72. – С. 28-30.

251. Микола Лисенко: [промова на концерті, присвяч. пам'яті М. В. Лисенка] // Вільна українська школа. – Київ, 1918. – № 4. – С. 233-235.

252. Нарада по дошкільному вихованню // Нова Рада. – Київ, 1918. – № 112. – 12 липня (29 червня). – С. 1.

253. Н.Романович-Ткаченко. Життя людське. Оповід. Вид. «Сіяч» 1918 р. Ц. 4 крб. 45 коп. // Вільна українська школа. – Київ, 1918-19 шк. р. – № 6-7 (січень-лютий). – С. 80.

254. Перша читанка для дорослих: для вечірніх і недільних шкіл. – К., 1918. – 47 с.

255. Позашкільна освіта. Засоби переведення: лекції, читані на позашкільному факультеті Київського педагогічного інституту. – К.: Дзвін, [1918]. – 88 с. – (Українська школа. Українська Педагогічна Бібліотека).

256. Початкова географія. – 3-тє вид., виправл. – Умань; [К.]: Друкар, 1918. – 118 с.

257. Початкова географія / під ред. географ. комісії Т-ва Шкільної освіти. – 2-ге вид. – К.: Друкар, 1918. – 45 с.

258. Початковий підручник французької мови задля самонавчання і перших класів гімназій з французько-українським словарем. – Вінниця: [Вид. Вінниц. Просвіти], 1918. – 97 с.

259. Привітання д. Кащенкою // Вільна українська школа. – Київ, 1918-19 шк. р. – № 4. – С. 240.

260. Про юнацькі спілки // Вільна українська школа. – Київ, 1918-19 шк. р. – № 4. – С. 240.

261. Про колективне та групове читання. – К.: Українська школа, 1918. – 20 с.

262. Спомини про перший театральний гурток у Києві // Літературно-науковий вісник. – Київ, 1918. – Т. LXXI. – Квітень-травень-червень. – С. 104-107.

263. Федеративна ідея в творах Шевченка // Вільна українська школа. – Київ, 1918. – № 7. – С. 97-101.

264. Центральне Бюро В.У.С. подало до ради Професорів Українського Державного Університету таку докладну записку // Вільна українська школа. – Київ, 1918-19 шк. р. – № 3. – С. 173-174.

265. Шевченко і малі діти // Вільна українська школа. – Київ, 1918. – № 7. – С. 114-115.

266. Український букварь / по підруч. А. Потебні. – 3-тє вид. – К.: Союзбанк, 1918. – 32 с. – (Всеукраїнське Учительське Видавниче Товариство «Всеувито»).

267. Федеративна ідея в творах Шевченка // Вільна українська школа. – Київ, 1918. – № 7. – С. 97-101.

1919

268. В дитячому садку: з змінами літературної комісії при дошкільному підвідділі. – Полтава: Вид. Від. Нар. Освіти при Полтав. Виконкомі Ради Р. С. і Ч. Д., 1919. – 20 с.

269. До культурного об'єднання з Галичиною // Република. – Станиславів, 1919. – 20 квіт. (Чис. 67). – С. 13-14.

270. Сенкевич Г. Івась-музика / пер. С. Русова. – Вінниця, 1919. – 17 с.

271. Серед рідної природи: зб. оповідань / мал. Ю. Русова. – Катеринослав; Ляйпціг: Укр. вид-во, 1919. – 80 с.: іл.

272. Среди славянских педагогических журналов // Русская школа. – Санкт-Петербург, 1919. – № 1. – С. 23-24.

273. Український букварь / по підруч. А. Потебні. – 4-тє вид. – К., 1919. – 32 с.

1920

274. Голуби м. Венеції: Італійська легенда // Ранок. – Кам'янець на Поділля, 1920. – Ч. 1. – С. 25-29.

275. Григорій Савич Сковорода: біогр. нарис / пер. з московської мови М. Л. [М. П. Левицький]. – Катеринослав: Вид. Союзу Спожив. Т-в. [Друк. І. Б. Вісьмана], 1920. – 16 с.

276. Кіт у чобітках. (Переклала баба Нона) // Ранок. – Кам'янець на Поділля, 1920. – Ч. 1. – С. 32-36.

277. Срібні шишки. (Німецька народня казка). Переклала С.Р. // Ранок. – Кам'янець на Поділля, 1920. – Ч. 1. – С. 29-31.

1921

278. В Кам'янецькому університеті: враження з останніх часів // Українська трибуна. – Варшава, 1921. – Ч. 194. – С. 2-3.

1922

279. Географія. II: Західна Європа: підручник складений по діяльному методу для єдиної школи. – Х.; К.; Відень; Ляйпціг: Вукопспілка, 1922. – VIII, 202 с.

280. Географія. III: позаєвропейські краї. – Х.; К.; Відень; Ляйпціг: Вукопспілка, 1922. – [2], 111 с.

281. З Відня до Гаги. (Вражіння з поїздки на Всесвітній жіночий Конгрес) // Нова Україна. – Прага, 1922. – Ч. 6. – С. 25-28; Ч. 7. – С. 14-18.

282. Дмитро Маркевич (посмертна згадка) // Літературно-науковий вістник. – 1922. – Т. 78. – С. 30-36.

283. Народні бібліотеки й читальні в Чехії // Українське книгознавство. – 1922. – Ч. 3. – С. 4-15; Народня просвіта. – Львів, 1923. – Ч. 1. – С. 2-6

284. Наша дитяча література // Нова Україна. – Прага, 1922. – Ч. 16-18. – С. 96-100.

285. Освіта в Чехословацькій республіці // Нова Україна. – Прага, 1922. – Ч. 10-11. – С. 35-38.

286. Педагогічні основи нової школи // Український сурмач. – Щипйорно, Каліш, 1923. – Ч. 51. – С. 2-3; ч.53. – С. 2-3.

287. Природознавство в сучасному вихованні // Світло. – Львів, 1922. – Ч. 4-6. – С. 79-83.

288. Свята на чужині // Українська трибуна. – Варшава, 1922. – Ч. 12. – С. 3.

289. Свято єднання і братолюбія // Нова Україна. – Прага, 1922. – Ч. 8-9. – С. 60-61.

290. Серед рідної природи: оповідання / мал. Ю. Русова. – Катеринослав; Ляйпціг: Укр. вид-во, 1922. – 80 с.

291. Стан сучасної освіти у різних краях світа // Світло. – Львів, 1922. – Ч. 7-12. – С. 137-143.

292. Я. С. Степовий // Українська трибуна. – Варшава, 1922. – Ч. 8. – С. 3.

1923

293. Воробчик. – Ужгород, 1923. – 8 с.
294. Два міжнародні конгреси // Нова Україна. – Прага, 1923. – Ч. 10. – С. 159-164.
295. До Риму на два конгреси // Нова Україна. – Прага, 1923. – Ч. 6. – С. 229-241.
296. До українських родин // Український сурмач. – Щипйорно, Каліш, 1923. – Ч. 46. – С. 8.
297. Єдина діяльна (трудова) школа: вступна лекція на катедру педагогіки. – Катеринослав; Ляйпціг: Укр. вид-во, 1923. – 53 с.
298. Жіночий конгрес у Римі // Нова Україна. – Прага, 1923. – Ч. 6. – С. 176-177.
299. Курс французької мови для студентів Української Господарської Академії в Подебрадах. – Подебради: Вид-во при Укр. госп. академії, 1923. – 349 с.
300. Курс французької мови. – Подебради: Вид-во при Укр. госп. академії, 1923. – 357 с. – (Ч. 31).
301. Михайло Обідний. – Нерозцвілі ранки. Поезії. В-во «Новгра», 1923 р. [рец.] // Нова Україна. – Прага, 1923. – Ч. 10. – С. 178.
302. На чужині і дома: лист із Праги // Трибуна України. – Варшава, 1923. – № 5-7. – С. 118-119.
303. Нова школа соціального виховання. – Берлін: Вид-во Вировий, 1923. – 150 с.
304. Освіта на Україні в большевицькім освітленню // Нова Україна. – Прага, 1923. – Ч. 5. – С. 146-153; ч. 6. – С. 146-151.
305. Пам'яті Е. Ренана // Нова Україна. – Прага, 1923. – Ч. 12. – С. 161-162.
306. Педагогічні основи нової школи // Український сурмач. – Щипйорно, Каліш, 1923. – Ч. 51. – С. 2-3; Ч. 53. – С. 2-3.
307. Стан сучасної освіти в ріжних краях світа // Світло. – Львів, 1923. – Ч. 7-12. – С. 137-143.
308. Чому я опинилася на еміграції // Трибуна України. – Варшава, 1923. – Ч. 1. – С. 14-16.
309. Школа українських пластунів, Щепйорно, 1923 // Нова Україна. – Прага, 1923. – Ч. 7/8. – С. 336.

1924

310. Лист з Копенгаги: з'їзд жіночих інтернаціональних рад // Діло. – Львів, 1924. – Ч. 163. – С. 1-2.

311. Нова школа соціального виховання. – Катеринослав; Ляйпціг: Укр. вид-во за допомогою укр. громад. к-ту в Ч. С. Р., 1924. – 151 с.

312. Теорія педагогіки на основі психології. – Прага: Укр. Громад. Вид. фонд «Сіяч», 1924. – 369 с.

313. Теорія і практика дошкільного виховання. – Прага: Укр. Громад. Вид. фонд «Сіяч», 1924. – 125 с.

1925

314. Дещо про сучасну дитячу книжку // Рідна школа. – Львів, 1925. – Ч. 2. – С. 21-22.

315. Дидактика. – Прага: Укр. Громад. Вид. фонд «Сіяч», 1925. – 191 с.

1926

316. Бюлетень Міжнародн. Університетського життя. Bulletin de L'Office International de Renseignements Universitaires. Geneve. V. 2-5.1925. // Суспільство. – Прага, 1926. – Ч. III-IV. – С. 146-150.

317. Виховання і соціологія Дюркгейма // Суспільство. – Прага, 1926. – Ч. 3/4 – С. 139-142.

318. Марія Омельченко. Вибір фаху, 1925 [рец.] // Українська школа. – Львів, 1926. – Зш. 13-14. – С. 53.

319. Правила й програми для вступу до Інститутів, Технікумів, Рабфаків та профшкіл УСРР на 1925 – 1926 рр. // Нова Україна. – Прага, 1926. – Ч. 3-4. – С. 151-152.

320. Спомини про празьке видання творів Т. Шевченка // Спудей. – Прага, 1926. – Ч. 4. – С. 30-32.

321. Український дитячий притулок в Горних Черношицях // Нова Україна. – Прага, 1926. – Ч. 5-6. – С. 83-85.

322. Що пишуть до нас і про нас? (деякі виїмки з листів до нас) // Жіноча доля. – Коломия, 1926. – Ч. 9. – С. 2.

1927

323. А.Животко (А.Пуховський) «Народня Просвіта» (Порадник позашкільної освіти). Ужгород, 1927. Ст. 93 (Бібліотека «Робітничої Академії» в Ужгороді, ч. 7) [рец.] // Народня Просвіта. – Львів, 1927. – Ч. 5-6. – С. 85-86.

324. Діяльність норвезьких жінок // Жіноча доля. – Коломия, 1927. – Ч. 11. – С. 8.

325. Колись і тепер // В 25 роковини Української Захоронки. – Львів, 1927. – С. 15-21.

326. «Наш Світ», Альманах «Жіночої Долі». Коломия. 1927 р. // Нова Україна. – Прага, 1927. – С. 115.

327. Націоналізм та інтернаціоналізм у вихованні // Наш світ: альм. «Жіночі Долі» з дод. календаря на рік 1928. – Коломия, 1927. – С. 55-58.

328. Нова книга про жидів на Сході Європи // Нова Україна. – Прага, 1927. – Ч. 8/9. – С. 58-64.

329. Нові методи дошкільного виховання. – Прага: Укр. Громад. Вид. фонд «Сіяч», 1927. – 112 с.

1928

330. Зернятко: пер. з англ. // Молоді каменярі (Додаток до «Громадського голосу»). – Львів, 1928. – Ч. 4. – С. 2-4.

331. Парова машина // Молоді каменярі (Додаток до «Громадського голосу»). – Львів, 1928. – Ч. 1. – С. 2.

332. Український «Дитячий Притулок» в Чехословацькій Республіці // Жіноча доля. – Коломия, 1928. – Ч. 8. – С. 11.

333. Clare Cheridan / Across Europe with Satanella. New York. 1925 (Через Європу на Сатанеллі) // Нова Україна. – Прага, 1928. – Ч. 1/3. – С. 72-73.

334. Як ми подорожуємо на воді? // Молоді каменярі (Додаток до «Громадського голосу»). – Львів, 1928. – Ч. 1. – С. 22-23.

1929

335. Бойовничий нахил // Для Неї – все!: альм. «Жіночої Долі» з дод. календаря на 1930. – Коломия, 1929. – С. 36-38.

336. Діточі малюнки // Нова хата. – Львів, 1929. – № 12. – С. 1-2.

337. До Верховного Комісаріату в справах еміграції при Лізі Націй [С.Русова та ін.] // Вільна спілка. – Прага-Львів, 1927-1929. – Зб. 3. – С. 166-168.

338. Конгрес Освітніх Товариств // Діло. – Львів, 1929. – Ч. 172. – С. 1-2.

339. Конгрес Світового Союзу Освітніх Товариств // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1929. – Ч. 7-9. – С. 25-26.

340. Пам'яті лицарів. (Спогади) // Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1930. – Львів, 1929. – С. 8-10.

341. Педагогічний рух // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1929. – Ч. 7-8-9. – С. 25-26.

342. По всіх світах: Мандрівка з дітками як вступ до географії (Переклад Софії Русової) // Пчолка. – Ужгород, 1929. – Ч. 1. – С. 20-21.

343. Рабіндранат Тагор – виховник // Український Високий Педагогічний Інститут імені М. Драгоманова: Науковий Збірник. – Прага, 1929. – Т.1. – С. 293-304.

344. Резолюція Н.У. Ради 28 Червня 1929 р. про безправне становище укр. народу [С.Русова та ін.] // Вільна спілка. – Прага-Львів, 1927-1929. – Зб. 3. – С.168-169.

345. Суспільні питання виховання // Життя і знання. – Львів, 1929. – № 2. – С. 161-163.

346. Текст меморандуму, надісланого на ім'я президента ЧС Республіки [С.Русова та ін.] // Вільна спілка. – Прага-Львів, 1927-1929. – Зб. 3. – С. 161-164.

1930

347. Дивний звір – хижак // Світ дитини. – Львів, 1930. – Ч. 2. – С. 33-37.

348. Зміст меморандуму Народної Української Ради до Ліги Націй [С.Русова та ін.] // Українська кореспонденція. – Прага, 1930. – Ч. 2. – С. 4-7.

349. Наталія Кобринська // Народознавство: зб. відділу Народознавства Українського Соціологічного Інституту в Празі. – Прага, 1930. – Т. 1-3. – С. 269-287.

350. Пам'яті В.О. О'Коннор-Вілінської // Українська кореспонденція. – Прага, 1930. – Ч. 34. – С. 9-10.

351. Пам'яті лицарів (спогади) // Дніпро: календар-альманах на звичайний рік 1930. – Львів, 1929. – С. 8-10.

352. Протест Жіночої Національної Української Ради. (Ухвалений президією Ради 23. X. 1930) [С.Русова та ін.] // Українська кореспонденція. – Прага, 1930. – Ч. 12. – С. 4.

353. Резолюція Українського Академічного Комітету проти польських насильств над українською культурою в Галичині [С.Русова та ін.] // Українська кореспонденція. – Прага, 1930. – Ч. 27. – С. 5.

354. Соціальне виховання. Його значення в громадському житті (Виклад у Семінарі в «Українському Інституті Громадознавства» в Празі) // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1930. – Ч. 1. – С. 4-9; Ч. 2. – С. 36-44; Ч. 3. – С. 65-68.

355. Сучасна мрія виховання// Життя і знання. – Львів, 1930. – Ч. 6. – С. 165-166.

356. Спиридон Черкасенко, поет-педагог (З нагоди 25-ліття письменницької діяльності) // Життя і знання. – Львів, 1930. – Ч. 10-11. – С. 298-299.

1931

357. В. Винниченко. Намисто [рец.] // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1931. – Ч. 4 – С. 148-149.

358. В інтернаціональному педагогічному бюро в Женеві // Нова хата. – Львів, 1931. – Ч. 3. – С. 148-149.

359. Валерія О'Коннор-Вілінська // Життя і знання. – Львів, 1931. – Ч. 5. – С. 143.

360. Валерія Олександрівна О'Коннор-Вілінська // Жіноча доля. – Коломия, 1931. – Ч. 1-2. – С. 4.

361. Дніпрова Чайка (Людмила Березина-Василевська) // Нова хата. – Львів, 1931. – № 10. – С. 1-3.

362. Значення соціальної психології для виховання // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1931. – Ч. 1. – С. 8-11; Ч. 2. – С. 46-50; Ч. 3. – С. 86-89; Ч. 4. – С. 128-131; Ч. 5. – С. 166-168.

363. Наша справа в Женеві // Жіноча доля. – Коломия, 1931. – Ч. 7. – С. 3.

364. Наші нотатки // Пчолка. – Ужгородж, 1931. – Ч. 3. – С. 1.

365. О. М. Барвінок-Кулішева // Жіноча доля. – Коломия, 1931. – Ч. 30. – С. 5-6; Ч. 32. – С. 5-6; Ч. 33. – С. 3-5.

366. П. І. Холодний // Нова хата. – Львів, 1931. – № 4. – С. 5-6.

367. Педагог-ідеаліст Адольф Феррієр // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1931. – Ч. 7. – С. 252-259.

368. Свято однієї з піонерок нашого відродження: подяка С. Русової // Діло. – Львів, 1931. – Ч. 143. – С. 4.

1932

369. Божена Немцова // Жіноча доля. – Коломия, 1932. – Ч. 21-22. – С. 9-10.

370. Б. Немцова. Втрачений хлопець. (Переклад з чеського – С. Русова) // Пчолка. – Ужгород, 1932. – Ч. 5 (януар). – С. 127-131.

371. До 71-х роковин з дня смерті Т. Шевченка // Жіноча доля. – Коломия, 1932. – Ч. 9. – С. 3-4.

372. Казки Божени Немцовой // Праці Українського Високого Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: наук. зб. – Прага, 1932. – Т. 2. – С. 257-260.

373. Картина споминів про Михайла П. Драгоманова // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: Драгоманівський збірник / Під заг. ред. В.Сімовича. – Прага: Сіяч, 1932. – С. 135-143.

374. Марія К. Заньковецька // Нова хата. – Львів, 1932. – Ч. 1. – С. 2-3.

375. Микита Шаповал. (Посмертна згадка) // Життя і знання. – Львів, 1932. – Ч. 8. – С. 251.

376. Микола Лисенко // Життя і знання. – Львів, 1932. – Ч. 14. – С. 422-423.

377. Подорожні враження // Жіноча доля. – Коломия, 1932. – Ч. 23. – С. 4-5.

378. Протест Української Жіночої Національної Ради в Празі проти подій на Дністрі / Русова С., Кононенко Х. // Тризуб. – Париж, 1932. – Ч. 22. – С. 40-41.

379. Сучасні течії в новій педагогіці // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1932. – Ч. 1. – С. 1-12; Ч. 2. – С. 65-76; Ч. 3. – С. 129-139; Ч. 4. – С. 185-202.

1933

380. Глобальна метода в народних школах Чехословаччини // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1933. – Ч. 4. – С. 139-144.

381. Голод на Україні / Русова С., Кононенко Х. // Трудова Україна. – Прага, 1933. – Ч. 10. – С. 1-4.

382. Два українські з'їзди // Жіноча доля. – Коломия, 1933. – Ч. 22. – С. 4-5.

383. О.Декролі. (Посмертна згадка) // Українська школа. – Львів, 1933. – Ч. 1-2. – С. 7-13.

384. До жінок світу: відозва в справі рятування дітей // Жіночий голос. – Пітсбург, 1933. – Ч. 6-7. – С. 16-18.

385. До Українського Національного Конгресу // Діло. – Львів, 1933. – Ч. 316. – С. 1.

386. Краєзнавство в народній школі // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1933. – Ч. 1. – С. 25-33.

387. М. А. Марко Вовчок (1834 – 1907) // Самостійна думка. – Чернівці, 1933. – Ч. 2. – С. 43-44.

388. М. Ю. Шаповал // Трудова Україна. – Прага, 1933. – Ч. 2. – С. 17-18.

389. Українські жінки-етнографи // Жіноча доля. – Коломия, 1933. – Ч. 4. – С. 7-8; ч. 8. – С. 5-6.

390. Христя Алчевська (1882 – 1932) // Нова хата. – Львів, 1933. – № 3. – С. 2; Самостійна Думка. – Чернівці, 1933. – Ч. 11-12. – С. 314-316.

1934

391. День у Чернівцях // Жіноча доля. – Коломия, 1934. – Ч. 15/16. – С. 8-9.

392. М. К. Заньковецька // Жіноча доля. – Коломия, 1934. – Ч. 21. – С. 6-7.

393. Картина споминів про Михайла П. Драгоманова // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: Драгоманівський зб. / за ред. В. Сімовича. – Прага, 1934. – С. 135-143.

394. Наші визначні жінки: літературні характеристики-силюети. – Коломия, 1934. – 92 с.: іл.

395. О. Кисілівська. Швейцарія. – Коломия, 1933 р. [рец.] // Учительський голос. – Мукачів. – 1934. – Ч. 4-5. – С. 104.

396. Привіти «Жіночій долі»: від У.Ж.Н.Р. в Ч.С.Р. / Русова С., Галаган О. та ін. // Жіноча доля. – Коломия, 1934. – Ч. 22. – С. 6.

397. Серед ідеалістів 70-х років: спомини. – Прага: Вільна спілка, 1934. – 14 с.; Трудова Україна. – Прага, 1934. – Ч. 5. – С. 13-16; ч. 6. – С. 9-12; ч. 7. – С. 15-18; ч. 8. – С. 5-8.

398. Ювілей Українського Жіноцтва // Час. – Чернівці, 1934. – Ч. 1564. – С. 3.

1935

399. Весна і діти // Нова хата. – Львів, 1935. – № 7. – С. 2.

400. Виховне значення дитячого театру // Рідна школа. – Львів, 1935. – Ч. 5. – С. 71-72.

401. Дещо про дефективних дітей у школі // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1935. – Ч. 1. – С. 34-41; Ч. 2. – С. 73-92.

402. Дитяча «Ялинка» в Празі // Жіноча доля. – Коломия, 1935. – Ч. 3. – С. 9-10.

403. Жіночі постаті в совітській літературі // Жінка. – Львів, 1935. – Ч. 10. – С. 4-7.

404. З далекого, давнього... // Український сокіл. – Прага, 1935. – Березень. – С. 1.

405. З нагоди 10-ліття «Ж. Д.» За що саме? // Жіноча доля. – Коломия, 1935. – Ч. 21. – С. 3-4.

406. З Підкарпаття // Жіноча доля. – Коломия, 1935. – Ч. 18. – С. 5.
407. Михайло Грушевський // Жінка. – Львів, 1935. – Ч. 1. – С. 2-3.
408. На емігрантському кладовищі в Празі // Життя і знання. – Львів, 1935. – Ч. 6. – С. 186-187.
409. Незаступна втрата // Нова хата. – Львів, 1935. – № 13/14. – С. 6.
410. Сорок літ!.. // Жар. – Львів, 1935. – Ч. 1. – С. 2.
411. Eugene Devand: «La pedagogie scalavire en rusie sovitique». La doctrine. Paris, 1932 [рец.] // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1935. – Ч. 3. – С. 192-193.

1936

412. В китайській школі: пер. з англ. // На сліді. – Львів, 1936. – Ч. 8. – С. 134-135.
413. Вечір у пана М. Бойченка // Жіноча доля. – Коломия, 1936. – Ч. 11. – С. 3.
414. Десятилітній ювілей Української Реальної Гімназії в Чехословаччині // Рідна школа. – Львів, 1936. – Ч. 21. – С. 307-309.
415. Дещо зо сучасної педагогіки: про психологічні і педагогічні заперечення двомовності // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1936. – Ч. 1. – С. 4-10.
416. Дещо про український моральний тип: де шукати його зразків? // Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 18. – С. 2.
417. З великих днів: (уривок із спогадів) // Нова хата. – Львів, 1936. – № 10. – С. 2.
418. Загальний З'їзд Союзу Українок. Промова С.Ф.Русової // Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 7-8. – С.10.
419. Мої спогади (1861 – 1879) // Нова хата. – 1936. – Ч. 1-17; 19-24.
420. 1 листопада в українській гімназії в Ржевниці // Жіноча доля. – Коломия, 1936. – Ч. 23. – С. 6.
421. Під увагу українського громадянства // Український тиждень. – Прага, 1936. – Ч. 4. – С. 1-2.
422. Подяка проф. Софії Русової // Діло. – Львів, 1936. – Ч. 80. – С. 4.
423. Подяка С. Ф. Русової // Український тиждень. – Прага, 1936. – Ч. 12. – С. 3-4.

424. Промова С.Ф.Русової. (Загальний з'їзд Союзу Українок 1936 р.) // Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 9. – С. 5.

425. Прощальний лист Софії Русової до Союзу Українок // Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 7-8. – С. 6.

426. Роль жінки у дошкільному вихованні // Рідна школа. – Львів, 1936. – № 6. – С. 84-86.

427. Софія Русова вітає Всесвітній Союз Українок // Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 7/8. – С. 4.

428. Сучасна українка // Жіночий голос. – Львів, 1936. – Ч. 1. – С. 3-4.

429. Тихі героїні... // Жіноча доля. – Коломия, 1936. – Ч. 18. – С. 5-6.

430. Ті, що від нас відійшли: Любов Шелухіна // Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 9. – С. 8.

1937

431. «Ars-arma pro patria»: з приводу появи «Свята державности» Н. Геркен-Русової // Жінка. – Львів, 1937. – Ч. 5. – С. 3.

432. Великдень у Кам'янці // Нова хата. – Львів, 1937. – Ч. 9-10. – С. 2.

433. Гарні ідеї і важка дійсність: з приводу ІХ Конгресу Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи // Жінка. – Львів, 1937. – Ч. 15-16. – С. 2-3.

434. Двадцять літ тому // Нова хата. – Львів, 1937. – № 8. – С. 3, 12.

435. Довкола Конгресу Ліги миру і свободи: чи слушно мене обвинувачують? // Жінка. – Львів, 1937. – Ч. 19-20. – С. 2.

436. Думки португальського диктатора про виховання // Рідна школа. – Львів, 1937. – Ч. 15-16. – С. 224-225.

437. Душа юнака та його виховання // Жінка. – Львів, 1937. – Ч. 3. – С. 2-3.

438. Конгрес Ліги Миру та Свободи // Жіноча доля. – Коломия, 1937. – Ч. 11. – С. 11-12.

439. Микола Лисенко // Жіноча доля. – Коломия, 1937. – Ч. 10. – С. 13.

440. Мої спомини. – Львів: Хортиця, 1937. – 284 с.

441. Похорон Масарика // Жінка. – Львів, 1937. – Ч. 19-20. – С. 6.

442. Спогад про М.В.Лисенка // Жіноча доля. – Коломия, 1937. – Ч. 23. – С. 12.

443. Що наша молодь читає // Жіноча доля. – Коломия, 1937. – Ч. 8-9. – С. 18-19.

1938

444. Виховні обов'язки // Нова хата. – Львів, 1938. – № 4. – С. 11.

445. Дещо з давнього минулого // Діло. – Львів, 1938. – Ч. 9. – С. 8.

446. До українського жіноцтва // Жіночий світ. – Пітсбург, 1938. – Ч. 6. – С. 1.

447. Життя українського ідеаліста кінця ХІХ віку Ол. Ол. Русова // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів: Накладом НТШ (комісія національної економії, соціології і статистики), 1938. – Т. V. – С. 107-137.

448. Легенда // Нова хата. – Львів, 1938. – № 8. – С. 1.

449. Молодь серед хаосу // Жінка. – Львів, 1938. – Ч. 4. – С. 4.

450. Моральні завдання сучасної школи // Рідна школа. – Львів, 1938. – Ч. 7. – С. 109-113.

451. Наталка Полтавка і її правнучка // Громадянка. – Львів, 1938. – Ч. 5. – С. 2-3.

452. Новий план навчання в народніх школах в Бельгії // Рідна школа. – Львів, 1938. – Ч. 20. – С. 208-210.

453. Привіти / Перший Український Педагогічний Конгрес, 1935. – Львів, 1938. – Накладом товариства «Рідна школа». – С. 25-30.

454. Спогади в Шевченкові дні // Жінка. – Львів, 1938. – Ч. 6. – С. 2.

455. Українське жіноцтво вітає Д.К.О. // Громадянка. – Львів, 1938. – Ч. 1. – С. 3.

456. Чи потрібна жінкам освіта? // Громадянка. – Львів, 1938. – Ч. 6. – С. 7.

457. Жіночий конгрес у Вашингтоні // Когуська Л. Четверть століття на громадській ниві: 1926–1951: історія Союзу українок Канади / Л. Когуська. – Вінніпег, 1952. – С. 20-22.

461. Україна у творах її письменників (зібрала Софія Л.Русова) // Філадельфія: Видання Союзу Українок Америки, (б. р.). – 29 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Перевидання творів С.Русової в Україні

1. Теорія і практика дошкільного виховання / за ред. Н.Бічуя. – Л.; Краків; Париж: Просвіта, 1993. – 125 с.
2. Вибрані педагогічні твори / упоряд., передм., комент. О.В.Проскура. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.
3. Софія Русова і Галичина: збірник статей і матеріалів / упоряд. Нагачевська З.І. – Івано-Франківськ: Вік, 1996. – 126 с.
4. Мої спомини / передм. О.В.Проскури. – К.: Україна-Віта, 1996. – 208 с.
5. Вибрані педагогічні твори: у 2 кн. / за ред. Є.І.Коваленко; упоряд., передм., прим.: Є.І.Коваленко, І.М.Пінчук. – К.: Либідь, 1997. – Кн. 1. – 272 с.; Кн. 2. – 320 с.
6. Мемуари. Щоденник / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, Центр українознав., Центр. держ. арх. вищ. органів влади та упр. України, Центр. держ. арх. громад. об'єднань України, Укр. вільна акад. наук у США; упоряд. В.Сергійчук; ред. М.Іщенко. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
7. Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 1: «Несторка української педагогічної літератури...» / упоряд. О.Джус, З.Нагачевська; автор вступ. статті З.Нагачевська. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. – 456 с.
8. Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 2: «Сеньйорка українського жіноцтва...» / упоряд. З.Нагачевська, О.Джус; автор вступ. статті й дод. З.Нагачевська. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. – 364 с.
9. Вибрані педагогічні твори: у 4 кн. Кн. 3 / заг. ред. Є.І.Коваленко; упоряд., прим.: Є.І.Коваленко, О.М.Таран. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – 240 с.
10. Вибрані педагогічні твори: у 4 кн. Кн. 4 / заг. ред. Є.І.Коваленко; упоряд., прим.: Є.І.Коваленко, О.М.Таран. – Чернігів: КП «Чернігівські обереги», 2009. – 328 с.
11. Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 3. «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...» / упоряд. З.Нагачевська, О.Джус. – Івано-Франківськ: Плай, 2012. – 604 с.

12. Джус О. Шевченкіана Софії Русової / О.Джус. – Івано-Франківськ: НАІР, 2013. – 226 с.

Праці С.Русової у хрестоматіях

1. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ–ХХ ст.): хрестоматія / упоряд.: Л.Д.Березівська, Н.П.Дічек та ін.; наук. ред. О.В.Сухомлинська. – К., 2003. – С. 138-143; 150-153.

2. Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки: навч. посіб. / вступ. слово, нариси та упоряд. З.Н.Борисова. – К., 2004. – С. 262-282.

3. Хрестоматія з української класичної педагогіки: К.Ушинський, С.Русова, А.Макаренко, Г.Ващенко, В. Сухомлинський: навч. посібник / уклад.: В.П.Кравець, О.І.Мешко. – К., 2008. – С. 108-127.

Праці С.Русової в науково-та навчально-методичних посібниках

1. Барви творчості: Наук. метод. зб. / Шк.-гімназія № 59 м. Києва; за ред. І.Г. Єрмакова. – К., 1995. – 255 с.

2. Нагачевська З.І. Софія Русова і Галичина: Збірник статей і матеріалів / З.І.Нагачевська. – Івано-Франківськ, 1996. – 126 с.

3. Зайченко І.В. Педагогічна концепція С.Ф.Русової: навч. посібник / І.В.Зайченко; Інститут змісту і методів навчання, Чернігівський держ. педагогічний ін-т ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів: [б. в.], 1996. – 116 с.

4. Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта: наук.-метод. посібник / В.Г.Слюсаренко [та ін.]; ред. В.Г.Слюсаренко, О.В.Проскура; Інститут змісту і методів навчання, Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К.: [б.в.], 1998. – 194 с.

5. Зайченко І.В. Педагогічна концепція С.Ф.Русової: навч. посіб. для студ. пед. спец. вузів / І.В.Зайченко; Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів: [б.в.], 2000. – 234 с.

6. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С.Ф.Русової: навч. посіб. для студ. пед. спец. / І.В.Зайченко; передм. М.Д.Ярмаченка. – 3-тє вид., допов. і переробл. – Чернігів: Деснянська правда, 2006. – 264 с.

**Автореферати дисертацій, предметом вивчення яких стала
творча спадщина Софії Русової**

1. Пінчук І. М. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової (1856–1940): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / І.М.Пінчук; Укр. держ. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1994. – 23 с.

2. Маліновська Н. В. Методика використання лінгводидактичних ідей С. Ф. Русової у навчанні дошкільників переказу художніх текстів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Н.В.Маліновська; Південноукр. держ. пед. у-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 1997. – 18 с.

3. Сергєєва В. Ф. Проблеми дошкільного виховання в педагогічній спадщині Софії Русової: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / В.С.Сергєєва; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 1997. – 17 с.

4. Груць Г.М. С. Русова і просвітительський рух в Україні: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Г.М.Груць; Терноп. держ. пед. у-т ім. В. Гнатюка. – Т., 1999. – 20 с.

5. Гонюкова Л. В. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Софії Русової (1870-ті рр. – 1940 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.В.Гонюкова; Київ. нац. у-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 19 с.

6. Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції (1922–1940 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О.В.Джус; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 20 с.

7. Пеньковець О. М. Філософсько-освітні погляди С. Русової (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / О.М.Пеньковець; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2001. – 18 с.

8. Пшеврацька О. В. Психолого-педагогічні засади організації суспільного дошкільного виховання в працях С. Ф. Русової: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / О.В.Пшеврацька; Київ. міжрегіональний ін-т удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка. – К., 2002. – 24 с.

9. Таран О. Проблеми дидактики в педагогічній спадщині С. Русової: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О.М.Таран; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2003. – 20 с.

10. Фролова О. Концепція в освітньому вченні С. Русової: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.12 / О.Є.Фролова; НДІ українознавства. – К., 2009. – 19 с.

11. Міленіна Г.С. Педагогічні ідеї Софії Русової та Марії Монтесорі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Г.С.Міленіна . – Кіровоград, 2015 . – 20 с.

**Монографії, науково- та навчально-методичні посібники,
присвячені творчій спадщині Софії Русової**

1. Барви творчості: Наук.-метод. зб. / Шк.-гімназія № 59 м. Києва; за ред. І.Г. Єрмакова. – К., 1995. – 255 с.
2. Нагачевська З.І. Софія Русова і Галичина: Збірник статей і матеріалів / З.І.Нагачевська. – Івано-Франківськ, 1996. – 126 с.
3. Зайченко І.В. Педагогічна концепція С.Ф.Русової: навч. посібник / І.В.Зайченко; Інститут змісту і методів навчання, Чернігівський держ. педагогічний ін-т ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів: [б. в.], 1996. – 116 с.
4. Коваленко Є.І. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової / ред.: Є.І.Коваленко, І.М.Пінчук. – Ніжин: НДПІ, 1998. – 214 с.
5. Слюсаренко В.Г. Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта: наук.-метод. посіб. / В.Г.Слюсаренко, О.В.Проскура, С.І.Болтівець, Н.Б.Копиленко, Л.В.Кремсал; Ін-т змісту і методів навчання. – К., 1998. – 194 с.
6. Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта: наук.-метод. посібник / В.Г.Слюсаренко [та ін.]; ред. В.Г.Слюсаренко, О.В.Проскура; Інститут змісту і методів навчання, Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К.: [б.в.], 1998. – 194 с.
7. Зайченко І.В. Педагогічна концепція С.Ф.Русової: навч. посіб. / І.В.Зайченко; Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів: [б.в.], 2000. – 234 с.
8. Беднаржова Т. Софія Русова – український вчений педагог, літературознавець, громадянсько-політичний діяч / Т.Беднаржова. – Тернопіль-Прага, 2001. – 344 с.
9. Джус О. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: монографія / О.Джус. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 260 с.
10. Софія Русова і проблеми соціокультурного формування особистості в сучасних умовах: наук.-метод. посіб. / К.В.Плівачук, В.М.Шахрай (ред.); Білоцерківський ін-т економіки та управління вищого навчального закладу «Відкритий міжнародний ун-т розвитку людини «Україна». – Біла Церква, 2006. – 80 с.
11. Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 1:

«Несторка української педагогічної літератури...» / упоряд. О. Джус, З. Нагачевська; автор вступ. статті З. Нагачевська. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. – 456 с.

12. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С.Ф.Русової: навч. посіб. / І.В.Зайченко; передм. М.Д.Ярмаченка. – 3-тє вид., допов. і переробл. – Чернігів: Деснянська правда, 2006. – 264 с.

13. Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 2: «Сеньйорка українського жіноцтва...» / упоряд. З.Нагачевська, О.Джус; автор вступ. статті й дод. З.Нагачевська. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. – 364 с.

14. Софія Русова і сьогодення / упоряд. М.Ільків. – Івано-Франківськ: «СІМІК», 2009. – 264 с.

15. Маленький українець. Педагогічні ідеї Софії Русової / Упоряд. Л.Синєкоп, Н.Ковальчук. – К.: Шкільний світ, 2010. – 126 с.

16. Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 3. «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...» / упоряд. З.Нагачевська, О.Джус. – Івано-Франківськ: Плай, 2012. – 604 с.

17. Метод проектів за ідеями Софії Русової / упоряд. Л.О.Синєкоп. – К.: Шкільний світ, 2012. – 135 с.

18. Джус О. Шевченкіана Софії Русової / О.Джус. – Івано-Франківськ: НАІР, 2013. – 226 с.

19. Якименко С. І. Педагогічні ідеї Софії Русової та Марії Монтесорі: порівняльний аналіз: монографія / С.І.Якименко, Г.С.Міленіна. – К.: Слово, 2015. – 293 с.

**Постать і творчий доробок Софії Русової
у довідковій літературі, підручниках і посібниках
з педагогіки й історії педагогіки**

1. Козуля О. Жінки в історії України / О.Козуля. – К.: Український центр духовної культури, 1993. – С. 99-103.

2. Кравець В.П. Історія української школи і педагогіки. Курс лекцій: навч. посіб. / В.П.Кравець. – Тернопіль: Тернопіль, 1994. – С. 215-225.

3. Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853-1939 рр.): анотований каталог / Укл. В.А.Передирій. – Львів.1995. – С. 151-160.

4. Ліндфорс-Михалевич. Н. Софія Русова (1856 – 1940) / Н.Ліндфорс-Михалевич. – К. : Жін. центр «Спадщина», 1996. – 20 с.

5. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К., 1997. – С. 292.

6. Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопед. слов. / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, Наук.-дослід. центр періодики; за ред. М.М.Романюка. – Л., 1997. – Вип. 4. – С. 228-232.

7. Енциклопедія українознавства: перевид. в Україні / Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, Фонд духов. відродження ім. митрополита А.Шептицького. – Л., 1998. – С. 2650-2651.

8. Діячі Української Центральної Ради: біогр. довідник / В.Верестюк, Т.Осташко. – К., 1998. – С. 153-154.

9. Любар О.О. Історія української школи і педагогіки: навч. посіб. / О.О.Любар, М.Г.Стельмахович, Д.Т.Федоренко. – К.: Знання, 1998. – С. 251-256

10. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах: навч. посіб. / А.А.Сбруєва, М.Ю.Рисіна. – Суми, 2000. – С. 137.

11. 20 видатних українських педагогів: довід. вид. / за ред. А.М.Бойко. – Полтава, 2002. – С. 125-145. – (Персоналії в історії національної педагогіки).

12. Народжені Україною: меморіальний альманах: у 2 т. / [ред. рада: М.Азаров та ін.]. – К., 2002. – Т. 2. – С. 434. – (Золоті імена України).

13. Персоніфікований систематизатор-хрестоматія досліджень генези історико-педагогічних знань в Україні (II пол. XIX – поч. XX ст.) / упоряд.: Л.П.Вовк, О.С.Падалка, О.В.Черкасов. – К., 2002. – С. 64-68.

14. Левківський М.В. Історія педагогіки: навч. посіб. / М.В.Левківський, О.М. Микитюк; за ред. М.В.Левківського. – Харків: «ОВС», 2002. – С. 195-196.

15. Сисоєва С. Нариси з історії розвитку педагогічної думки: навч. посіб. / С.Сисоєва, І.Соколова. – К., 2003. – С. 197-204.

16. Геник С. 150 видатних українок / С.Геник. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – С. 172-174.

17. Видатні жінки України і їх внесок у розвиток національної і світової науки (друга половина XIX–середина XX ст.): бібліографія / уклад. Л.П.Шумрикова-Карагодіна – 2-ге вид., доповн. – Д., 2003. – С. 87-93.

18. Провідники духовності в Україні: довід. вид. / за ред. І.Ф.Кураса. – К., 2003. – С. 540-541.

19. Любар О.О. Історія української школи і педагогіки: навч. посіб. / О.О.Любар, М.Г.Стельмахович, Д.Т.Федоренко. – К.: Знання, 2003. – С. 317-323.

20. Українки в історії / авт. кол.: С.Андрусів [та ін.]; ред. В.К.Борисенко. – К., 2004. – С. 72-77.

21 Українська революція: історичні портрети: навч. посіб. для студ. іст. фак-тів вищ. навч. закл. України / С.В.Корновенко, А.Г.Морозов, О.П.Реєнт. – Вінниця, 2004. – С. 183-184.

22. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги: підруч.: [для студ. вищ. навч. закл.] / кол. авт.: А.Б.Бойко, В.Д.Бардінова та ін.; заг. ред. А.М.Бойко. – К., 2004. – С. 321-338.

23. Українська педагогіка в персоналіях: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.: у 2 кн. / ред. О.В.Сухомлинська. – К., 2005. – Кн. 2. – С. 136-145.

24. Історія педагогіки України в особах: навч. посіб. для вищ. пед. навч. закл. / В.А.Мосіяшенко, О.І.Курок, Л.В.Задорожна. – Суми, 2005. – С. 174-180.

25. Українки в історії / за ред. В.К.Борисенко. – 2-ге вид., стереотип. – К., 2006. – С. 72-77.

26. Вчені України: 100 видатних імен: бібліографія / І.Ф.Шаров; відповід. ред. Вакулич В.М. – К., 2006. – С. 359-360.

27. Левківський М.В. Історія педагогіки: підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – Вид. 2-е. – С. 265-266.

28. УСЕ. Універсальний словник енциклопедія / гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М.Попович. – 4-те вид., перероб., доп. – Видавництво «Тека», 2006. – С. 1090.

29. Артемова Л.В. Педагогічна спадщина Софії Русової / Л.В.Артемова / Історія педагогіки України: підруч. для студ. вищ. пед. навч. закл. / Л.В.Артемова; голов. ред. Т.В.Ковтуненко. – К., 2006. – С. 245-252.

30. Любар О.О. Історія української школи та педагогіки: навч. посіб. / О.О.Любар, М.Г.Стельмахович, Д.Т.Федоренко. – К., 2006. – С. 315-321.

31. Українські письменники діаспори: матеріали до біобібліогр. слов. / М-во культури і туризму України, Нац. парламент. б-ка України; авт.-уклад.: О.Білик, Г.Гамалій, Ф.Погребенник; відп. ред. В.Кононенко. – К., 2007. – Ч. 2: Л–Я. – С. 134-147.

32. Енциклопедія освіти / АПН України; голов. ред. В.Г.Кремень. – К., 2008. – С. 790-791.

33. Українознавство: навч. посіб.: 12 кл. / П.І.Сікорський. – Л., 2009. – С. 132-133.

34. Видатні українські педагоги: інформ. довід. / упоряд. Л.В.Калуська. – 2-ге вид. – Т., 2010. – С. 74-112.

35. Зайченко І.В. Історія педагогіки. У 2 кн. Кн. 2. Школа, освіта і педагогічна думка в Україні: [навч. пос.] / І.В.Зайченко. – К.: Слово, 2010. – С. 188-189.

36. Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітитель: до 155-річчя від дня народження: біобібліогр. покажч. / Нац. акад. пед. наук України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В.О.Сухомлинського, Ніжин. держ. ун-ту ім. М. Гоголя; упоряд.: А.М.Доркену, Т.В.Лога; наук. ред.: П.І.Рогова, А.М.Доркену; наук. консультант, авт. вступ. ст. Є.І.Коваленко. – К., 2010. – 175 с. – (Серія «Видатні педагоги світу»; вип. 6).

37. Скільський Д.М. Історія української педагогіки. Ілюстрований навчальний посібник / Д.М.Скільський. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2012. – С. 240-248.

**Організації й освітньо-виховні заклади України,
які носять ім'я Софії Русової та працюють за її
педагогічною системою**

1. Олешнянська середня загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів
ім. С. Ф. Русової
с. Олешня, Ріпкинський р-н, Чернігівська обл.
2. Ріпкинська гімназія (*діє Центр русовознавства*)
Чернігівська обл., смт. Ріпки, вул. Святомиколаївська, 43
т.: (04641) 2-18-09; (063) 978-94-44; gimnazia@cg.ukrtel.net
3. Школа-дитячий садок ім. С. Ф. Русової
м. Київ, пр-т Правди, 82
тел.: (044) 434-53-33; (044) 434-49-55
4. Дитячий навчальний заклад № 28 Центру С. Ф. Русової
м. Прилуки, вул. Переяславська, 39; т.: (04637) 3-12-03
5. Дошкільний навчально-виховний заклад № 13
(*Центр Софії Русової з 1995 р.*)
м. Ніжин, вул. Березанська, 12 а; т.: (04631) 2-37-01
6. Освітньо-виховний центр Софії Русової (на базі дитячого
садка № 409, м. Київ)
вул. Юності, 12; т.: (044) 513-22-18; (044) 513-15-44
7. Івано-Франківська загальноосвітня школа-садок І ступеня
імені Софії Русової
м. Івано-Франківськ, вул. Василянок, 28; т.: (0342) 24-80-48
8. Дошкільний навчальний заклад № 61 «Первоцвіт», м.
Київ, вул. Володимирська, 76, тел.(044) 287-33-92, (044) 289-78-62.
9. Школа-дитячий садок «Либідь»
м. Київ, вул. Індустріальна, 42-а; т.: (044) 401-16-42

ПОЛОЖЕННЯ

про нагородження нагрудним знаком «Софія Русова»
Міністерства освіти і науки України¹²⁷

ЗАТВЕРДЖЕНО
Наказ Міністерства
освіти і науки України
№ 402 від 11.07.2005

1. Заохочувальною відзнакою Міністерства освіти і науки України – нагрудним знаком «Софія Русова» (далі – Нагрудний знак) – нагороджуються наукові, науково-педагогічні і педагогічні працівники за значний особистий внесок у розвиток дошкільної та позашкільної освіти, які домоглися визначних успіхів у навчанні та вихованні підростаючого покоління, науковому та навчально-методичному забезпеченні дошкільної освіти, підготовці висококваліфікованих педагогічних працівників для дошкільних навчальних закладів.

2. Подання про нагородження вносять Міністерству освіти і науки України Міністерство освіти і науки Автономної Республіки Крим, управління освіти і науки обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій, Академія педагогічних наук України, ЦК профспілки працівників освіти і науки України, вищі навчальні заклади.

До подання додається довідка, в якій визначаються конкретні заслуги особи, що стали підставою для порушення клопотання про нагородження.

3. Клопотання про нагородження Нагрудним знаком перед вищим органом порушується, як правило, трудовими колективами,

¹²⁷ Наказ Міністерства освіти і науки України № 402 від 11.07.2005 р.

де працюють особи, або їх колегіальними органами управління. Висунення кандидатур здійснюється гласно.

4. Рішення про нагородження Нагрудним знаком ухвалюється Колегією Міністерства освіти і науки України, затверджується наказом Міністра і публікується в газеті «Освіта України».

Питання щодо нагородження Нагрудним знаком розглядається Колегією Міністерства освіти і науки України раз у квартал.

5. Вручення Нагрудного знака проводиться в урочистій обстановці, як правило, Міністром освіти і науки України або за його дорученням Міністром освіти Автономної Республіки Крим, начальниками управлінь освіти і науки обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій і районних (міських) відділі в освіти.

Разом з Нагрудним знаком нагородженому вручається посвідчення, зразок, якого затверджується Міністерством освіти і науки України.

6. Нагрудний знак носить на правому боці грудей і за наявності нагрудних знаків до почесних звань України розміщується нижче них.

7. Про нагородження Нагрудним знаком у трудовій книжці нагородженого робиться відповідний запис.

8. Повторне нагородження Нагрудним знаком не проводиться.

9. У разі втрати (псування) Нагрудного знака та посвідчення дублікати, як правило, не видаються. Як виняток, вони можуть бути видані Міністерством освіти і науки України у випадках втрати внаслідок обставин, коли нагороджений не міг запобігти цьому.

10. Позбавлення Нагрудного знака проводиться на підставі наказу Міністерства освіти і науки України за вчинки, несумісні з принципами моралі і педагогічною етикою. Нагрудний знак з посвідченням, що належали особі, позбавленій нагороди, підлягають поверненню до Міністерства освіти і науки України.

11. Міністерство освіти і науки України веде списочний облік нагородження Нагрудним знаком.

Директор департаменту
кадрової роботи

В.Т.Биковський

Деякі аспекти творчої спадщини Софії Русової у публікаціях
Джус О. В.

**СОФІЯ РУСОВА – РЕПРЕЗЕНТАНТ УКРАЇНСЬКОГО
ВЧИТЕЛЬСТВА НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ¹²⁸**

Серед визначних подвижників національно-культурного поступу кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. чільне місце посідає Софія Федорівна Русова – педагог, визначна громадська діячка, літературний критик, мемуарист. Її життя, педагогічна та просвітницька діяльність були й залишаються для сьогоденного покоління українського вчительства прикладом служіння рідному народові в його прагненні до утвердження власної державності, національної системи освіти і виховання.

За роки незалежності в Україні з'явилося чимало публікацій, присвячених різним аспектам життя і творчості С.Русової, зокрема активно досліджується її науково-педагогічна спадщина та громадсько-просвітницька діяльність. Доволі широко окреслено питання про трактування нею статусу вчителя і вчительської праці в дослідженнях зарубіжних (Т.Беднаржова) і українських учених (І.Зайченко, Н.Копиленко, І.Пінчук, О.Проскура та ін.). Однак недостатньо вивченим і надзвичайно актуальним у період реформування української системи освіти, її інтеграції у світовий освітній простір, переосмислення соціальної ролі вчителя є досвід С.Русової як репрезентантки українського вчительства на міжнародному рівні, що найбільш повно проявився в умовах еміграції. Через те метою статті є висвітлення участі С.Русової в міжнародних освітніх конгресах і з'їздах, на яких вона відстоювала права і свободи українського вчительства, пропагувала його досягнення та, водночас, розповсюджувала порушені на них питання в середовищі освітян-емігрантів і вчителів Західної України.

Вивчення життєпису і творчої спадщини С.Русової переконує, що її можна сміливо назвати хрещеною матір'ю українського вчительства. Саме завдяки їй, члену Центрального бюро

---

¹²⁸ Стаття опублікована: Джерела. – 2004. – № 3-4. – С. 3-10.

Всеросійської спілки вчителів і діячів з народної освіти, репрезентанти українського громадсько-педагогічного руху початку ХХ ст. (Б.Грінченко, В.Доманицький, Д.Дорошенко, С.Єфремов, О.Лотоцький, П.Стебницький, С.Черкасенко) в 1906 р. отримали змогу взяти участь у роботі Третього з'їзду цієї громадської організації. Це стало поштовхом до вироблення першого статуту Української учительської спілки – однієї з перших спроб воскресити в «підросійській» Україні ідею національної школи. Цілеспрямована, послідовна і принципова позиція С.Русової, членів української делегації та представників інших національних меншин стала передумовою ухвали на з'їзді резолюції про дозвіл вчителювству різних народностей Росії створювати окремі вчительські професійні організації як складову єдиної Всеросійської спілки вчителів.

Усвідомлюючи потребу співпраці педагогів царської Росії (зокрема й українських) із освітніми об'єднаннями інших держав, С.Русова домагається налагодження контактів із чеськими фахівцями. Так, 1906-м роком датовані її листи до голови товариства чеських професорів середніх шкіл, у яких вона прагне якомога більше довідатися про їхні здобутки, налагодити тривалі стосунки і надсилає зразок статуту Всеросійської спілки вчителів [1, с. 122].

Захист національної школи, рідномовної освіти, визначення соціально-виховних завдань педагога – основна тема доповідей і виступів Софії Русової й на інших учительських зібраннях, організованих у межах Російської імперії. Так, промову на з'їзді вчителів у Києві 1912 року вона закінчила сповненими оптимізму словами: «...з'їзд, у якому беруть участь вчителі з усієї української території, своїми резолюціями відіграв велику роль для усвідомлення національних завдань та обов'язків вчителів, на яких лежить головне завдання національного пробудження народу і керівництва ним в його соціальній, політичній та національній боротьбі» [1, с. 12].

Проте найбільш повно талант Софії Русової як організатора українського вчителювства виявився в роки визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр. На I Всеукраїнському учительському з'їзді (5-6 квітня 1917 р.) вчена оприлюднила виклад «Націоналізація школи», в якому наголошувала, що саме тепер настав час «...вільно переводити в життя... ті лозунги, за які ми...

раді були віддати своє життя», і що саме на українських педагогах лежить невідкладний обов'язок «...допомогти в цій справі нашому людови, дати змогу йому утворити тепер, негайно свою власну, не чужу, а рідну школу...» [2, с. 4-5].

Вислідом II Всеукраїнського учительського з'їзду 10-12 серпня 1917 р. стало здійснення відвічної мрії С.Русової – згуртування українського вчительства в єдину громаду. За її участю влітку 1917 р. постала Всеукраїнська учительська спілка (ВУС), головою центрального бюро якої вона була обрана.

Софія Русова не оминула своєю увагою і роботу з'їзду діячів позашкільної освіти й дошкільного виховання у Києві 10-13 січня 1919 р., долучившись до виступів на ньому доповіддю «Роль позашкільної освіти і її зв'язок зі школою».

Безкомпромісність педагога проявилася не лише в умовах царського самодержавства та короткотривалої української державності, але і в період становлення більшовицької влади в Україні. Головним обов'язком в цей час вона визначила боротьбу за національну освіту, культуру, «гідність українських інституцій» [3, с. 15]. Свідченням такої позиції став її виступ на учительському з'їзді, організованому новою шкільною владою в Кам'янці-Подільському, де С.Русова виступила «...і в інтересах учительства, і в обороні національної школи». «Як не тяжко, а треба працювати на українському терені, треба мати на очах наші золоті жовті поля і блакитне небо», – ці сміливі слова просвітительки зал зустрів оплесками, а головуючий на з'їзді більшовик Дубина – стуком кулака об стіл [4, с. 245].

Вимушена еміграція не підірвала віри С.Русової у відновлення української державності. До тодішньої Чехо-Словаччини вона прибула з величезним багажем теоретичних знань, досвідом організаторсько-практичної та науково-педагогічної роботи, з усталеною світоглядною позицією, яка утверджувалася в протистоянні русифікаторській політиці царизму та національним обмеженням у галузі освіти. Тому головним «оправданням» свого перебування за кордоном С.Русова визначила працю для незалежної соборної України. Реалізацію цього завдання відображає популяризаторський аспект педагогічної діяльності Софії Федорівни 1920-1930-х рр., нерозривно пов'язаний з її участю в роботі міжнародних (Рим, 1923; Прага, 1923 і 1927; Женева, 1929), а також українських наукових і освітніх конгресів та

з'їздів (Прага, 1926; Львів, 1929; Ужгород, 1935), що давала змогу вирішити низку педагогічних завдань. По-перше, донести до світової громадськості проблеми і надбання освіти України, аби всі «...знали, що вона не якась Патагонія, що в нас теж є деякі педагогічні думки» [5, с. 232]. По-друге, сприяла інтеграції української педагогіки в міжнародний освітній рух. Зокрема, С.Русова прагнула відродити своє педагогічне дітище – Всеукраїнську учительську спілку і домогтися її прийняття до Світової федерації вчителів [6, с. 162]. І, по-третє, участь у конгресах і з'їздах дозволяла збагатити теорію та практику національної освітньої діяльності міжнародним педагогічним досвідом. Ці завдання реалізувалися через виступи Софії Русової, обмін інформацією з делегатами різних країн світу, ознайомлення з практичною діяльністю зарубіжних навчально-виховних закладів різних типів, звіти, окремі статті вченої.

Так, наприклад, під час педагогічного конгресу в Римі, де розглядалося питання про соціальне значення сімейного виховання, роль батьків і вихователів у розвитку дитини, співробітництво школи й родини, Софія Русова з великим зацікавленням оглянула заклади нового типу (їх у столиці Італії на той час налічувалося 18), серед них приватний захисток для дітей-сиріт, хворих на туберкульоз, і підготовчі курси для вихователів при ньому. Погоджуючись із поглядами делегатів конгресу щодо пріоритетності родинного виховання для дітей дошкільного віку, педагог у своєму виступі наголосила: в умовах, коли батьки змушені покидати «свою хату для заробітку», коли жінка, поруч із материнським, має ще й громадянські обов'язки, сім'ю дитині «заступають соціальні організації», передусім дошкільні заклади. За її висновком, вони «...мусять кермуватися найкращими принципами родинного виховання – ...розумінням усіх індивідуальних рис кожної дитини й рівною, ніжною любов'ю до дітей». С.Русова поділилася з учасниками конгресу досвідом роботи українських дитячих садків періоду УНР, які, хоч і працювали за методикою визначної італійки М.Монтессорі, але її «педагогічний матеріал» націоналізували, брали його більше з природнього оточення дитини, широко використовували у виховній роботі народну творчість. Цим самим забезпечували так необхідну для маленьких українців атмосферу радості життя, культу правди, краси і морального обов'язку [5, с. 231].

Участь Софії Русової разом із Я.Яремою як представників українського вчителства в роботі V-го Міжнародного з'їзду середньої школи у Празі, за словами педагога, не могла мати якихось конкретних наслідків (вони були запрошені як гості, без права голосу). Однак вона з'ясувала «...конечну потребу використати наше перебування в Європі на те, щоб єднатись із міжнародними організаціями, ввійти в цей культурно-інтернаціональний рух, який справді панує тепер у цілому цивілізованому світі...» [6, с. 162]. Софія Русова взяла найактивнішу участь в обговоренні передбачених з'їздом питань про підготовку вчительського персоналу, моральне виховання і зв'язок школи та родини, підтримала виступ чеського доповідача д-ра Халюпного, який наполягав на глибокій і всебічній підготовці вчителя. Виклавши програму Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, він наголосив, що «...школа в кожній країні повинна бути національною, й підготовка вчителя мусить проводитись на національному ґрунті» [6, с. 163]. Свідченням уваги до порушених С. Русовою проблем став той факт, що вони почасти були включені до остаточної резолюції з'їзду. Щодо питання про викладання в середніх школах моралі як окремого навчального предмета, то вона висловилася проти «...систематичного штучного навчання моралі», обґрунтувала необхідність «...утворення високо піднесеного середовища й розвитку самим життям ув учнів благородних нахилів, почуття обов'язку й любови» [6, с. 163].

Софія Федорівна і на цьому з'їзді «не вдержалась – сказала дещо за Україну...» [6, с. 164]: «...український народ ...своїми власними зусиллями поверне собі й волю й незалежність» і, скориставшись досвідом боротьби чеського учительства, збудує «...свою національну школу на найкращих підвалинах сучасної педагогіки» [6, с. 164].

Поруч із С. Сірополком, Софія Русова представляла педагогів-українців на міжнародному з'їзді «Через школу до миру» в Празі, проігнорованому СРСР за «новий дух», ворожий «пануючому духові шкільної політики Сов. України» [7, с. 10]. У виступі французькою мовою на його підсумковому засіданні педагог, зокрема, підкреслила, що тільки «...вільна й національна школа розв'яже проблеми миру та братерського союзу всіх народів». Вона також наголосила на значенні для міжнародного єднання такої форми роботи, як уможливлення студій «чужинцям» у високих

школах різних держав, як це мало місце в Середньовіччі та в XVII – XVIII ст., коли сини простих козаків студювали в Сорбонні, а філософ Сковорода пішки пройшов Центральну Європу та вчився у «славних університетах Німеччини» [7, с. 9].

Зі звіту С.Русової про участь у Міжнародному педагогічному конгресі в Женеві (єдиного представника на ньому від усіх українських педагогічних і культурно-освітніх установ в еміграції) довідуємося, що її зацікавили доповіді французького й іспанського делегатів. Перший із них запропонував включити до навчальної програми зі світової історії нову тему – вивчення життя робітників, другий наголосив на потребі організації спеціальних курсів для підготовки вчителів за програмою «інтернаціонального навчання» з поглибленим вивченням історії та географії [8, с. 2]. Великий інтерес викликала у Софії Федорівни ідея створення «Атласа цивілізації», оприлюднена на з'їзді, який мав стати підґрунтям для більш глибокого ознайомлення «...з кожним народом, з кожною країною особливо...» [8, с. 5].

На цьому з'їзді С.Русова виступила з доповіддю “Дещо з психології українських дітей на ізгнанні та їх малюнки”. Як наочний матеріал, що супроводжував виклад, були представлені роботи дітей із українських дошкільних закладів (захоронок), шкіл та виховних установ, зібрані зусиллями самої вченої. Ці експонати, а також українська педагогічна література, демонструвалися на виставці, що діяла в рамках з'їзду, в якій взяли участь представники 40 націй. Надіслані на виставку книги були передані після конгресу до Педагогічного музею при Інституті Ж.Ж.Руссо в Женеві як «...матеріал для дослідів педагогам та дитячим письменникам цілого світу, що приїжджають сюди на студії» [9, с. 31].

На конгресі в Женеві розгорнулася дискусія про активну школу, в якій виступив видатний швейцарський педагог А.Ферр'єр. Прагнувши «привичаювати других і себе до кола вольних народів...» [10, с. 25], С.Русова брала участь у дискусіях з обговорюваних питань. Так, щире обурення в неї викликав виступ німецького делегата, який «...з лютою завзятістю пропонував знищити усякий націоналізм як пережиток давнього дикого почуття». Вона зауважила, що знищення національного почуття зашкодить міжнародному єднанню, «...бо хто не любить свій край, той не прив'язується до чужого». Дійсно, треба уникати націоналізму агресивного, – зауважувала педагог, – але

«...націоналізм свідомий, творчий треба берегти, бо він вносить чимало скарбів в культуру всього світу» [8, с. 7-8].

Рукопис статті С.Русової «Единбургський педагогічний з'їзд», виявлений у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в Києві із детальним аналізом перебігу II з'їзду Всесвітньої федерації педагогічних товариств у столиці Шотландії (1925), уможлиблює висновок про її участь і в цьому міжнародному форумі. Найбільшу увагу С.Русової привернуло «обміркування» на з'їзді проблеми реформування програм початкової та середньої школи, у рамках якого порушувалося питання про співвідношення національного й інтернаціонального виховання. Поруч із вивченням іноземних мов, розглядався такий фактор міжнародного єднання, як гра: «...хто з ким грається, той не має ненависти до того», – підкреслювала С.Русова [11, с. 236]. Пізнанню інших народів, на думку учасників з'їзду (її підтримала і С.Русова), сприятиме знання їх національної літератури («...щоб знати народ, треба вчити його великих поетів»), а фундаментом міжнародного єднання повинна стати любов до своєї Батьківщини: за переконанням С.Русової, «...той є найкращий космополіт, хто найгарячіш кохає свій рідний край») [11, с. 238]. Вважаємо, що ці слова можуть бути лозунгом сучасних процесів глобалізації. Водночас просвітителька заперечувала сліпу, фанатичну любов до свого народу: будемо «...пишатися своєю історією лише оскільки вона заслуговує нашої гордості; щиро вкажемо нашим дітям де, в чому були ми неправі і будемо з певністю чекати в майбутньому братерства усіх народів, а шлях до нього – через націоналізм...» [11, с. 238].

Надзвичайно актуальними на з'їзді, на думку С.Русової (зважаючи на обставини емігрантського життя молоді), видалися й виступи доповідачів Р.Блера про додаткову освіту юнаків 14-18-річного віку та Г.Кершенштейнера про систему німецьких трудових шкіл.

Підсумком викладеного в аналізованій статті матеріалу стала думка С.Русової про настання нової епохи в історії людства – ери «...єднання, взаємного знайомства і розуміння, перед у якій ведуть «не королі, не генерали, а учительство всесвітнє...» [11, с. 246].

У вересні 1929 р. С.Русова взяла участь у роботі Освітнього конгресу у Львові, організованого українською галицькою громадськістю з нагоди 60-річчя заснування товариства «Просвіта».

Її виступ на ньому організаційний комітет розглядав як важливий чинник того, що «...конгрес вийшов так, як того вимагає національна гідність Великого народу...» [12, арк. 3-3 зв.]. Архівні документи засвідчують про те, що появу Софії Русової на конгресі та виголошений нею реферат «Моральне виховання в позашкільній освіті» делегати зустріли «гучними оплесками» [13, с. 25].

Важливі для українства взагалі й українського вчительства зокрема завдання окреслив Перший Український педагогічний конгрес, що проходив у Львові в 1935 р.: «...устійнити виховання нашої молоді... намітити напрямки національного виховання» [14, с. XXIV-XXV]. Відсутня на ньому з невідомих причин С.Русова надіслала привітання його делегатам як голова Української національної жіночої ради в Празі: «Жіноча Національна Рада вітає Педагогічний Конгрес «Рідної Школи», бажає йому сили й успіху в переведенні свого значного гасла. Прекрасна, цікава програма внесе в серця наших педагогів енергію і віру в велике діло» [14, с. XXVII].

Із надзвичайним трепетом і шаную вітав «несторку української педагогічної літератури» VI Конгрес українського учительства Підкарпатської Русі (Закарпаття) в Ужгороді 1935 року: «Поява на естраді старенької, 84-літньої жінки-працівниці, борця за кращу долю свого народу, підірваної фізично, але повної свіжості духа, теплота й щирість слів – зворушила сильно багатьох присутніх аж до сліз. Цього образу сучасники... ніколи не забудуть...» [15, с. 1-2]. На конгрес, скликаний товариством «Учительська громада» в Ужгороді з метою згуртування педагогів Закарпаття для «загального культурного народнього інтересу» [16, с. 1], С.Русова була запрошена як почесна гостя. У вітальній промові вона наголосила на великому історичному завданні українського вчительства краю, бо «...де є своя, рідна школа в повнім значінню того слова – нема чого лякатися голоду ні нужди ні загибелі народу. Рідна школа все для народу принесе...». Педагог також підкреслила, що перший раз і «...може останній має нагоду бачити свідому, молоду генерацію нашого учительства і в цім видить повну запоруку світлої майбутності многострадального нашого народу...» [15, с. 1-2].

Проблеми освіти і виховання цікавили Софію Русову не лише на педагогічних, а й на жіночих зібраннях. На з'їзді Інтернаціонального конгресу жінок в Гаазі 1922 року вона взяла

участь в роботі комітету освіти, що працював у його рамках, де ознайомила міжнародну громадськість із організацією шкіл на Україні в добу визвольних змагань. «Приємно було, – писала С.Русова, – що хоть по цьому питанню можна виявити Україну як найкраще». Водночас вона з гіркотою говорила про «страшний дуалізм», який не могла зрозуміти Європа: як можна «вихвалюючи українську шкільну систему, згадуючи поруч Холодного і большевиків, з другого боку подавати ...прохання ...щоб різні країни брали наших дітей у науку до себе, бо в дійсності школи в нас нема» [8, с. 16]. Зацікавив С.Русову на з'їзді й огляд шкіл, де «йде навчання по кінематографу», та дитячого садка М.Монтессорі [8, с. 15].

На з'їзді міжнародних жіночих рад у Данії 1924 року її увагу привернула робота комісії із захисту дітей та виховання молоді. У «Листі з Копенгаги» вона інформувала українську громадськість про зміст резолюцій, ухвалених комісією, суть яких полягала у прагненні поліпшити «становище дітей чужинців у різних країнах... зрівняти їх у правах на освіту з дітьми корінного населення»; у місцевостях, де живуть дві нації, освітні потреби обох із них задовільняти справедливо; обмінюватися учнями і професорами середньої та вищої шкіл; звернути увагу на талановитих дітей, сприяти їхньому вступу до вищих навчальних закладів [17, с. 1]. Саме на цьому з'їзді С.Русова звернулася з проханням до Червоного Хреста Данії виділити матеріальну допомогу дітям емігрантів і стипендії студентам-українцям у ЧСР. Проте ці прохання були відхилені. Зате вдалося влаштувати «...4 наших студенти на практику в найкращі господарства» цієї країни, щоб «поповчитися так високо розвиненому в Данії зразковому сільському господарству» та дати студентам змогу впродовж 3-5 місяців мати «харч».

Водночас педагогу було важко «жебрати для наших дорогих дітей, для нашої безталанної молоді». Мимоволі напрошувалося питання: «Куди дінеться наша молодь, навчившись, взявши... все те, що можна з європейської культури?». Відповідь на нього С.Русова формулювала однозначно: «Звісно, вона чесно, правдиво вернеться на Україну», і в цьому повороті їй мусять допомогти і міжнародні громадські об'єднання, і Ліга Націй, бо «...хоч яка Європа «комфортабельна» і культурна, але для нас

Нема другої України
Немає другого Дніпра» [17, с. 2].

Одним із наслідків участі Софії Русової в складі української делегації на IX Міжнародному конгресі «Інтернаціонального Союзу за виборче право жінки» в 1923 р. стала домовленість про здобуття вищої освіти «на стипендію» в італійських університетах [5, с. 240].

На курсах «Інтернаціональної жіночої ліги миру і свободи» («Літня соціальна школа») в Подєбрадах 1923 р. підтримала домагання галицьких українок визнати таємний український університет у Львові державним і припинити переслідування народної освіти. Надзвичайний інтерес на цих курсах викликала у просвітительки доповідь відомого бельгійського педагога О. Декролі «Дитячі типи й боєвничий інстинкт» [8, с. 160-161].

Попри свій поважний вік, Софія Русова тісно співпрацювала із громадськими науковими й педагогічно-освітніми організаціями. Наприклад, брала активну участь в заходах Українського академічного комітету (УАК) в Празі. Так, на українському науковому з'їзді, організованому з ініціативи УАК у чеській столиці в 1926 р., виголосила реферат «Розвиток дошкільного виховання за останні роки» [18, с. 29]. У грудні 1931 р. отримала запрошення на аналогічний другий з'їзд, у програмі якого значився її виступ на тему «Краєзнавство в школі». Із невідомих причин він не відбувся, проте текст виступу у вигляді обширної статті «Краєзнавство в народній школі» з'явився у 1933 р. в галицькому виданні «Шлях виховання й навчання» [29, с. 9]. Тісні стосунки підтримувала С. Русова з Українським педагогічним товариством при Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, була членом Українського товариства прихильників книги у Празі. Від управи останнього отримала відповідальне доручення: «...взяти на себе перегляд підручників з географії українською і чеською мовою, оскільки україніка, що міститься в цих підручниках, потребує виправлення в інтересах наукової правди» [20, с. 181].

У липні 1930 р. серед інших учених-педагогів, «симпатиків» народнього вчительства і «пильних» співробітників педагогічних видавництв товариства «Взаємна поміч українського вчительства» – професійної організації народних учителів українських земель у складі Польщі – С. Русова була обрана його почесним членом [21, с. 284].

Як зауважувала М.Фуртак, життя Софії Русової – «...це не тиха пристань кабінету вченої, це терниста дорога людини, що бунтується проти існуючого ладу, проти тяжкого поневолення народу, серед якого довелось їй жити та якому віддала вона з любов'ю свою багату громадянську й наукову працю...» [22, с. 2]. Підтвердженням цих слів є і репрезентаторсько-пропагандистський аспект педагогічної діяльності вченої. Проаналізоване дозволяє стверджувати, що науково-педагогічна діяльність Софії Русової як репрезентанта українського вчительства за межами України носила активно-творчий характер, підпорядковувалася загальнокультурній меті – підготовці фахівців європейського рівня для потреб рідної незалежної держави та пропаганді національної освітньої справи і відстоювання її на міжнародній арені.

1. Беднаржова Т. Софія Русова – український вчений-педагог, літературознавець, громадянсько-політичний діяч / Т.Беднаржова. – Тернопіль-Прага, 2001. – 344 с.
2. Русова С. Націоналізація школи / С.Русова // Вільна українська школа. – 1917. – № 1. – С. 3-7.
3. Русова С. Чому я опинилася на еміграції / С.Русова // Трибуна України. – 1923. – Ч. 1. – С. 14-16.
4. Русова С. Мої спомини / С.Русова. – Львів: Видавнича кооператива “Хортиця”, 1937. – 280 с. + 4 с.
5. Русова С. До Риму на два конгреси / С.Русова // Нова Україна. – 1923. – Ч. 7-8. – С. 229-241.
6. Русова С. Два міжнародні конгреси / С.Русова // Нова Україна. – 1923. – Ч. 10. – С. 159-164.
7. Сірополко С. Міжнародний з'їзд «через школу до миру» в Празі / С. Сірополко // Тризуб. – 1927. – Ч. 21. – С. 8-10.
8. Русова С. Звіт за Межинародний Педагогічний Конгрес в Женеві Делегата від Укр. Пед. інст. в Празі (рукопис) / С.Русова // ЦДАВО України. – Ф. 3972, оп. 1, спр. 8, арк. 2-8.
9. Огляд педагогічного й освітнього руху: Конгрес Світового Союзу Педагогічних Установ // Шлях виховання й навчання. – 1929. – Ч. 11. – С. 27-31.
10. Русова С. Конгрес Світового С'юзу Освітніх Товариств / С.Русова // Шлях виховання й навчання. – 1929. – Ч. 7-8-9. – С. 25-26.
11. Русова С. Единбургський педагогічний з'їзд (рукопис) / С.Русова // ЦДАВО України. – Ф. 3793, оп. 1, спр. 297, арк. 229-246.
12. ЦДАВО України. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 18.
13. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 348, оп. 1, спр. 133.

14. Перший Український Педагогічний Конгрес: 1935. – Львів: Накладом Товариства Рідна Школа, 1938. – 252 с.
15. Гренджа-Донський В. Конгрес українського учительства / В.Гренджа-Донський // Українське слово. – 1935. – Ч. 26. – С. 1-2.
16. VI конгрес українського учительства в Ужгороді // Українське слово. – 1935. – Ч. 25. – С. 1.
17. Русова С. Лист з Копенгаги: Зїзд жіночих інтернаціональних рад / С.Русова // Дїло. – 1924. – Ч. 163. – С. 1-2.
18. Український Науковий Зїзд у Празі 3-7 жовтня 1926 р.: Звідомлення Президії Організаційної Комісії Зїзду. – Прага: Державна друкарня в Празі, 1928. – 75 с.
19. Х.К. Участь жінок у Другому Українському Науковому Зїзді [20-24 бер. ц.р.] / Х.К. // Жіноча доля. – 1932. – Ч. 15. – С. 9.
20. ЦДАВО України. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 20.
21. Товариство «Взаїмна Поміч Українського Вчительства», 1905-1930. – Львів: Наклад «Взаїмної Помічі Українського Вчительства», 1932. – 339 с. + 23 с.
22. М.Ф. Софія Русова / М.Ф. // Нова Хата. – 1926. – Ч. 11. – С. 2.

ШЕВЧЕНКОВЕ СЛОВО У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ СОФІЇ РУСОВОЇ

**(від празького видання «Кобзаря» –
до морального імперативу)¹²⁹**

2014 року весь світ відзначав 200-літній ювілей від дня народження Тараса Григоровича Шевченка. Віддаючи шану Великому Кобзареві, українська педагогічна громадськість згадала “незлим тихим словом” палку речницю Шевченкових ідей Софію Федорівну Русову, яка, разом з чоловіком Олександром Русовим, долучилася до видання першого «безцензурного» видання «Кобзаря» у Празі.

Що єднає ці дві дати і ці дві постаті національного культурно-освітнього руху? Відповідь на дані питання дає глибоке вивчення життєпису і творчої спадщини С.Ф.Русової. Зокрема, нами

---

¹²⁹ Стаття опублікована: Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті «...землякам моїм в Україні і не в Україні...»: зб. матеріалів четвертої Міжнародної науково-практичної конференції (у рамках IV Міжнародного конгресу світового українства). – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – С. 294-298.

виявлено понад 20 окремих праць, статей, літературно-публіцистичних оглядів, рецензій, спогадів видатної громадсько-культурної діячки про Тараса Шевченка, переважна більшість з яких до сьогодні залишаються недоступними для широкого загалу. Крім того, у багатьох публікаціях іншої тематики вона широко використовує Шевченкове слово, оцінює події, факти і явища суспільно-політичного і культурного життя з позицій видатного сподвижника української національної ідеї. Ознайомлення з цим творчим доробком уможлиблює висновок про те, що Шевченкові думи, вкарбовані в поетичне слово, стали одним із провідних чинників формування світогляду Софії Русової, визначили життєве кредо не тільки просвітительки, але й членів її сім'ї: «Ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою!»

Упродовж усього свідомого життя С. Русова глибоко вивчала, невтомно пропагувала й прагнула реалізувати найважливіші заповіді «Пророка» і «духовного Проповідника» українців. Зі спогадів просвітительки та її чоловіка Олександра довідуємося, що молоде подружжя прилучилося до активної роботи над популяризацією творчості Шевченка ще в 1875 р.: як член «Старої громади» він отримав відповідальне й водночас небезпечне завдання – видати за кордоном, у Празі, «перше суцільне видання «Кобзаря» Шевченка з усіма його російською цензурою забороненими творами» [1, с. 109].

Зазначимо, що до виходу «Кобзаря» у чеській столиці, вже було здійснено п'ять його видань: перше – самим Т.Шевченком у Петербурзі 1840 р.; друге – теж за його життя, ним підготовлене, – в 1860 р.; третє вийшло в Петербурзі 1867 р. зусиллями Д.Кожанчикова; четверте з'явилося того ж року в Петербурзі, а п'яте – у Львові 1867 – 1869 рр. накладом К.Сушкевича [2, с. 9]. Проте жодне з них не охоплювало такої кількості творів, як празьке.

Роботу над виданням двотомного «Кобзаря» очолив О.Русов; молода дружина допомагала йому в коректурі рукописів. З метою ознайомлення західноєвропейського читача з життям і зразками творчості Т.Шевченка вона переклала французькою мовою біографію поета, ряд невеликих його віршів і зміст кількох поем, які за підтримки І.Тургенєва побачили світ у французькому «Revue des deux mondes» [3, с. 130]. З допомогою чеських прогресивних діячів, членів «молодочеської партії», Русови вже на початку

1876 р. успішно виконали свою почесну місію. Проте перевозити на рідну землю видання, другий том якого був повністю нелегальним, виявилось занадто небезпечним: над Україною вже витав зловісний дух Емського указу. Тому вирішили переправити в Україну лише перший «легальний» том, а другий (крім декількох примірників) залишити для розповсюдження за кордоном та нелегального ввезення зусиллями українців – емігрантів і галичан [4, с. 14].

Про велику популярність цього видання в народі свідчить факт, наведений літературним критиком і бібліографом П.Богацьким у статті «Кобзар» Тараса Шевченка в Празі (1876 – 1926)»: будучи зовсім неграмотним, сусід Євгена Чикаленка не пошкодував заплатити за нього 25 карбованців – «суму, за яку в той час можна було купити десятину поля» [2, с. 14].

З тих пір постать Тараса Шевченка, його поетична творчість опинилися в осередку уваги С. Русової і як громадської діячки, і як педагога, і як літературного критика та мемуариста.

Як активна громадська діячка, вона чітко усвідомлювала, що вже саме ім'я Тараса Шевченка «є для українців символом, гаслом національного почуття і змагань до незалежності...» [5, с. 4].

На цій підставі С. Русова заявляла, що «Шевченко смело подняв національное знамя и начертал на нем несмыслимыми чертами свободу народа, национальное возрождение...» – нові для його сучасників поняття, але так переповнені любов'ю до багатостраждальної України, що всі були захоплені ними, «все нашли новый лозунг для работы, для борьбы, для народной жизни» [6, с. 333-334].

Як мудрий педагог, вона розуміла, що Шевченкове «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь» є підґрунтям морального відродження народу через його просвіту; що дитина, яка «мусить виростати на користь своєму народові», має здобувати науку рідною мовою в рідній школі, виховуватися на кращих зразках українського письменства.

Як літературний критик, Софія Федорівна вбачала у творчій спадщині геніального поета спосіб пізнання етичних і соціальних поглядів свого народу: «його великий «Кобзар», – стверджувала вона, – є правдивим люстром, в якому чудово відбивається душа українського народу, його історія, життя і духовні настрої» [5, с. 4].

Що стосується мемуарної спадщини С.Русової, то вона представлена такими публікаціями: «Спомини про празьке видання творів Т.Шевченка»; «Спогади в Шевченкові дні», «До 71-х роковин від дня смерті Т.Шевченка» «Життя українського ідеаліста кінця ХІХ віку Ол.Ол. Русова», в якому йдеться про спільну роботу Русових у Празі над виданням «Кобзаря».

Софія Русова розглядала Шевченків «Кобзар» як велике Євангеліє «любови до людей, любови до свого народу, до свого краю» [5, с. 3]. Ця книжка, стверджувала просвітителька, – «сама правда»: читаючи її, бачиш минуле й сучасне України [7, с. 4].

Провідні шевченківські ідеї, насамперед із празького видання «Кобзаря», С.Русова пропагувала на сторінках періодичних видань Росії («Украинская жизнь», «Русская мысль», «Вестник Европы»), України («Світло», «Вільна українська школа»), Чехо-Словаччини («Спудей»). Чимало матеріалів її Шевченкіани з'явилося в галицьких часописах: «Жінка», «Жіноча доля», в «Літературно-науковому віснику» та ін.

З великим замилюванням вона писала про видання «Маленьких Кобзарів» в Україні, призначених для молодших школярів. Потребу в таких збірниках педагог виводила з необхідності якнайшвидше «познайомити дітей з красою творів Шевченкових і дати їм до рук таку частину Кобзаря, що цілком задовольняла б їх розум й серце» [8, с. 61-62].

Вивчення Шевченкіани Софії Русової дає змогу виокремити найголовніші її теми. Як провідну, ми виділяємо окреслення вченою впливу Тараса Шевченка на відродження національного життя в Україні, що знайшло всебічне висвітлення у статті «Шевченко и украинское общество 60-х годов», яка з'явилася в московському журналі “Украинская жизнь” 1913 р. За переконанням автора, поет-громадянин дав національному відродженню своєї батьківщини міцну основу; в ньому українське суспільство черпало «руководяція начала своей сознательной национальной жизни; в нем находило силу веры в лучшее будущее». Першим «фактом» суспільного національного життя в Україні С.Русова називає похорон Шевченка: вже захоронення його в Петербурзі об'єднало українців, а похорон під Каневом став вираженням «скорби, ...горя перед смертю великого человека, которое пробуждает и воспитывает общественное сознание». У названій статті вона наголошує на важливості Шевченкового

«Кобзаря» для пробудження національної самосвідомості українців. Вона вважає, що без «Кобзаря» Шевченка не отримали б широкого розповсюдження ідеї Кирило-Мефодіївського братства, яке поєднало українське питання з необхідністю визволення народу від закріпачення, із національним визволенням усіх слов'янських народів. У «Кобзарі» «впервые на украинском языке зазвучали заветы братской любви народов, федерализма, ещё пока выраженного чувством, горячим участием к взаимным страданиям, уважением святынь каждого народа» [9, с. 38].

На «Кобзарі» Т.Шевченка, стверджує С.Русова, виховалося покоління діячів українського відродження 60-х років – В.Антонович, М.Драгоманов, П.Житецький, П.Чубинський, О.Єфименко, чия культурно-освітня праця сприяла подальшому національному поступові України [9, с. 52].

Аналізуючи творчу спадщину Т.Шевченка, С.Русова неодноразово звертала увагу на спільність долі поета з долею свого народу «в пазурах кріпацтва,.. і злиднів», на пошук ним «засобів задля найкращого перебудування всього етичного напрямку життя...» не лише українців, але й у всіх слов'янських народів [10, 97-101].

У цьому пошуку він приходить до ідеї федералізму. Сутність її Софія Русова розкриває у статті «Федеративна ідея в творах Шевченка» (1918). Вона підкреслює, що на відміну від О.Пушкіна, який мріяв про те, щоб «славянські ... ручки» злилися в «русском море», А.Міцкевича, котрий «бачив якийсь особливе призначення Польщі», її месіанізм щодо інших слов'янських народів, федералізм вабив Шевченка, з одного боку, «самою красою етичного моменту» («Добро найкраще на світі то братолюбіє»), а з другого – в ідеї федерації втілилися його змагання і до волі, і водночас – до єднання усіх народів на засадах рівноправності [10, с. 100].

За С.Русовою, «братолюбіє» і свобода – це два начала гуманізму Т.Шевченка.

Разом з тим, у статті «До 71-х роковин з дня смерті Т.Шевченка» вона вказує на відсутність всепрощення у творчості поета «для тих, хто нищить його край, хто зупиняє розвиток цілого народу» [5, с. 4].

Практично в усіх статтях про Тараса Шевченка С.Русова зупиняється на аналізі його літературно-художньої спадщини, у

якій вона передусім відзначає єдність простоти і краси форми з істинним трагізмом і висотою ідейного змісту. Але найбільш повно цю проблему розкривають такі її обширні праці, як: «Шевченко и новейшая украинская литература», «Тарас Григорьевич Шевченко. Украинский народный поэт. (Его жизнь и произведения)», які з'явилися в петербурзьких виданнях 1909 та 1911 рр. Зазначених питань торкаються її статті «Гражданские мотивы в малорусской современной поэзии» (1904), «Украинская литература в XIX веке: Первый период с 1798 по 1862 г.» і «Украинская литература 1862-1900 гг.» (1911); «Современная украинская лирика» (1912) та інші. Як вказує Ф.Погребенник, С.Русова одна з перших у критиці, «використавши російську трибуну, наголосила на значенні творчості Шевченка для української літератури кінця XIX – початку XX ст.» [11, с. 14].

За твердженням просвітительки, Тарас Шевченко став виразником кращих творчих сил українського народу; його вірші звучать так щиро, як молитва; на «Кобзарі» поета виросла вся новітня українська література.

Не вдаючись до глибокого аналізу названих літературознавчих праць, зазначимо, що С.Русова всебічно характеризує десятки творів поета, проте чи не найбільше ті, у яких поет розкриває долю рідного народу, своєї батьківщини, їхні страждання, героїчну славу, майбутнє («Гайдамаки», «Іван Підкова», «І день іде, і ніч іде...», «Мені однаково...», «Минають дні, минають ночі»).

Актуально, по-сучасному, сприймається висновок громадської діячки після наведеного з Шевченкового Послання «І мертвим, і живим...» звертання поета до земляків-українців схаменутися, бути людьми, пам'ятати, що «В своїй хаті – своя й правда і сила і воля»: «упреки Шевченка остаются в настоящее время почти также справедливы по отношению к украинской интеллигенции» [7, с. 78-79].

Не обминула С.Русова-педагог і такої теми у своїй Шевченкіані, як ставлення поета до проблеми просвіти народу, навчання й виховання дітей і молоді. В уже згадуваній нами статті «Шевченко и украинское общество 60-х годов» вона вказувала: все своє життя Тарас Григорович «отличался страстной любознательностью; науку, знаніє, просвещеніє он ставил очень высоко и понимал их значеніє для народной массы». Через це один із головних обов'язків інтелігенції він визначав таким чином:

допомогти народові «вийти из мрака невежества», дати йому школу, книжку [9, с. 35-36].

Як закономірний, С.Русова розглядає той факт, що під впливом слухів про «волю» Т.Шевченко активно включився у діяльність гуртка українців у Петербурзі, який у 1860 р. започаткував видання перших популярних книжок і підручників для народу українською мовою. Про практичну освітню діяльність поета в останні роки його життя вона пише в не аналізованій дослідниками статті «Просвітний рух на Україні в 60-х роках»: Шевченко самотужки «взявся за підготовку «Букваря южноруського», турбувався про його розповсюдження, а вилучені кошти адресував недільним школам, вважаючи цю книжку не своїм добром, а добром «наших убогих воскресних шкіл».

«Як бачимо, – зауважує С. Русова, – останні думки Тараса Григоровича за місяць до смерті наверталися до народньої освіти». Він мріяв після «Букваря южноруського» видати «лічбу в ціні, величини такої ж як Букварь. За лічбою етнографію і географію..., історію» [12, с. 37].

Шевченка боляче разила гадка про те, що в школах України навчання може вестися не «самым естественным способом», тобто нерідною мовою. Смерть не дозволила поетові реалізувати всі його освітні задуми, але вони глибоко запали у свідомість українського суспільства. І, як підкреслює С.Русова, українофіли 60-х років «ретиво» взяли за народну просвіту; освітня робота захопила усіх свідомих українців, а студенти залишали університети і йшли «книгоношами» в села.

З гордістю констатуємо, що й через 50 років після смерті Т.Шевченка українці зберегли ідеали свого апостола правди і науки в царині творення прекрасної літератури, С.Русова водночас зазначала: тільки школи, – рідної нормальної школи, у якій чужою мовою не калічилася б душа учнів і їх думки, а давалися знання і розуміння оточуючого на своїй рідній прекрасній мові, – тільки цього необхідного органу розумового життя не можуть українці домогтися для свого обдарованого народу [9, с. 53]. Треба було мати велику громадянську мужність, щоб заявити на повний голос про це в московському періодичному виданні напередодні Першої світової війни.

Слід вказати, що С.Русова повторювала й такі слова Кобзаря: «В школі нас усього, усього, що тільки є, навчають, окрім своєї

милої, рідної мови. О школо, школо! Як би тебе швидше перешколоти!»

Багатюща творча спадщина Т.Шевченка містить чимало педагогічних ідей. Статті С.Русової рясніють закликами-проханнями поета до дітей осягати науку («учись, серденько, колись з нас будут люде!»); звертаннями до батьків і матерів з приводу турботи про навчання підростаючих поколінь. Вона виокремлює рядки з поезій Кобзаря, у яких він розкриває власне бачення того, як треба вчитися, щоб «ученіє действительно делало учащихся «людьми», зокрема неодноразово наводить класичний заповіт поета: «Учітеся, брати мої, думайте, читайте...» [9, с. 36]. При цьому С.Русова нерозривно пов'язує освітні ідеї Шевченка з проблемою материнства й дитинства. Одиноким сирота, зазначає вона, котрий не зазнав ні материнської ласки, ні згодом ласки коханої дружини, Т.Шевченко особливо тонко змальовував саме жіночу душу і до матері ставився з глибокою повагою і любов'ю [7, с. 74].

У вже згадуваній статті «Шевченко и новейшая украинская литература» Софія Русова пише: «В міровій поезії не знайдеться більше обаятельних образів, як ці многострадальні і світлі створіння Шевченка – «Марія», «Наймичка», «Мати Покритка», «Відьма», мати христіанина мучениця в поемі «Неофіти» [6, с. 332]. Вона переконана, що в душах матерів Шевченко знаходив краплину збереженої в людськості любові, котра «одна может возродить человечество, вести его к свету, как та великая мать Спасителя, собравшая после Его смерти учеников, –

І їх ученіє і страх

Розвіяла, мов ту полову...» [Там само].

У статтях «Мати» в поезії Шевченка» та «Жінка в поезії Шевченка» С. Русова наголошує, що мати у творчості Кобзаря не тільки дає фізичне життя своїй дитині. Поет прославляє ту матір (як страдниця наймичка), котра й навчає її усьому: «вона і день і ніч працює, щоб подушне заплатити...», «синови за три копи жупанок купила, щоб і воно – до школи ходило»; щоб був він «і письменний і вродливий» [13, с. 245].

Педагог висловлювала впевненість у тому, що значення матері як природної виховательки дитини ніколи не применшиться, оскільки ніякі громадські інституції не зможуть замінити «її

безмірного кохання, ніжної любови, якої дитина не почує ні від кого другого, любови такої щирої, палкої, любови аж до самозречення».

Одну з умов сповнення заповіту великого поета: «Нехай мати усміхнеться, заплакана мати», – С. Русова вбачала у просвіті жінки, через яку можна підняти її свідомість, «підняти становище матері» [14, с. 286].

З проблемою материнства тісно переплітаються питання місця і ролі Шевченкового слова в навчанні й вихованні дітей. У статті «Шевченко і малі діти» (1918) вона підкреслювала, що великий гуманіст любив дітей «не тільки у своїх віршах і в поетичних своїх мріях». Він любив «конкретних, живих дітей і співчував їм всією своєю душею». Ці думки вона підтверджувала фактами з життя Кобзаря, поетичними рядками з його творів. «Шевченко, – писала С.Русова, – своєю лірою навчав нас краще усяких педагогічних трактатів, як ласкаво уважливо треба ставитися до дітей, як віддавати їм усі свої найкращі сили». На цій основі вона стверджувала, що він «має бути першим вчителем краси слова для наших дітей, краси, яка скрізь єднається з правдою, з ласкавими відносинами до людей і до природи. Хай постать дорогого Кобзаря стане знайомою по усім дитячим організаціям, яко постать справжнього учителя правди й добра і найкращого поета України» [15, с. 15].

Закономірно, що в збірниках, укладених С.Русовою для дітей дошкільного та шкільного віку, найбільше творів саме Т.Шевченка. Слова «Апостола правди і добра» «Я так її, я так люблю мою Україну убогу, за нею душу погублю...» пронизують і останню збірку С.Русової під назвою «Україна у творах її письменників», видану вже після смерті видатної культурно-освітньої діячки.

Своїм глибоким розумом і щирим серцем Софія Русова осягнула, що «скоро прийде той день, коли до високого хреста над Дніпром зйдуться люди з усіх українських земель і коли вільний народ складе на могилі Тараса великий терновий вінець усіх пережитих страждань і скаже:

Тобі, Батьку, псалом новий
І нову славу

Воспоєм чесним собором» [16, с. 2].

Збулося. Віряться, що навіки.

1. Русова С. Життя українського ідеаліста кінця ХІХ віку Ол.Ол. Русова / С.Русова // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів, 1938. – Т. V. – С. 107-137/
2. Богацький П. «Кобзарь» Тараса Шевченка в Празі (1876 – 1926) / П.Богацький // Студентський Вістник. – Прага, 1926. – Ч. 3.
3. Русов О. Спомини про пражське видання «Кобзаря» / О.Русов // Україна. – К., 1907. – Февраль. – С 153-184.
4. Выровый Е. Праздник украинской книги в ЧСР / Е. Выровый // Славянская книга. – Прага, 1926. – Февраль. – С. 26-30.
5. Русова С. До 71-х роковин з дня смерті Т. Шевченка / С.Русова // Жіноча Доля. – 1932. – Ч. 9. – С. 3-4.
6. Русова С. Шевченко и новейшая украинская литература / С.Русова // Вестник Европы. – 1909. – № 7. – С. 25-34.
7. Русова С. Тарас Григорьевич Шевченко. Украинский народный поэт. (Его жизнь и произведения) / С.Русова. – Петербургъ – Київ: “Сотрудник”, 1911. – 80 с.
8. С.Р. Т.Шевченко. Малий Кобзарь для дітей. З малюнками / С. Р.// Світло. – К., 1911. – № 7. – С. 61-62.
9. Русова С. Шевченко и украинское общество 60-х годов / С.Русова // Украинская жизнь. – М., 1913. – № II. – С. 35-53.
10. Русова С. Федеративна ідея в творах Шевченка / С.Русова // Вільна Українська Школа. – Київ, 1918. – № 7. – С. 97-101.
11. Погребенник Ф. І як вічна зоря... / Ф.Погребенник // Голос України. – Київ, – 1991.
12. Русова С. Просвітний рух на Вкраїні в 60-х роках / С.Русова // Світло. – К., 1911. – № 6. – С. 34-42.
13. Русова С. Жінка в поезії Шевченка / С.Русова // Літературно-науковий вісник. – Львів – Київ, 1914. – Т. LXV. – Кн. II. – С. 242-247.
14. Русова С. «Мати» в поезії Шевченка / С.Русова. Вибрані педагогічні твори / Упор. О. Проскура. – К.: Освіта, 1996.
15. Русова С. Шевченко і малі діти / С.Русова // Вільна Українська Школа. – К., 1918. – № 7. – С. 114-115.
16. Русова С. Спогади в Шевченкові дні / С.Русова // Жінка. – Львів, 1938. – 15 березня. – С. 2.

СОФІЯ РУСОВА І ДІЯЛЬНІСТЬ «ПРОСВІТ» НА СХІДНО- І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ¹³⁰

Ім'я і творча спадщина С.Ф.Русової сьогодні сприймаються як достатньо глибоко вивчена персоналія і педагогічне явище. Проте в більшій частині підручників і навчальних посібників аналіз її наукового доробку подекуди, на жаль, обмежується доєміграційним періодом. Водночас навіть той «загальновідомий» пласт її життя вивчений, на наш погляд, недостатньо, особливо в контексті діяльності одного з найшанованіших і найпопулярніших громадських об'єднань – товариства «Просвіта». Певною мірою ця проблема аналізується в наукових розвідках Л.Березівської, Л.Вовк, Ж.Ільченко, І.Зайченка, Н.Калениченко, Н.Копиленко, О.Проскури, О.Сухомлинської та ін.

Метою даної статті є розкриття маловідомих аспектів життєдіяльності С.Русової та з'ясування її внеску у становлення і розвиток «Просвіт» на східно- та західноукраїнських землях.

Початки просвітницької діяльності Софії Русової сягають часів її ознайомлення зі станом «української справи». Вона була одним із ініціаторів створення першої громадської книгозбірні в Чернігові (проіснувала понад 30 років), активним членом Харківського (1869-1897) та Київського (1882-1908) товариств грамотності. У період роботи в них С.Русова створила низку популярних творів («Жанна д'Арк», 1893; «Странник Григорий Саввич Сковорода. Биографический очерк», 1894; «Братства в юго-западной Руси. Исторический очерк», 1895; «Днепр и Приднепровье», 1898; «В стране вольного крестьянства. (В Норвегии)», 1905 та ін.), російськомовне видання яких (особливо в Харківському товаристві) було неоднозначно сприйняте українською інтелігенцією, зокрема Б.Грінченком та Оленою Пчілкою. С.Русова ж так тлумачила появу цієї нерідномовної друкованої продукції: в той час слід було іти на компроміс, «...використовувати школу, яка є, книжки, писані чужою мовою, з огляду на те, що всяка наука до лісу не веде, а хоч і чужою мовою, всеж таки здійсмає полуду з очей, будить свідомість взагалі, значить

---

¹³⁰ Стаття опублікована: «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України»: зб. наук праць / за ред. В.Мацька. – Хмельницький: Просвіта, 2005. – С. 231-236.

разом з нею і самосвідомість кожного народу, кожної нації...» [1, с. 130].

З ініціативи Софії Русової при Харківському товаристві грамотності був організований відділ народних читань, працювала недільна школа. Використовуючи твори Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка, вона на власному досвіді переконалася, який «...великий вплив на моральний і інтелектуальний розвиток може мати добре скерований цикл літературних читань» [1, с. 132].

Уже наприкінці ХІХ ст. активна просвітницька діяльність Софії Русової була помічена галицькою громадськістю: 1899 року зусиллями львівської «Просвіти» виданий друком її «Український буквар» [2, с. 76], і лише в 1906 р. він став доступним для користування в царській Росії завдяки зусиллям благодійного Товариства видання загальнокорисних і дешевих книг. Останнє розпочало свою діяльність у 1898 р. в Санкт-Петербурзі за прикладом львівської «Просвіти» і видавало популярні книжки українською мовою [3, с. 2369].

З тих пір співпраця із галицькою, а згодом і східно-українськими «Просвітами» стала невід'ємною частиною її багатогранної діяльності. З початку ХХ ст. С.Русова – активний член Чернігівської «Просвіти», яку очолив М.Коцюбинський. 13 грудня 1907 р. датується його лист до Софії Федорівни з проханням дати згоду бути представником на з'їзді «Діячів товариства народних університетів» у Петербурзі [4, с. 1], де в той час вона перебувала під «гласним надзором» царської поліції. Проте це не завадило їй саме тут розгорнути свою просвітницьку роботу. Вже згадуване благодійне Товариство видання загальнокорисних і дешевих книг видало її «Український буквар» (1906), «Початкову географію» (1911), популярну брошуру «Як люде живуть у Норвегії»(1906) та ін. У своїх «Споминах» С.Русова писала: це «...був сміливий крок, бо таких підручників російська цензура не пропускала українською мовою...» [1, с. 162]. Ще сміливішим кроком товариства стало видання «Кобзаря» Т.Шевченка, перших творів О.Олеся та Я.Степового.

Повернувшись до Києва, Софія Русова, поруч із В.Антоновичем, В.Винниченком, Б.Грінченком, Д.Дорошенком, М.Лисенком, Лесею Українкою, І.Огієнком, стає активним членом товариства «Просвіта» ім. Т.Г.Шевченка у Києві (1906-1910). У статті «Кіевское украинское общество «Просвіта», вміщеній у

Санкт-Петербурзькому часописі «Русская школа» за 1910 р., педагог розкрила історію виникнення, зміст роботи та причини закриття цього «національного просветительного учреждения», яке спробувало після 200-літньої перерви дати «східним» українцям «...скільки-нибудь здоровую духовную пищу 27-ми миллионам украинскаго народа въ самой удобоприемлемой форме, въ виде книгъ, лекцій, школы на родномъ языкѣ» [5, с. 70]. Аналізуючи результати діяльності київської «Просвіти», Софія Русова виокремила такі її напрями: видання українськомовної літератури, читання лекцій, влаштування «читань» для дорослих і дітей, літературно-музичних вечорів. Особливо наголосила на зверненнях товариства до ради Київського університету ім. св. Володимира з проханням організувати кафедру з українською мовою викладання та до Державної думи про впровадження у школи викладання предметів українською мовою. З жалем і гіркотою з приводу припинення діяльності товариства вчена писала: «...Кіевская Просвіта явилась темъ національнымъ просветительнымъ учрежденіемъ, которое за все короткое время своего существования стояло вне всякихъ политическихъ партій, охраняя и стараясь хоть сколько-нибудь удовлетворить самыя насущныя нужды національнаго просвещения въ Украине» [5, с. 71].

У цей же період Софія Русова – член Товариства поширення в народі початкової, середньої і вищої освіти в межах Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської та Подільської губерній (1908 – 1911), очоленого С.Тимошенком; тісно співпрацює з Українським науковим товариством під керівництвом М.Грушевського, яке розгорнуло широку кампанію з розвитку вищої освіти на національній основі. Вона стала одним із співзасновників і найактивніших дописувачів першого в Наддніпрянській Україні українського педагогічного журналу «Світло», згодом – «Вільної української школи», співкерівником видавництва «Українська школа».

У контексті зазначеного закономірним є той факт, що саме від просвітних організацій Києва С.Русова була обрана до Української Центральної Ради на Всеукраїнському національному конгресі 8 квітня 1917 р., де очолила департамент дошкільної та позашкільної освіти при її Генеральному секретаріаті. Саме цей відділ здійснив перші практичні зрушення в національному вихованні. Потреба у кваліфікованих працівниках для проведення просвітницької роботи

серд населення спонукала Генеральний секретаріат організувати в листопаді 1917 р. інструкторські курси з позашкільної освіти, на яких було прочитано 186 лекцій, зокрема і С.Русової – «Історія і сучасний стан позашкільної освіти у Росії та за кордоном та його організації» [7, арк. 50-50 зв.]. Департаментом позашкільної освіти були підготовлені рекомендації-порадники, допоміжна література, матеріали до програм регіонального характеру, рекомендації для громадських установ позашкільної освіти, серед них «Вища селянська школа на Україні», «Про вечірні школи», «Народні будинки», «Просвіти», їх значення для культурного розвитку народу» С.Русової.[2, с. 86-87].

З метою отримання докладних відомостей про всі чинні в Україні просвітницькі та їх низові осередки, відділ позашкільної освіти створив «Організаційну комісію з влаштування Всеукраїнського з'їзду «Просвіт», який розпочав свою роботу 20 вересня 1917 р. за участю 232 представників від 164 «Просвіт» та інших організацій [7, арк. 28]. На урочистому відкритті з'їзду виступили М.Грушевський, С.Петлюра, С.Русова. Так, перший президент України зазначив, що «...освіта не дасть загинути тому, що здобули попередні покоління», а С.Петлюра наголосив: «...тільки віра в «Просвіту» дає йому надію, що рух український поглибшає та зміцніє»[7, арк.30].

Водночас С.Русова не поривала стосунків із галицькою «Просвітою», які стали особливо тісними у період її вимушеної еміграції. У статті «Культурно-просветительныя украинскія організації въ Галиціи», вміщеній у московському виданні «Українская жизнь» ще в 1915 р., С.Русова всебічно розкрила зміст роботи філій «Просвіти» у галицькому повітовому місті Стрий, назвала найбільші установи, утримувані просвітними осередками у Львові («прекрасную библиотеку» і комерційну школу), а також у селах Милування (господарська школа) та Угерці (жіноча господарська школа).

У праці пізнішого періоду – «Позашкільна освіта і засоби її переведення» – Софія Русова підкреслювала, що львівське товариство «Просвіта» за 40 років своєї діяльності так багато зробило на користь освіти свого народу, що «...має право на видатне місце серед усяких слов'янських товариств». Воно не тільки сприяло матеріальному розвиткові селян, а й будило їхню найіональну свідомість. Найкращою школою «політичної

свідомості русинсько народу» громадська діячка назвала віча, що скликалися осередками «Просвіти» [8, с. 42].

Високу оцінку праці галицьких просвітницьких організацій знаходимо і в статті «До культурного об'єднання з Галичиною», опублікованій в офіційному періодичному органі уряду Західноукраїнської Народної Республіки – щоденнику «Република» за 1919 р. [9].

Природно, що така увага Софії Русової до роботи просвітницьких осередків краю, а також її подвижницька праця в царині пробудження національної свідомості як «наддніпрянських», так і «наддністрянських» українців, не могла не імпонувати галицькій українській громадськості: у грудні 1925 р. загальні збори «Просвіти» у Львові одноголосно оцінили її заслуги перед товариством – вона стала однією із 15 заслужених «для нашого народу і української культури» громадян, яких було прийнято в почесні члени цієї організації. Поруч із нею, цього найвищого національного відзначення удостоїлися Богдан Лепкий, Костянтина Малицька, Степан Смаль-Стоцький, Василь Стефаник, Євген Чикаленко [10, с. 162].

Про те, як сприйняла Софія Русова, відірвана від рідних теренів, цю відзнаку, довідуємося із листа-подяки на ім'я тогочасного голови товариства «Просвіта» М.Галущинського:

«Високошановний Пане Галущинській!

Сьогодні великий день в моєму (занадто довгому) життю! Сьогодні я одержала Грамоту Почесного Членства Львовской Просвіти!

Ніхто з вас, хто присудив мені цю почесну Грамоту, не зможе уявити собі, до чого вона мені дорога, як оживила вона мою стару енергію, так приупавшую за останні роки і ось так несподіванно, так незаслуженно наша найстарша Просвіта дала таку високу оцінку моїй такій незначній діяльності. Не знала як дякувати Високе Товариство за цю дорогу для мене Грамоту.

Прошу Вас високошановний Пане передати Головному Відділу цю мою щирю і глибоку подяку і запевнити маю, що з останніх старих сил моїх рада працювати на користь славній Львівській Просвіти.

З глибокою до Вас пошаною усім серцем Ваша С.Русова» [11, арк. 65-67].

У вересні 1929 р. С.Русова взяла участь у роботі освітнього конгресу у Львові, організованого з нагоди 60-річчя заснування «Просвіти». Її виступ на ньому організаційний комітет розглядав як важливий чинник того, щоб конгрес «...вийшов так, як того вимагає національна гідність Великого Народу...» [12, арк. 3-3 зв.]. Архівні документи засвідчують, що появу Софії Русової на конгресі та виголошений нею реферат «Моральне виховання в позашкільній освіті» делегати зустріли гучними оплесками [13, арк. 25]. У ньому вона підкреслила, що великою заслугою просвітян є позашкільна освіта дорослого населення, яка, за її переконанням, «...заповнює, знищує ту глибоку прирву, що за століття темноти народів склалася межі інтелігентними верствами і народними ...масами» [14, арк. 10].

Активно відгукнулася Софія Русова і на прохання Головного віділу товариства підготувати спогади про діяльність «Просвіти» та її заслуги у національному відродженні українського народу до ювілейного народного календаря-альманаху на 1938 р., присвяченого 70-річчю найстарішої української просвітньої організації. У листі від 26 березня 1938 р. президія галицької «Просвіти» зазначала: «Ми сподіваємося, що Ви, Високоповажана Пані, своїм авторитетом допоможете нам у поширенні скрізь по Чехословаччині радісної вістки про велике свято Матері-Просвіти у Львові. Сердечно запрошуємо Вас до участі в Конгресі і на Здвизі, при чому повідомляємо, що рішення упросити Вас до Почесної Президії Конгресу...» [15, арк. 30]. У роботі конгресу С.Русова участі не брала, але в рукописі матеріалу «Просвіта» за 70 літ існування», підготовленого для оприлюднення на ньому, наголошувала на історичній ролі товариства не тільки у пробудженні національного життя в Галичині, але і в Наддніпрянській Україні: «Львівська «Просвіта»...це є справді Соборна установа, яка ширить рідну освіту, пробуджує національну свідомість серед українського народу, де б йому не доводилось жити – чи на рідній чужинцями окупованій землі, чи на далекій чужині: на еміграції вона озивається і морально, і матеріально на кожний призив о помочі. От через що її власне ймя – Просвіта стало звичайною назвою до найпопулярнішого освітньо-культурного українського центра» [16, арк. 63].

Здійснений огляд діяльності і праць Софії Русової уможливорює висновок про глибоке розуміння нею потреби просвіти народу,

донесення знань до його найширших верств, та, що є найважливішим і надзвичайно актуальним у наш час, – потребу об'єднання зусиль західно- і східноукраїнської інтелігенції для культурної роботи, бо «...тільки широке проведення в маси освіти, гасел гуманізму і моральної свідомости може пермогти ту страшну анархію, в якій зараз загибає наш талановитий народ... Тільки освіта і моральне виховання народу переможуть ...наслідки попереднього становища України» [9, с. 16].

1. Русова С. Мої спомини / С. Русова. – Львів: Хортиця, 1937. – 280 с.
2. Вовк Л. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості) / Л.Вовк. – К.:ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. – 178 с.
3. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / за ред. В.Кубійовича. – Львів, 1996. – Т. 6.
4. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф. 159, № 142.
5. Русова С. Кіевское украинское Общество «Просвіта» / С. Русова // Русская школа. – 1910. – № 9. – С. 70-72.
6. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 857, спр. 146.
7. ЦДАВО України. – Ф. 258, оп. 1, спр.157.
8. Русова С. Позашкільна освіта. Засоби її переведення / С. Русова. – К.: Дзвін, 1918. – 87 с.
9. Русова С. До культурного об'єднання з Галичиною / С. Русова / Софія Русова і Галичина: збірник статей і матеріалів / упоряд. Нагачевська З.І. – Івано-Франківськ: Вік, 1996. – С 14-16.
10. За працю для народу: Нові почесні члени товариства «Просвіта» // Народний ілюстрований Календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1927. – Львів, 1926. – С. 161-169.
11. ЦДІА у м. Львові. – Ф. 348, оп. 1, спр.779.
12. ЦДАВО України. – Ф. 3889, оп. 1, спр.18.
13. ЦДІА у м. Львові. – Ф. 348, оп. 1, спр.133.
14. Русова С. Моральне виховання в позашкільній освіті / С. Русова // ЦДІА у м. Львові. – Ф. 348, оп. 1, спр.136, арк. 97-106.
15. ЦДАВО України. – Ф. 3889, оп. 1, спр.20.
16. Русова С. «Просвіта» за 70 літ існування / С. Русова // ЦДАВО України. – Ф. 3889, оп. 1, спр.3, арк. 63-65 зв.

ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ У ПРАЦЯХ СОФІЇ РУСОВОЇ ПЕРІОДУ ЕМІГРАЦІЇ¹³¹

Головною метою виховання упродовж віків був ідеал всебічно розвиненої особистості – з високими інтелектом і мораллю, фізично загартованої та здорової. При цьому в українській етнопедагогіці його стрижневою основою стала саме мораль, як система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. Закономірною і зрозумілою за таких умов є увага національної педагогічної думки та практики освітньої діяльності до проблем морального виховання. Вони пронизують «Повчання дітям» Володимира Мономаха та художньо-педагогічні твори Григорія Сковороди, поезії Тараса Шевченка, Лесі Українки і творчу спадщину Григорія Ващенка й Василя Сухомлинського. Не могла оминати ці важливі питання і Софія Федорівна Русова, особливо у творчому доробку міжвоєнної доби – періоду перебування її за межами України. Величезний досвід культурно-освітньої роботи, накопичений на рідних теренах, з одного боку, трагічне завершення національних визвольних змагань 1917-го – 1920-го рр., що стали для С.Русової своєрідним рубіконом, – з другого, викристалізували чимало нових її ідей у галузі народної освіти взагалі та морального виховання зокрема.

На велику увагу Софії Федорівни до цього аспекту загальносуспільної та навчально-виховної діяльності вказує наявність спеціальних розділів у більшості її фундаментальних праць, а також окремих статей, у яких всебічно та ґрунтовно проаналізовані мета, завдання, зміст формування моральних почуттів, уявлень, моральної поведінки людини. При цьому питання моралі та морального загартування педагог розглядає у нерозривній єдності із загальнолюдськими та загальнонаціональними потребами («Дошкільне виховання», «Моральне виховання в позашкільній освіті», «Моральні завдання сучасної школи», «Теорія і практика дошкільного виховання»), у тісному зв'язку з інтелектуальним розвитком дитини, проблемами трудового й естетичного виховання.

---

¹³¹ Стаття опублікована: Педагогіка та психологія: Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 78. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 23-28.

Вивчення творчої спадщини С.Русової, насамперед праць, написаних в еміграції, показує, що під мораллю вона розуміла «абсолюти... найпевніші принципи поведінки» окремої особи та всієї «людности» у їхніх змаганнях до постійного зростання, розквіту потенційних сил і здібностей – як фізичних, так і інтелектуальних [1, с. 97]. Основою морального поступу суспільства загалом і кожного його члена зокрема педагог вважала усвідомленість категорій зла (як усього, що перешкоджає «вільному здоровому росту суспільства») і добра, що веде суспільство від вузького, низького розуміння життя до широкого, високого, «до корисного для цілого масового щастя» [1, арк. 100]. У такому трактуванні мораль, на думку С.Русової, – це «...гуманізм нової ери, як почуття нових відносин mezi народами, mezi окремими людьми». Саме тому гуманність вона радила «внести» як найважливіший фактор у виховання – дошкільне, шкільне, позашкільне [1, с. 99].

Викладене підтверджує висновки сучасних дослідників про те, що мораль для Софії Русової – це одна з форм суспільної свідомості, яка включає в себе загальнолюдські моральні норми, вироблені людством упродовж всього періоду існування [2, с. 45]. Водночас аналіз педагогічного доробку мислительки засвідчує, що, акцентуючи на загальнолюдському характері моралі, вона постійно наголошувала на національних аспектах морального виховання: «Мусимо виховувати дітей в повній національній свідомості, відданості до свого народу, бо хто не вміє кохати рідний край, шанувати свій народ, той не зможе стати щирим горожанином усесвіту» [3, с. 33].

Розглядаючи моральне виховання як цілісний процес, який має свої мету, завдання, відповідний зміст, засоби й методи здійснення, педагог заразом була переконана, що воно «...не може проводитися якось окремо: ним має бути пройняте все навчання, все життя» [4, с. 67]. Напевне тому ідеєю виховання високоморальної особистості пронизані твори, присвячені проблемам дошкільного виховання, шкільного навчання, позашкільної освіти дорослих, культурно-освітньої діяльності жіноцтва, окремих громадських діячів, спогади, епістолярна спадщина. Та й саме життя просвітительки є взірцем високої моральності і громадянськості.

Софія Русова була переконана в тому, що основою, ґрунтом, на якому закладається «підвалина людини», її моральні та

громадянські вартості, є дошкільний вік [5, с. 70]. Сутність мети морального виховання дошкільнят розкриває її праця «Нові методи дошкільного виховання»: «...з дитини, якою вона є з природи, витворити різними засобами ...людину в найкращому значінні цього слова, розвиваючи до максимуму всі позитивні здібності дитини й зводячи до мінімуму всі її негативні нахили»; «...витворити з маленьких звірят-діток громадян із чутливим розумінням справедливості, правди, з широким світоглядом щодо взаємних людських відносин і з ясним, урегульованим процесом думання» [5, с. 64, 74]. Головне завдання морального виховання педагог вбачала у виробленні характеру людини, оскільки не знання, а саме характер найбільше важить у стосунках людей між собою, дає змогу людині досягнути найвищі моральні блага [4, с. 66].

До найважливіших моральних, інтелектуальних і соціальних цінностей, які можна виховати у дошкільному закладі, С.Русова відносила охайність, витривалість, мужність, взаємоповагу і взаємоповагу, терплячість, настирливість, правдивість. Найвпливовішим фактором утвердження в дитини цих моральних якостей, за її переконанням, є особа педагога-вихователя, насамперед його щира вдача, висока освіченість, витримка, гуманізм. А ще – глибокий патріотизм, «...повний любови до свого народу і позбавлений усякої агресивності, якої-будь ненависті» [6, с. 85].

Поруч із вихователем, на моральне становлення особистості великий вплив мають гра, праця, літературно-мистецькі враження, атмосфера спільного товариського життя, де не має місця ні брехні, ні злобі [5, с. 70]. Неодмінною умовою дієвості означених чинників, підвищення їхньої ролі у пробудженні в дитячих серцях перших моральних почуттів, «...як шанувати Бога і свій нарід, свій край, як високо ставити в своєму житті ідеал добра і правди», С.Русова називає національний характер дошкільних установ, їхню націленість на свідомий розвиток кожної дитини «...як бажаного майбутнього громадянина своєї країни, свого народу...» [1, с. 72].

Мету морального виховання учнівської молоді педагог виводить із загальновиховної мети школи, яка в праці «Дидактика» звучить таким чином: «...виробити з учня вільну людину, готову для служення над особовим завданням і для реалізації найвищого гуманного ідеалу, що панує на той час у громадянстві» [7, с. 162]. У

новій українській школі, вказує педагог, моральне виховання «...має головним завданням виховати людину правдиву, мужню, справедливу в усіх своїх відносинах до людей» [8, с. 143].

Про необхідність виховання у школярів міцної волі і ясного розуму, як основи моральності, С.Русова пише у статті «Моральні завдання сучасної школи». Вона вважає, що ці моральні почуття може виховати лише «розумне» шкільне виховання, основане на поєднанні вільного розвитку особистості «під дисциплінованим керуванням», і колективного життя, яке б не нівелювало особистості учня [9, с. 36]. Найвищим мірилом моральності вихованців української школи педагог визначила відданість ідеї національного державотворення, невіддільності «жадним компромісам», міцність волі і ясне розуміння свого громадського обов'язку і чесного його виконання. Актуальною і в наш час є думка про те, що українському народові «...в тяжких умовах його життя потрібна духовна еліта, видатні особи, яких так бракувало Україні... в цілому історичному її житті», і таку еліту може й повинна готувати національна школа [9, с. 36].

Важливим джерелом і водночас підґрунтям ефективного морального виховання дітей і молоді С.Русова визначила любов до матері й батька; любов до рідного краю і до Батьківщини; любов до Бога, як до найвищого морального ідеалу, любов до ближнього [10, с. 4]. За її переконанням, саме релігія творить у душі учнів етичний ідеал, формує «...почуття широкої любови, гуманности й самовідданости, якими дихає все учення Христа» [7, с. 159].

Вивчення творчого доробку С.Русової, зокрема її листування, засвідчує, що вона безмежно вірила у моральну місію релігії як великого культу гуманізму, любові, єднання всіх людей, високого ідеалу альтруїзму: «...не політика, а велике релігійне натхнення принесе людям і Україні щастя» [11, с. 80].

Чималу роль у формуванні моральних почуттів і уявлень педагог відводила фольклору, літературі, історії рідного краю. Так, у статті «Дещо про український моральний тип: Де шукати його зразків?» вона підкреслює, що в «народній поезії ми находимо велике джерело для моральної синтези нашого народу». У ній вона радить шукати зразки моральних типів для наслідування українською молоддю: «...тип матері, як реалізацію ідей гуманности, правди, любови, організованого ладу у житті громадським і родинним – для жінки, та тип козака – реалізацію

лицарського духа, сміливого, невідступно відданого своєму народові героя – для мужчини» [12, с. 2].

Проблемам морального виховання у позашкільній освіті С.Русова присвятила виступ на ювілейному (з нагоди 60-річчя утворення) конгресі товариства «Просвіта» у Львові, який відбувся в листопаді 1929 р. Почесний член цієї наймасовішої в Галичині культурно-освітньої організації, вона вбачала мету позашкільних осередків у підготовці вільних, з міцною волею та енергією людей, здатних «послужити громадянству» [1, с. 100]. Вбачаючи головним завданням позашкільних установ навчання «дорослих» учнів, просвітителька водночас звернула увагу на потребу створення в них «...атмосфери життя, освітленої моральним ідеалом», що «може урятувати людину, верству від деморалізації...» [1, с. 101]. Конкретизуючи завдання позашкільних установ у царині морального виховання, С.Русова наголосила на потребі прививати вихованцям якості, які й у сьогоденних умовах є доконечними. По-перше, вимагала «очистити свою поведінку від... численних часто непорядних компромісів...»: за її переконанням, «боротьба за життя мусить провадитися в межах справедливості і усім по мірі їх здібностей мусить бути забезпечено користування необхідними благами для життя шляхами чесної праці, правдивого знання». По-друге, у важких умовах бездержавного існування вона вважала за необхідне вчити людей працювати для рідного краю, для визволення свого рідного народу з ланцюгів темноти і поневолення, для поліпшення соціальних і політичних умов його життя: щастя і воля народу «...мають бути головною метою кожного свідомого щирого громадянина». По-третє, тим, хто «має в своєму духовному багатстві щось більше за звичайне – по мистецтву, по науковому розумінню», С.Русова радила найкраще розвинути свої здібності, бо кожний митець, науковець – це національний діяч, який своїми творами збагачує скарби національної культури [1, арк. 104-105].

Як бачимо, у творчій спадщині Софії Русової останніх десятиліть її життя знайшли відображення важливі проблеми теорії та методики формування високих моральних якостей у дітей і молоді в різних типах навчально-виховних інституцій. У своїй сукупності вони творять цілісну систему морального виховання, чимало складових якої не втратили своєї актуальності й у наші дні.

1. Русова С. Моральне виховання в позашкільній освіті / С.Русова // ЦДІА України в м. Львові. – Ф. 348, оп. І., спр. 136, арк. 97-106.
2. Зайченко І.В. Педагогічна концепція С.Ф. Русової: Вид. друге, доповн. і перероб. / І.В.Зайченко. – Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет ім Т.Г. Шевченка, 1999. – 182 с.
3. Русова С. Сучасна мрія виховання / С.Русова / Софія Русова і Галичина: Збірник статей і матеріалів / упоряд. Нагачевська З.І. – Івано-Франківськ: Вік, 1996. – С. 31-34.
4. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання / С.Русова. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. – 127 с.
5. Русова С. Нові методи дошкільного виховання / С.Русова. – Прага: Сіяч, 1927. – 109 с.
6. Русова С. Роля жінки у дошкільному вихованні / С.Русова // Рідна школа. – 1936. – Ч. 6. – С. 84-86.
7. Русова С. Дидактика / С.Русова. – Прага: Сіяч, 1925. – 190 с.
8. Русова С. Нова школа соціального виховання / С.Русова. – Катеринослав-Ляйпціг: Українське видавництво в Катеринославі, 1924. – 151 с.
9. Русова С. Моральні завдання сучасної школи / С.Русова / Софія Русова і Галичина: Збірник статей і матеріалів / упоряд. Нагачевська З.І. – Івано-Франківськ: Вік, 1996. – С. 34-39.
10. Русова С. Молодь серед хаосу / С.Русова // Жінка. – Львів, 1938. – Ч. 4. – С. 4.
11. ЦДАВО України. Ф. 3563, оп. 1, спр. 195, арк. 80-83.
12. Русова С. Дещо про український моральний тип: Де шукати його зразків? / С.Русова // Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 18. – С. 2.

МУЗИКА В КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СОФІЇ ФЕДОРІВНИ РУСОВОЇ¹³²

Одним із ключових напрямів оновлення національної школи є підвищення її ролі у розвитку культури українського народу. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають питання про наповнення новим змістом такої важливої ділянки роботи сучасної школи, як естетичне виховання дітей і молоді, важливим засобом якого є мистецтво, зокрема музика.

Проблема ролі мистецтва у вихованні дитини дошкільного та

---

¹³² Стаття опублікована: Обрії: Науково-педагогічний журнал. – Івано-Франківськ, 2011. – № 1. – С. 111-114.

молодшого шкільного віку посідає чільне місце у творчій спадщині Софії Федорівни Русової – видатного педагога, громадського і політичного діяча, літературознавця, етнографа, історика, життя і науковий доробок якої завдяки зусиллям низки науковців України і зарубіжжя (О.Бадалов, Т.Беднаржова, О.Губко, Г.Дацюк, О.Джус, Л.Зайцева, І.Зайченко, Н.Калениченко, В.Качкан, Є.Коваленко, З.Нагачевська, О.Проскура, О.Пшевращько, Ф.Погребенник, Д.Чередниченко та ін.) виокремився в окремих напрям – "русолознавство".

Але попри різнобічні багаті напрацювання у цій сфері, такий важливий пласт життя і творчості Софії Русової, як музично-просвітницька діяльність, досліджений неповно. Це не може не позначитися на цілісному уявленні про її життєвий і творчий шлях та духовний спадок загалом, що й зумовило мету даної наукової статті – з'ясування змісту музично-просвітницької діяльності Софії Русової як передумови формування поглядів ученої на музичне мистецтво – складову концепції естетичного виховання.

Не зупиняючись на загальновідомих фактах із біографії С.Русової, зауважимо, що її надзвичайна прихильність до мистецтва була зумовлена декількома причинами. Передусім – генетично успадкованим природним нахилом до цього виду мистецтва. Так, сестра батька С.Русової Федора Лінфорса викладала музику в Петербурзі. Ученицею видатного англійського піаніста Джона Фільда, який деякий час працював у Росії, була мати Софії – французенка Ганна Жерве, а її сестра Наталя – ученицею Ференца Ліста. Важливий вплив на формування музичних уподобань майбутнього педагога мало навколишнє середовище. З дитячих років Софія Ліндфорс-Русова росла в осередку музики. У «Моїх споминах» – праці, на яку найбільше покликаються дослідники творчості видатної просвітительки, – вона згадувала мистецьку гру на фортепіано матері, музичні вечори, що їх влаштовували сусіди родини Ліндфорсів (Євреїнови, Ждановичі, Камінери, Лизогуби, Свічини та ін.), у яких брала участь і мала Софійка. Поступово в її життя, окрім класики, входить і народна пісня. З дошкільного віку вона винесла пам'ять про няньку-українку, яка співала їй українських пісень і знайомила з тяжким життям простого народу, пробуджуючи в маленькому серці співчуття й милосердя до його злиденного існування [6].

Помітний естетичний вплив на дівчинку-підлітка мали

літературні твори Байрона, Вольтера, Гете, Міллера, Руссо, Тургенєва, які вона студіювала в Олешнянській бібліотеці свого дядька Петра Жерве, а також творів мистецтва, що знаходилися в батьківському будинку: репродукцій картин Дрезденської та Мюнхенської галерей, малюнків «старих італійських майстрів», зразків французького, італійського та старовинного китайського фарфору тощо.

Ще одним чинником естетичного становлення майбутнього вченого-педагога були природа рідної їй Чернігівщини та стосунки в родині. У батьківському домі панували повага до особистості, жінки, матері, віра в людину, демократизм, взаємопідтримка, милосердя і любов. «Батьки мої, – згадувала С.Русова, – дуже любилися, були шляхотні, високо освічені люди з добрим серцем» [6, с. 8-13]. Федір Ліндфорс збудував невеличку церкву у своєму обійсті для дружини і для потреб селян, школу та гончарську майстерню, оскільки олешняни були переважно гончарами. Через те селяни довго згадували свого «пана» добрим словом. Лояльним було ставлення родини і до кріпаків: 1861 року батька Софії Федорівни обрали мировим посередником, і він почав із захопленням упроваджувати «установні грамоти» на користь селян. Саме власний життєвий досвід спонукав С.Русову до думки про те, що «...естетичні переживання дають найчистішу радість, а радість є могутній вихователь» [6, с. 16].

У 1866 р. батько переїжджає з родиною на проживання до Києва, і десятилітня Софія стає ученицею Фундуклеївської гімназії. У Києві вона поринає у справжнє музичне життя столиці – відвідує з батьком і сестрою оперний театр і практично всі мистецькі заходи. Особливе враження на неї справили концерти піаніста Рубінштейна та віолончеліста Портена. Київський салон Ліндфорсів збирав вишукане товариство, у якому Софія пробує себе як виконавиця: грає вальси, балади, ноктюрни Шопена, пісні Шуберта, переграє всі клавіри опер, що чула тоді у Києві. Вона захоплювалася музикою так, що грала по 5-6 годин на день, і її вчитель, німець Кує, навіть відмовився продовжувати навчати дівчину, оскільки вважав, що нічого більше не може дати своїй учениці [6]. У київський період юна Софія входить також в українське мистецьке середовище – опиняється під опікою родин Михайла Старицького та Миколи Лисенка.

Свідченням високого рівня фортепіанної підготовки

С.Ліндфорс було запрошення на навчання до консерваторії, надіслане з Петербурга сестрою матері Наталією. Але після смерті батька перед Софією та її старшою сестрою Марією постала проблема життєвого вибору, і вона обирає не музику, з якою пов'язували рідні та друзі її майбутню долю, а педагогічну справу: «Музика... консерваторія... – самі ці слова хвилювали мене, я так любила свій фортеп'ян, опанувати ним цілком – яка спокуслива мрія! Але кому з того яка користь? Чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люди? Чи не треба спочатку для них послужити?... я відмовилася од блискучої мрії... Долю свою вирішила я тоді, зреклася мистецтва, взялася за школу» [6, с. 35].

Педагогіка відтоді стала пріоритетом у діяльності майбутньої вченої, але музика залишилася невід'ємною частиною її життя. З відкриттям 1 вересня 1971 р. дитячого садка у Києві (за свідченням багатьох дослідників – першого українського, хоча сама С.Русова це заперечувала), сестри Ліндфорс через своїх вихованців – дітей Лисенків, Старицьких, – включилися в культурно-просвітницьку роботу. Уже в 1872 р. вони стали повноправними членами українського товариства «Стара громада», куди входив і її майбутній чоловік – Олександр Русов. Саме останній, як згодом писала Софія Федорівна, «...перший відкрив мені красу української народної пісні, заговорив до мене українською мовою і без довгих промов та пояснень збудив у мене любов до нашого народу, що вже ніколи не покидала мого серця й керувала всією моєю працею довгі літа» [6, с. 47]. Під впливом О.Русова Софія здійснила своє перше етнографічне дослідження в рідній Олешні: збирала й записувала колядки, щедрівки, пісні, обряди, казки. Народна творчість справила на неї незабутнє враження: «...наче якась ціла національна течія пробігла по Україні разом з товстими зшитками, записаними українськими народним піснями та казками, з'явилися перші бруньки нової національної свідомості» [6, с. 46].

Дім і дитячий садок сестер Лінфорс став осередком заходів національно-культурного змісту. У вечірні години тут за пропозицією М.Старицького відбувалися заняття аматорського драматичного гуртка. Його першою виставою була опера «Чорноморці», створена М.Старицьким і М.Лисенком на основі п'єси Я.Кухаренка «Чорноморський побут на Кубані». Її ставили на домашній сцені двічі й обидва рази з незмінним успіхом. Вдалий початок надихнув М.Старицького та М.Лисенка на створення опери

«Різдвяна ніч» за мотивами гоголівської «Ночі перед Різдвом». Постановка і виконання виявилися настільки змістовними, що «громадівці» почали клопотатися про перенесення вистави на сцену міського театру. Оренда театру потребувала значних коштів, тому його дирекція не поспішала надавати сцену невідомому творові (та ще й українському!), побоюючись фінансових втрат. Тоді сестри Ліндфорс взяли на себе погашення можливих збитків, і велика аудиторія вперше побачила українську оперу.

Любов до музики, участь у роботі драматичного гуртка зміцнювали дружбу Софії та Олександра Русова, а згодом остаточно поєднали їх долі. Вивчивши оперу О.Даргомизького «Кам'яний гість» до кінця, згадувала С.Русова, «...ми вже знали, що кохаємо одне одного і що ніякі національні, ані соціальні перешкоди вже нас не розлучать» [6, с. 52].

30 серпня 1874 р. Олександр Русов і Софія Ліндфорс повінчалися у церкві Св. Симеона в Петербурзі. Посадним батьком був М.Драгоманов, який у листі прислав своє благословення, а єдиним весільним дарунком стала рапсодія М.Лисенка («дружби») на мотив народної пісні «Ой глибокий колодязю, золотії ключі» (Українська рапсодія № 1). Варто зауважити, що цей твір із надзвичайно високою майстерністю виконала викладач Київського інституту музики ім. Р.Глієра, лауреат міжнародних премій А.Халікова у рамках проведення 22 лютого 2011 року Педагогічних читань «Творча реалізація ідей Софії Русової в сучасній педагогічній практиці», організованих Національною академією педагогічних наук України, Державною науково-педагогічною бібліотекою України ім. В.О.Сухомлинського, Педагогічним музеєм України та іншими інституціями столиці з нагоди 155-річного ювілею просвітельки.

Переймаючись інтересами чоловіка і повністю поділяючи їх, Софія Русова активно поринає у громадське та культурне життя українців російської столиці. Петербурзький період життя стає початком широкої музично-просвітницької діяльності Софії Русової: як концертмейстер Олександра Русова, вона бере участь у його українських концертах, знайомиться з композитором М.Мусоргським (він цінував О.Русова як співака і завжди грав йому уривки зі своїх опер); спілкується із професором Петербурзької консерваторії О.Рубцем, який радився з О.Русовим з приводу видання українських народних пісень.

У 1875-1876 рр. за дорученням «Старої громади» подружжя здійснило в Празі роботу, пов'язану з підготовкою і виданням першого «суцільного» «Кобзаря» Т.Шевченка з усіма його російською цензурою забороненими творами. Ця подорож дала Україні безцінний скарб, чимало перлин якого згодом були покладені на музику Миколою Лисенком і донесені до широкого кола слухачів як високомистецькі твори. Вже тільки цим подвижницьким вчинком Русови вписали власну сторінку в історію української культури.

У 1879 р. Софія Русова переїжджає до Києва. Тут вона викладає музику в Київському кадетському корпусі, а вечорами займається політичною і громадською роботою, за яку того ж року була вперше заарештована. У тюрмі не дозволяли навіть вишивати, не те що читати і писати. «Та бувало, – згадувала Русова, – як тільки пройде вечірня перевірка, і цілу тюрму обляже темна нічна тиша, політичні вже на вікнах, і лунає поза муром українська пісня, виливається в її мелодії вся туга, журба молоді душі, вся розпач в'язня, його змагання до щастя-волі» [6, с. 92].

Із тих пір С.Русова знаходилася під пильним наглядом царської жандармерії. До кінця століття їй, матері трьох малолітніх дітей, довелося сидіти ще в чотирьох царських тюрмах. Та куди б не закидували Русових життєві обставини – в Єлисаветград чи Харків, Одесу, Херсон чи Вінницю, в їхньому гостинному домі завжди знаходили підтримку члени місцевих громад, представники свідомої інтелігенції. Коли в Херсоні гастролювала трупа М.Кропивницького, гостями Русових були М.Заньковецька, М.Садовський, П.Саксаганський; вона дружила з поетесою Дніпровою Чайкою (Л.Березиною-Василевською); надзвичайно теплі і дружні стосунки склалися у С.Русової з відомим істориком і громадською діячкою Олександрою Єфименко, із професором історії Дмитром Багалієм, письменником Панасом Мирним та іншими видатними представниками української культури.

Кочівне життя головними містами та різними селами України сприяло тому, що Софія Федорівна могла тісно контактувати з українською свідомою інтелігенцією, працювати на користь свого народу. Зокрема організовувала «шкілки», «захорони», в яких застосовувалися найновіші методи виховання, вела широку просвітницьку роботу. Водночас вона не закидала музику, яка часто була її єдиною розрадою чи навіть єдиним заробітком.

У Чернігові наприкінці 1870-х рр. помешкання Русових збирало мистецьку молодь. Софія Федорівна акомпанувала О.Русову та українському хору, брала участь у концертах, кошти з яких були використані для відкриття першої громадської бібліотеки (сьогодні – Чернігівська обласна бібліотека імені В.Г.Короленка). Часто під приводом музичних вечорів вирішувалися важливі політичні завдання, обговорювалися проблеми навчання та виховання, становлення української національної школи.

Піддавшись «народовець ким» настроям, Русови оселилися у Шаповалівці (селище у Борзненському повіті на Чернігівщині). Переїжджаючи на нове місце проживання, привезли і «фортепян» – дивовижу для селян, яка часто перешкоджала «простоті... відносин» із ними, до якої так прагнуло молоде подружжя. Упоравшись із господарством, Софія Федорівна сідала грати, «...грала, забуваючи час і втому до пізньої ночі». Її музика подобалася селянам, оскільки вона виконувала народні пісні. Ймовірно, що саме цей досвід музикування схилив С.Русову до думки про те, що використовуючи національне мистецтво – цей могутній фактор художньо-естетичного виховання, народна школа віднайшла б нові засоби «благородного виховного впливу».

Слід зазначити, що музика займала поважну нішу і в житті дітей С.Русової. Так, її дочка Любов Ліндфорс у 1920-х – на початку 1930-х рр. викладала спів (вона блискуче закінчила Московську консерваторію) в Українському високому педагогічному інституті ім. М.Драгоманова у Празі, а в 1945 р. – у таборі переміщених осіб Берхтесгаден у Німеччині [1, с. 15].

У другому, петербурзькому періоді свого життя (1905-1906), Русови беруть участь у концертах, організованих товариством імені Т.Шевченка, яке було створене для допомоги українській молоді, що навчалася в Петербурзі. На ці концерти запрошували солістів оперного театру. Серед гостей петербурзького помешкання Русових був і Яків Степовий, а О.Русов був порадником композитора та першим виконавцем його творів. Я.Степовий згодом із вдячністю згадував підтримку Русових і присвятив їм свій твір «Степ» [5, с. 332]. Коли Русови перебували у Вінниці, то влітку молодий композитор часто гостював у них. Туди ж приїздив і композитор Кирило Стеценко.

Відвідуючи у Москві дочку, яка навчалася співу у консерваторії, С.Русова познайомилася з Іваном Алчевським –

сином організаторки першої в Україні жіночої недільної школи й основоположниці навчання дорослих грамоти Христини Данилівни Алчевської. Він організував у Москві музично-театральний гурток «Кобзар», який, за спогадами С.Русової, на Різдво «...влаштував концерт із творів Я.Степового. Помешкання дочки «...наповнилося співами, грою на клавирі. І.Алчевський чудово виконував українські народні пісні» [3, с. 133].

У роки Першої світової війни, коли Русови перебували в евакуації у Саратові (1915-1916), Софія Федорівна організувала «гурт колядників», який ознайомлював місцевих жителів із українськими обрядами та звичаями, і справив велике враження на саратовців. За твердженням дослідників А.Зайцевої та О.Бадалова у подальші роки інтенсивність музично-виконавської діяльності С.Русової знижується, що зумовлюється «обставинами її державницької та науково-педагогічної роботи та, зрештою, віком» [2, с. 77].

Погоджуючись загалом із таким трактуванням, ми водночас констатуємо, що музика залишається невід'ємною складовою життя С.Русової і в період національних визвольних змагань за українську державність, і особливо в час еміграції. Викликає щирий подив і захоплення, як у складних умовах еміграційного побуту вже поважного віку жінка не лише знаходила «резерви до життя», а й бачила в ньому красу. У 1930 р., попри важкі матеріальні умови, родина Русових придбала фортепіано. З його покупкою, згадувала 74-річна Софія Федорівна, професор педагогіки, доктор соціології *honoris causa*, знана вже на весь світ «жіноча» і політична діячка, «...життя... прийняло цілком колишній Русовський характер: приходять люде, співає Самойлов, приходять скрипачі – Григор'єв, Штейн, усякі народності, Люба [дочка – О.Дж.] співає...» [5, с. 313].

Софія Федорівна і надалі знаходить час на відвідування й організацію добродійних концертів, морально і матеріально підтримує українських виконавців [5, с. 410], організовує вечори у притулку дітей-емігрантів, на яких часто сама акомпанує, займається музикою з онуком, музикує вдома, часто на самоті («як нікого нема та граю на форт. [фортепіано – О.Дж.], наче якому Богу молюсь...»). Музика була й тим містком, який єднав її з Україною: «Слухала радіо з Києва, концерти бандуристів. Боже, ще існує Київ,

Київський театр, вулиці, а нас там ніде нема і не може бути...» [5, с. 436].

Про вагоме місце музики у житті Софії Русової свідчать спогади про бабуню «Нону» її онуків, ніжні й трепетні слова захоплення найдорожчою для них людиною. За словами внучки Олі, С.Русова «зовсім не була подібна до інших бабусь», що були в її подруг. «Не пам'ятаю, – згадувала вона, – щоб коли-небудь щось її боліло, або щоб вона хворіла... завжди в неї було повно планів про громадську роботу, безліч знайомих, все якісь зустрічі й засідання... Лиш одну розвагу признавала бабуся для себе. Це була гра на фортепіані... І досі вважаю, що ніхто так не вмів передати Шопена, як вона...» [7, с. 5]. Сама ж С.Русова про своє мистецьке захоплення писала так: «Музика – це є справді мова душі, вона реально нічого не каже, але заторкує такі струни..., такі несвідомі почуття, які без неї може ніколи не прокинулись би...» [5, с. 317].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що музичне мистецтво відіграло в житті С.Русової надзвичайно велику роль. За твердженням дослідників її творчої спадщини, діяльність видатного педагога як виконавиці-піаністки сприяла поширенню як західноєвропейської, так і новоствореної української музики [2], а її помешкання часто було своєрідною творчою лабораторією українських композиторів. Музичне мистецтво було чи не найголовнішою сферою її творчих уподобань, бо саме від музики йшла юна Софія Ліндфорс до педагогіки і в ній «теж шукала чогось мистецького, творчого» [6, с. 35].

1. Джус О. Берегиня роду Ліндфорс-Русових / О.Джус // Обрії: Науково-педагогічний журнал ІПОПП. – Івано-Франківськ, 2004. – № 1. – С.13-18.

2. Зайцева Л., Бадалов О. Музично-просвітницька діяльність Софії Русової / Л.Зайцева, О.Бадалов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 74-77.

3. Микола Лисенко у спогадах сучасників: У 2 томах. – К., 2003.

4. Русова С. Вибрані твори / С.Русова / упоряд. Проскура О.В. – К., 1996. – 303 с.

5. Русова С. Мемуари. Щоденник / С.Русова. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.

6. Русова С. Мої спомини / С.Русова. – Львів: Хортиця, 1937. – 280 с.

7. Русова-Базілевська О. Моя бабуня (У 20-ліття смерті Софії Русової) / О.Русова-Базілевська // Жіночий світ. – Вінніпег, 1960. – Ч.3. – С. 5.

ОСВІТНЄ ЖИТТЯ ГАЛИЧИНИ У ПРАЦЯХ СОФІЇ РУСОВОЇ¹³³

У багатогранній творчій спадщині Софії Русової важливе місце посідає проблема культурно-освітньої діяльності українців Галичини. Вивчення праць ученої показує, що ця тема опинилася в осередку її уваги ще на початку ХХ ст. – задовго до постійних контактів просвітительки з галицькою громадськістю. Результати освітніх зусиль галичан С.Русова популяризувала як в українських, так і в російських виданнях початку ХХ ст., у публікаціях періоду національн-визвольних змагань 1917-1920 рр., в українських часописах, що виходили в Західній Україні та за рубежем у міжвоєнну добу.

Зупинимося дещо детальніше на характеристиці окремих праць, насамперед тих, які до сьогодні залишаються маловідомими і недостатньо дослідженими.

Використовуючи офіційні дані перепису 1910 р., публікації львівських українських періодичних видань («Учитель», «Учительське слово»), Софія Русова підготувала і в 1915р. вмістила у московському журналі «Украинская жизнь» обширну статтю під назвою «Культурно-просветительныя украинскія організації вь Галиції». Її аналіз дає змогу виділити провідні думки, які громадська діячка прагнула донести до читачів Російської імперії. Вони стосуються, по-перше, стану державного шкільництва в краї в умовах австро-угорського режиму; по-друге, розкривають причини активізації роботи національно свідомої частини галицького суспільства в галузі приватного шкільництва і, по-третє, відображають роль у цій справі українських громадських культурно-освітніх товариств.

Слід зауважити, що статистичні дані, які автор використовує для характеристики освітньої системи Галичини, подаються в порівнянні з аналогічними показниками у шкільній справі «підросійської» України. На цій підставі С.Русова доходить висновку про те, що за співвідношенням кількості жителів галицьке народне шкільництво початку ХХ ст. не поступалося перед

---

¹³³ Стаття опублікована: Педагогіка: Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. – Тернопіль, 2000. – № 6. – С. 67-71.(Уривок).

початковою освітою українців у Росії. Із усіх 6,242 гмін краю, вказує педагог, тільки в 311 у 1910 р. не було елементарних шкіл. Водночас більш детальний аналіз галицької шкільної статистики приводить С.Русову до думки про те, що «розподіл благ просвіти» між двома народностями – поляками (46,5%) і «русинами» (42,1%), які населяли Галичину і користувалися, згідно з австро-угорською конституцією, рівними правами, – абсолютно нерівномірний. Так, із 5588 «нижчих» шкіл українських налічувалося в цей час тільки 2450. Результатом такого підходу офіційної влади до навчання дітей української меншини став, за переконанням С.Русової, чи не найнижчий серед усіх народів Австро-Угорщини рівень грамотності галичан.

Доступні джерела дозволили Софії Русовій охарактеризувати стан середньої освіти в Галичині. Палкий прихильник і поборник рідномовного шкільництва, вона стверджує, що кожна українську гімназію (Коломиї, Перемишля, Станіслава, Тернополя) «...русинамъ приходилось покупать у поляковъ темъ или инымъ соглашеніемъ, теми или иными уступками экономическому господству поляковъ на земле русинъ». І тільки загальне зростання народної самосвідомості дало в руки українців Галичини «...новую силу для охраны своего національнаго достоинства и удовлетворенія нуждъ просвещения» [1, с. 33]. Під цією силою вона мала на увазі українські культурно-освітні об'єднання, що постали в краї наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: «Просвіту», Учительську громаду, Взаємну поміч українського вчителства, Руське педагогічне товариство, Наукове товариство імені Шевченка, Товариство імені Петра Могили та ін., представники яких об'єдналися у 1910 р. в одну громадську організацію – Крайовий шкільний союз у Львові, очолений М.Грушевським. Серед його провідних завдань Софія Русова виокремлює боротьбу за рідну школу та об'єднання «свідомих русинів» для захисту своєї національної культури.

У статті розкриваються зміст роботи Крайового шкільного союзу в царині організації приватних українських гімназій у Збаражі та Буську; удосконалення методики навчання, зокрема її зразкової постановки в Рогатинській гімназії. Основну увагу С.Русова зосереджує на роботі, яка велася в цих навчальних закладів над розвитком національної самосвідомості учнів – «...истинныхъ детей русинскаго народа». Провідним чинником

реалізації цього завдання педагог вважає рідномовне навчання дітей, наявність у гімназійних бібліотеках української літератури, правильний підхід до вивчення рідного краю, рідних мистецтва та музики й організацію національних шкільних свят. У польських і в утравістичних (тобто двомовних) гімназіях, зазначає С.Русова, «...все украинское третировалось какъ «хлопское», низменное...», натомість, у своїй рідній гімназії «...каждый ученикъ чувствовалъ себя дома и воспитывался въ уваженіи къ своему народу, его языку, его культуре». З великою теплотою (дещо навіть ідеалізуючи), Софія Федорівна змальовує життя учнів у бурсі, організованій при Рогатинській гімназії: її вихованці жили в атмосфері «труда и ласки»; цей життєвий порядок вони будували на засадах «самоуправляющіяся группы» [1, с. 35-36].

В аналізованій статті С.Русова зупиняється і на питаннях підготовки вчителів для потреб українського народного шкільництва Галичини. Виявом жорстокої дискримінації галицьких педагогів є наведені нею цифри: у 1904 р. із 70 осіб української національності, що подали заяви до державної учительської семінарії, на навчання було прийнято лише 7, тоді як із 45 поляків – 42.

Автор наголошує на важливій ролі в піднесенні національної свідомості та захисті духовних, правових і матеріальних інтересів народного вчителства українського товариства взаємної помочі галицьких і буковинських учителів, яке було членом Загальнослов'янського вчительського союзу. Особливо акцентує на його агітаційно-масовій роботі перед виборами до галицького сейму й австрійського парламенту, на спробах «...проведенія въ депутаты сознательныхъ украинцевъ, защитниковъ правъ учительства и прав украинского народа» [1, 38].

Цілком поділяючи основні положення передвиборних звернень цього товариства до українського вчителства, Софія Русова як найважливіші виділяє такі: перемога народу є водночас і перемога вчителя; майбутнє за тим народом, у чийх руках народна школа. Адже саме в ній «...таятся все задатки свободного расцвета национальной культуры и экономического благосостоянія народа» [1, с. 39].

Стаття, що нами аналізується, висвітлює провідні аспекти діяльності найавторитетнішого учительського об'єднання в

Галичині – Руського товариства педагогічного, у якій просвітителька виділяє три різні «історичні епохи»:

1) епоху реакції централізму в австрійській політиці (1881-1901рр.), коли товариство не «могло проявлять особливо оживленної діяльності, но все-же служило очагомъ объединенія учителей-украинцев»;

2) пробудження автономної діяльності окремих філій товариства – 1902-1906 рр.;

3) інтенсивної роботи центральних установ товариства «при слабой отзывчивости філій» – 1906-1911рр.

1912-м роком С.Русова означила початок четвертого, найбільш діяльного періоду, коли робота товариства проникла в найглухіші «закоулкі Галиції» і велася енергійно як філіями, так і його головною управою.

Періодичний орган Руського товариства педагогічного – журнал «Учитель» – С.Русова вважала одним «изъ самыхъ серьезныхъ и долговременныхъ педагогическихъ славянскихъ изданій» [1, с. 40].

Чи не найбільшим досягненням галицьких культурно-освітніх товариств передвоєнної доби автор називає прагнення скликати 25-26 липня 1914 р. I Всеукраїнський з'їзд народних учителів, присвячений 100-річчю з дня народження Т.Г.Шевченка. Цей перший з'їзд «многостраждального украинскаго учительства...», – вказує Софія Русова, – «был бы знаменательнымъ доказательством зрелости національнаго сознанія въ украинскомъ учительстве и былъ бы лучшимъ безсмертнымъ венкомъ на память великаго генія Украины...» [1].

Як показують праці галицьких освітніх діячів першої третини ХХ ст. (К.Малицької, І.Ющишина, Л.Ясінчука) та дослідження сучасних учених (Г.Білавич, З.Нагачевської, Б.Ступарика), у цьому з'їзді взяли участь 1500 учителів із Галичини, Буковини, Чехії, Великої України та інших земель, де проживали українці. Львівський часопис «Діло» опублікував за підсумками його роботи комунікат, у якому висловлювалася надія на те, що це «...перше свято українського вчительства додало йому віри в його сили, додало ще більшого завзяття й охоти до визвольної праці для українського народу в ім'я клича: «Борітеся – поборете!» [2, с. 34-35].

Підсумовуючи, С.Русова підкреслює: освіта прийшла в широкі народні маси Галичини не через адміністративні установи, які були в руках поляків як привілейованої в Австро-Угорській імперії нації, що безжально топтала гідність українського народу і зловживала своїм панівним становищем, аби придушити в «русина» будь-яку надію вибратися з нужди, з мороку невігластва. Ці слова – не просто натяк, а пряма паралель до становища іншої частини українців під ярмом іншої привілейованої нації, але вже в Російській імперії.

Лейтмотивом цієї публікації і водночас каталізатором діяльності земляків Софії Русової – «східних» українців (і не тільки її сучасників!) є заключні думки автора з приводу освіти галичан: «Украинскую народность спасла украинская интеллигенция. Сама вышедшая изъ народа, она легко поняла его нужды и достойно использовала все возможности, ...чтобы сетью просветительных и экономическихъ учрежденийъ поднять ...благосостояніе русина, поднять его національное сознание ... дать своему народу родную школу, родную книгу, родной праздникъ» [1, с. 43].

Саме на цій основі педагог вважала, що народна освіта в Галичині виросла на національній демократичній основі, «тисячними нитями» в'язалася з народним життям, відповідала народним потребам і була наскрізь проникнута національним духом українського народу.

Водночас поглиблене вивчення проблеми засвідчує, що не завжди (особливо живучи в Росії) Софія Русова мала змогу об'єктивно оцінити культурні здобутки галичан. Так, в огляді публікацій «Южных записок» за 1905 р. невідомий автор (під криптонімом «В» (ймовірно В.Гнатюк) спростовує окремі положення її бібліографічної замітки на статтю І.Франка «Южнорусская литература», вміщеної в Ч. 50 цього видання. Зокрема, він цілком слушно не погоджується із думкою просвітительки про те, що в Галичині є «свої университеты». Як відомо, пише автор, «в нас не лише «університетів», але й одного університета нема, а є тільки кілька кафедр із українською викладовою мовою» (Літературно-науковий вісник. – Львів, 1905. – Річн. УІІІ. – Кн.1. – С.73-74). Аналогічну незгоду він висловив стосовно інформації С.Русової про кількість передплатників Літературно-наукового вісника в Галичині (4000). «Ми, – підкреслює В., – були би вдоволені, як би се число дійшло раз до

1.000, та на жаль за сім літ його існування ми ні разу не могли похвалити ся такою цифрою передплатників» [1].

...Високу оцінку праці галицьких просвітницьких організацій знаходимо і в статті «До культурного об'єднання з Галичиною», опублікованій в офіційному періодичному органі уряду Західноукраїнської Народної Республіки – щоденнику «Републіка» за 1919 р.; у її виступі на освітньому конгресі у Львові 22-24 вересня 1929 р. з нагоди 60-ліття галицької «Просвіти». Великою заслугою просвітян педагог вважала позашкільну освіту дорослого населення, яка, за її переконанням, «...заповнює, знищує ту глибоку прирву, що за століття темноти народів склалася межі інтелігентними верствами народними ... массами» [3, с. 101].

У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України в Києві нами виявлено рукопис статті Софії Русової “Просвіта” за 70 літ існування”, присвяченої черговому ювілею найавторитетнішої галицької культурно-освітньої організації, де автор ще раз наголосила на її історичній ролі не тільки у пробудженні національного життя в Галичині, але і в Наддніпрянській Україні. Вважаємо, що ця стаття заслуговує на увагу дослідників і потребує глибокого вивчення й окремого аналізу.

Як один із організаторів національного жіночого руху в Україні та його видатних репрезентантів у світі, Софія Русова виявляла глибоке зацікавлення питаннями освітньої діяльності наймасовішої організації українського жіноцтва в Галичині – «Союзу українок». У безпосередніх і опосередкованих контактах вона націлювала галичанок на активну участь у роботі з дітьми дошкільного та шкільного віку, з молоддю й дорослими, особливо з матерями-селянками, оскільки розуміла, що від їхнього освітнього рівня та національної свідомості залежить інтелектуальне й моральне загартування нової генерації: «...на нас, жінках, – стверджувала педагог – лежить обов'язок зміцнити в усіх поколіннях пошану до ідеалу та закликати до служення йому» [4, с. 1]. Аналогічні думки пронизують її виступи на міжнародному конгресі «Союзу Українок» у Станіславі 1934 року, на його загальних з'їздах у Львові 1936 та 1937 рр., а також численні публікації в галицьких періодичних виданнях.

Зазначимо, що «союзянки» з глибокою вдячністю сприймали і поради, і зауваження «найбільш заслуженої сеніорки українського

жіноцтва»: вона була обрана Почесним членом крайового «Союзу українок», а з 1937р. і досмертно – Почесним головою світового «Союзу українок».

Любов'ю і повагою до неї переповнені статті, вітання, посвяти найвідоміших культурно-освітніх діячок Галичини – активних членів провідних національних громадських організацій краю («Просвіти», «Рідної школи», «Союзу українок»), зокрема, Лідії Горбачевої, Олени Кисілевської, Уляни Кравченко, Костянтини Малицької, Мілени Рудницької та ін. Ось уривок із однієї з них: «...глибоко відчуваємо ми всі, і старші і молодші покоління, велике значення Вашої невсипущої праці і ...пієтизмом оточуємо Ваш образ, образ української жінки з високо поетичною прекрасною душею і незломною волею; жінки, яка не знала компромісів там, де була поганьблена честь народу; матері, яка всі сили свої і своє щастя віддавала на виховання нового, активного, вільного духом покоління, свідомо відданого своїй Нації, своїй Батьківщині» [5, с. 7].

Здійснений огляд праць С.Русової уможливило висновок про те, що визначна громадська діячка, просвітителька і педагог не тільки знала й розуміла освітні проблеми і прагнення галицьких українців, доносила їх до до широкої громадськості, а й прагнула спрямувати цей поступ у єдине, спільне для всього українського народу русло, яке б привело його до волі, добробуту, до знань.

Її заклик до освічених галичан і східноукраїнської національно свідомої інтелігенції у «братній згоді ставати до спільної роботи» в царині національного державотворення, культури й освіти народу не втратив своєї актуальності й сьогодні.

1. Русова С. Культурно-просветительныя украинскія організації въ Галиціи / С. Русова // Украинская жизнь. – Москва, 1915. – Ч.2. – С.32-43.
2. Ступарик Б. Педагогічна концепція Івана Юцишина / Б.Ступарик, Р.Михайлишин. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 87 с.
3. Русова С. Моральне виховання в позашкільній освіті / С.Русова // ЦДІА у м.Львові. – Ф.348, оп.1, спр.136, арк.97-106.
4. Русова С. Легенда / С.Русова // Нова хата. – Львів, 1938. – Ч.8 (15 квітня). – С.1.
5. Горбачева Л. Поклін Ювілятці: Промова на Академії в честь Софії Русової / Л.Горбачева // Жінка. – Львів, 1936. – Ч.7-8. – С.6-7.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Феномен Софії Русової (заповіти для нащадків...)	9
Хроніка дат і подій життєдіяльності Софії Русової.....	45
Із перших уст... (роздуми, поради, настанови Софії Русової)..	61
Суспільно-педагогічна думка першої половини ХХ ст. про Софію Русову.....	109
Бібліографія публікацій Софії Русової.....	122
Додатки.....	151
Додаток А. Перевидання творів С.Русової в Україні.....	151
Додаток Б. Автореферати дисертацій, предметом вивчення яких стала творча спадщина Софії Русової	153
Додаток В. Монографії, науково- та навчально-методичні посібники, присвячені творчій спадщині Софії Русової	155
Додаток Д. Постать і творчий доробок Софії Русової у довідковій літературі, підручниках і посібниках з педагогіки й історії педагогіки	157
Додаток Е. Організації та освітньо-виховні заклади України, які носять ім'я Софії Русової та працюють за її педагогічною системою.....	160
Додаток Ж. Положення про нагородження нагрудним знаком «Софія Русова» Міністерства освіти і науки України	161
Додаток З. Деякі аспекти творчої спадщини Софії Русової у публікаціях Джус О. В.	163
Софія Русова – репрезентант українського вчительства на міжнародній арені	163
Шевченкове слово у творчій спадщині Софії Русової (від пражського видання «Кобзаря» – до морального імперативу)	174
Софія Русова і діяльність «Просвіт» на східно- і західноукраїнських землях	184
Проблеми морального виховання у працях Софії Русової періоду еміграції	191
Музика в культурно-освітній діяльності Софії Федорівни Русової	196
Освітнє життя Галичини у працях Софії Русової	205

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Науково-методичне видання

Джус Оксана Володимирівна

**ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ
СОФІЇ ФЕДОРІВНИ РУСОВОЇ
(1856-1940)**

В авторській редакції

*При оформленні обкладинки використано
фотокопії рукописів С.Русової*

Комп'ютерний набір *О. Джус*
Комп'ютерна верстка *Р. Федорин*

Підписано до друку 18.02.2016
Формат 60x84 /₁₆. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Гарнітура TimesNewRoman.
Умовн. друк. арк. 12,323.
Наклад 300 прим.

ISBN 978-966-2716-69-6

**ВИДАВНИЦТВО
“НАІР”**

Івано-Франківськ, вул. Височана, 18,
тел. (034) 250-57-82, (050) 433-67-93
email: fedorynrr@ukr.net

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції №4191 від 12.11.2015 р.*

première question qui s'est posée
ministère Ukrainien de l'Éducation
publique au moment même
de la libération ^{de l'Ukraine} en 1914 - ce fut la
même de l'école, sous le joug de
une des trois Moscovités. L'Ukraine
pendant deux siècles n'avait pas
école nationale, toute l'instruction
du peuple s'offrait à lui en langue
et qu'il comprenait avec peine
pourquoi l'Ukraine, pays le plus
civilisé, pendant tout le XIX et le
commencement du XX s. le plus grand
pourcentage des illettrés. Tout naturellement
naturellement que du premier jour
l'indépendance l'Ukraine se mit à
sa propre école nationale, toute sa
instruction populaire: autour de elle
travaillaient les sociétés, le grand
nombre des maîtres Ukrainiens, tous les